ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

BYZANTIAKA

ΤΟΜΟΣ Γ΄

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1983

B Y Z A N T I A K A

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΣΥΝΑΙΝΕΤΙΚΟ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ / ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Μετά τό νόμο 1329/1983 βρίσκεται τό συναινετικό διαζύγιο στό ἐπίκεντρο τῆς ἐπικαιρότητας. Αὐτό ὅμως ἔχει πολλές φορές συμβεῖ στό παρελθόν, γιατί ὁ θεσμός αὐτός ἔχει πολυκύμαντη ἱστορία, πού ποτέ δέν ἔπαψε νά προσελκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν. Ἡ ἀπόφασή μου νά γράψω τούτη τήν ἀνακοίνωση δέν προκλήθηκε ἀπό τήν ἐπιθυμία νά προσθέσω ἕναν ἀκόμη τίτλο στόν ἤδη μακρύ κατάλογο τῆς βιβλιογραφίας γύρω ἀπ' αὐτό τό θέμα[1], ἀλλ' ἀπό τήν προσπάθεια νά ἀξιολογηθοῦν τά πορίσματα ἀπό πρόσφατες ἔρευνες, ἰδίως ἐκδόσεις καί ἀναχρονολογήσεις νομοθετικῶν κειμένων πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τό συναινετικό διαζύγιο.

Στό προϊουστινιάνειο δίκαιο ἴσχυε ἡ γνωστή ἀρχή ὅτι ὁ γάμος εἶναι ἐλεύθερα διαλυτός μέ τήν κοινή συναίνεση τῶν συζύγων[2]. Στά πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του ὁ Ἰουστινιανός δέν ἀπομακρύνθηκε ἀπό αὐτήν, ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπό τίς νεαρές 22.4 (Μάρτιος 536)[3] καί 98.2.1 (Δεκέμβριος 538)[4]. Λίγο ἀργότερα ὅμως, τό Δεκέμβριο τοῦ 541, ἴσως κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς Ἐκκλησίας πού ἡ στάση της ἀπέναντι στό διαζύγιο ἦταν ἔτσι κι ἀλλιῶς γενικά ἀρνητική[5], ἀπαγόρευσε μέ τή νεαρά 117.10 τή συναινετική λύση τοῦ γάμου, μέ μόνη ἐξαίρεση τήν περίπτωση πού αὐτό γινόταν "διά σωφροσύνην", δηλαδή λόγω ἐπιλογῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου[6]. Τούς παραβάτες ἔπλητταν περιουσιακές κυρίως κυρώσεις[7]. Ἡ ἀπαγόρευση ὅμως αὐτή, παρά τήν κατηγορηματική της διατύπωση πού δέν ἐπιδεχόταν καμιά ἀμφισβήτηση, ἦταν ἀτελής, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ κατά παράβαση τῆς διατάξεως λύση τοῦ γάμου ἦταν ἰσχυρή[8] — ἄσχετα βέβαια ἀπό τίς ἐπιζήμιες συνέπειες γιά τούς συζύγους. Ἡ ἀτέλεια αὐτή, ἴσως καί τό γεγονός ὅτι ὅσες κυρώσεις εἶχαν ἀποκλειστικά περιουσιακό χαρακτήρα ἄφηναν ἀδιάφορα τά οἰκονομικῶς ἀσθενή στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ὁδήγησαν τόν αὐτοκράτορα δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα (Μάιος 556) στήν ἔκδοση τῆς νεαρᾶς 134, μέ τό κεφ. 11 τῆς ὁποίας ἀφενός μέν ἀπαγγέλλει τήν ἀκυρότητα κάθε διαζυγίου πού δέν ἔχει νόμιμη αἰτία[9], καί ἀφετέρου ἐπιβάλλει τήν ὑποχρεωτική μοναχική κουρά τῶν παραβατῶν[10].

Ἀλλά ἡ αὐστηρή αὐτή ρύθμιση δέν εἶχε μακρά διάρκεια. Λίγο μετά τήν ἄνοδό του στό θρόνο ὁ ἀνεψιός τοῦ Ἰουστινιανοῦ Ἰουστῖνος Β' ἐπέτρεψε καί πάλι τό συναινετικό διαζύγιο (Σεπτέμβριος 566), ἀφιερώνοντας ὁλόκληρο τό προοίμιο τῆς σχετικῆς νεαρᾶς[11] στήν αἰτιολόγηση αὐτῆς τῆς ἐνέργειας πού, ὅπως συγκαλυμμένα ὁμολογεῖται, ὀφειλόταν στήν πίεση τῆς

κοινῆς γνώμης. Μέ τή διάταξη αὐτή ἀπαλλάσσονται ρητά ὅσοι λύνουν συναινετικά τό γάμο τους ἀπό τίς κυρώσεις τῶν νεαρῶν 117 καί 134[12]. Ἡ νεαρά αὐτή πρέπει νά ἴσχυσε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, γιατί μέχρι τήν Ἐκλογή τοῦ Λέοντος Γ΄ (741) δέν ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη νομοθετικοῦ κειμένου πού νά ἀπαγορεύει τό κατά συναίνεση διαζύγιο. Ἐκτός ὅμως ἀπό τό ἀρνητικό αὐτό ἐπιχείρημα ὑπάρχει καί ἕνα θετικό: Ὁ Νομοκάνονας σέ ΙΔ΄ Τίτλους, ὁ λεγόμενος τοῦ Ψευδο-Φωτίου, πού ἡ σύνταξή του τοποθετεῖται στό α΄ μισό τοῦ 7ου αἰώνα[13], ἀναφέρει τή νεαρά τοῦ Ἰουστίνου ὡς ἰσχύουσα[14].

Σ' αὐτό ὅμως πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση. Στό προοίμιο τῆς νεαρᾶς τοῦ 566 ἡ ἀπόφαση τῶν συζύγων νά λύσουν τό γάμο τους χωρίς νά συντρέχει κάποιος ἀπό τούς λόγους πού προβλέπονταν στό νόμο, ἀποδίδεται στήν ἐπέμβαση "σκαιοῦ δαίμονος"[15]. Ἡ ὁμοιόμορφη ἐπανάληψη στούς βυζαντινούς παπύρους πού περιέχουν συμβατικές διαλύσεις γάμων, τοῦ "δαίμονος" αὐτοῦ ὡς λόγου τοῦ διαζυγίου, ἔβαλε σέ πολλές σκέψεις τούς μελετητές αὐτῶν τῶν ἐγγράφων, πού διατύπωσαν διάφορες ὑποθέσεις ὡς πρός τή σημασία αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς[16]. Πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο, ὅτι σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις πρόκειται γιά διαζύγια συναινετικά, στά ὁποῖα ἀντί γιά ἄλλο λόγο λύσης τοῦ γάμου γίνεται ἐπανάληψη τοῦ σχετικοῦ χωρίου τῆς νεαρᾶς πού παρέχει τήν ἀναγκαία νομική κάλυψη, σέ τρόπο ὥστε ἡ διατύπωση αὐτή νά καταστεῖ "τόπος" γιά τά ἔγγραφα αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου, μέ ἀντικειμενικό σκοπό νά ἐξασφαλιστοῦν στά συμβαλλόμενα μέρη τά πλεονεκτήματα τῆς νομοθετικῆς ρυθμίσεως τοῦ Ἰουστίνου. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, ὅπως σωστά ἐπισημάνθηκε[17], τό φαινόμενο δέν ἀπαντᾶ σέ ἀντίστοιχα ἔγγραφα τῆς προϊουστινιάνειας περιόδου, γιατί τήν ἐποχή ἐκείνη, πού ἡ λύση τοῦ γάμου δέν ὑπέκειτο σέ περιορισμούς, δέν αἰσθάνονταν οἱ ἄνθρωποι τήν ἀνάγκη νά ἐπικαλεσθοῦν κάποια διάταξη πού θά τούς ἐξασφάλιζε ἀπό τήν ἐπέλευση ὁποιωνδήποτε δυσάρεστων συνεπειῶν. Μέ αὐτή τήν ἔννοια οἱ μαρτυρίες γιά τή συναινετική λύση γάμων καλύπτουν ὁλόκληρο τόν 7ο αἰώνα[18].

Τήν ἴδια περίπου ἐποχή ἐκδηλώθηκε ἔντονη ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας κατά τῶν διαζυγίων μέ κοινή συναίνεση τῶν συζύγων. Μέ τόν καν. 87 τῆς Πενθέκτης Συνόδου (τοῦ Τρούλλου, 691) ἀπειλήθηκαν ποινές μακροχρόνιου ἀφορισμοῦ ἐναντίον ἐκείνων πού προβαίνουν σέ λύση τοῦ γάμου τους χωρίς συγκεκριμένη αἰτία.

Τήν πρώτη ἀπαγόρευση τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου μετά τή νεαρά τοῦ Ἰουστίνου Β΄ συναντᾶμε, ὅπως προαναφέρθηκε, στό κείμενο τῆς Ἐκλογῆς. Στό χωρίο 2.13 αὐτῆς τῆς συλλογῆς ὁρίζονται περιοριστικά οἱ λόγοι λύσης τοῦ γάμου καί τονίζεται συνάμα ὅτι κανείς ἄλλος λόγος διαζυγίου δέν ἰσχύει πέρα ἀπ' αὐτούς[19]. Ἔτσι μέ τή ρύθμιση αὐτή καταργήθηκε ἡ νεαρά τοῦ Ἰουστίνου. Θεωρητικά βέβαια θά μποροῦσε νά ὑποστηριχτεῖ, πώς ἡ Ἐκλογή ἀπαγορεύει κάθε ἄλλο τρόπο *μονομεροῦς* λύσης τοῦ γάμου, ὁπότε μένουν περιθώρια παράλληλης ἐφαρμογῆς καί τῆς νεαρᾶς τοῦ 566. Ἀλλά ἡ ἑρμηνεία αὐτή ἀφενός μέν δέ συμβιβάζεται μέ τό ὅλο πνεῦμα τῆς Ἐκλογῆς, πού εἶναι δυσμενές ἀπέναντι στό διαζύγιο, καί ἀφετέρου προϋποθέτει αὐτοτέλεια τῶν διατάξεών της πού δέ δικαιολογεῖται ἀπό τό ἴδιο της τό κείμενο[20]. Ἄλλωστε ἡ ἐκδοχή αὐτή δέ βρίσκει ἔρεισμα στό πηγαῖο νομικό ὑλικό τοῦ 8ου αἰώνα — ἀντίθετα μάλιστα, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια. Μέ αὐτά τά δεδομένα σέ συνδυασμό μέ τήν ἔλλειψη ὁποιασδήποτε διατάξεως σχετικῆς μέ τίς συνέπειες μιᾶς προσπάθειας συναινετικῆς λύσης τοῦ γάμου προκύπτει, ὅτι κατά τό δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς κάθε τέτοια ἀπόπειρα ἦταν προορισμένη σέ ἀποτυχία καί ὁ γάμος παρέμενε ἀδιάλυτος μέ ἄμεση συνέπεια τήν ἀδυναμία τῶν "διαζευχθέντων" νά συνάψουν νέο γάμο[21].

Φαίνεται λοιπόν πώς μετά τήν ἔκδοση τῆς Ἐκλογῆς κάθε προσπάθεια συναινετικῆς λύσης τοῦ γάμου ἦταν μάταιη. Ἔτσι οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἐπινόησαν τό ἑξῆς ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον τέχνασμα γιά νά καταστρατηγήσουν τό νόμο. Μέ βάση τό κώλυμα τῆς πνευματικῆς συγγενείας πού λίγα χρόνια πρωτύτερα εἶχε καθιερώσει μέ τόν καν. 53 ἡ Πενθέκτη Σύνοδος[22] ἄρχισαν οἱ σύζυγοι νά γίνονται ἀνάδοχοι τῶν ἴδιων τους τῶν παιδιῶν. Μέ τόν τρόπο αὐτό δημιουργεῖτο ἐκ τῶν ὑστέρων μεταξύ τους ἀνατρεπτικό κώλυμα γάμου πού ὁδηγοῦσε στό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα, δηλαδή στή διάλυσή του.

Ἡ ἀντίδραση τοῦ νομοθέτη σ' αὐτή τή πραγματικά κατάφωρη περιγραφή τοῦ νόμου δέν ὑπῆρξε ἄμεση — ἴσως ἀπό μιά κάποια ἀνοχή ἀπέναντι στό θέμα τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου (γιατί βέβαια δέν μπορεῖ νά ὑποστηριχτεῖ σοβαρά, ὅτι τό τέχνασμα ἄργησε νά γίνει ἀντιληπτό), ἴσως καί γιατί μεσολάβησε μιά προσπάθεια ἀναθεωρήσεως τοῦ δικαίου τῆς Ἐκλογῆς μέ τό Ἐκλογάδιο, πού θά δοῦμε πιό κάτω. Πάντως μέ νεαρά τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντος Ε΄ καί Κωνσταντίνου τοῦ ἔτους 819/820[23] θεσπίστηκαν βαρύτατες ποινές ἐναντίον ὅσων ἐπιχειροῦν νά λύσουν τό γάμο τους μέ τόν πιό πάνω τρόπο καί γενικότερα ὅσων συνάπτουν δεύτερο γάμο, ἀφοῦ κατόρθωσαν νά λύσουν τόν πρῶτο μέ ὁποιοδήποτε τρόπο πού ξεκινοῦσε ἀπό κοινή συναίνεση.

Ὑποστηρίχτηκε[24] ὅτι, ὅπως καί στό ἰουστινιάνειο δίκαιο (ἐννοεῖται στή Ν. 117.10) ἡ νεαρά ὑποβάλλει μέν τούς παραβάτες σέ αὐστηρές κυρώσεις, ἀλλά δέν ἀπαγγέλλει συνάμα καί ἀκυρότητα τοῦ διαζυγίου. Ἡ παρατήρηση εἶναι ἐν μέρει μόνο σωστή: Ἄν μερικοί κατόρθωναν, ἀψηφῶντας τήν ἀπαγόρευση καί ξεγελῶντας τόν ἱερέα, νά γίνουν ἀνάδοχοι τῶν παιδιῶν τους καί μετά τήν ἔκδοση τῆς νεαρᾶς, δέν εἶχε ὁ νομοθέτης τή δυνατότητα νά διατηρήσει αὐτό τό γάμο πού ἐρχόταν σέ σύγκρουση μέ τήν

κανονική νομοθεσία, δηλαδή τόν καν. 53 τῆς Πενθέκτης, ἰσχυρό. Ἑπομένως ἐδῶ μόνον οἱ περιουσιακές καί οἱ ἄλλες κυρώσεις θά εἶχαν πεδίο ἐφαρμογῆς σέ συνδυασμό μέ τήν ἀπαγόρευση συνάψεως (ἤ ἐνδεχομένως καί τή διάλυση) νέου γάμου. Ἄν ὅμως παρουσιαζόταν κάποια περίπτωση συναινετικῆς λύσης τοῦ γάμου μέ τόν παραδοσιακό τρόπο, δηλαδή μέ κοινή δήλωση τῆς σχετικῆς βουλήσεως τῶν συζύγων, αὐτή θά ἀντιμετωπιζόταν σύμφωνα μέ τό δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς —πού βέβαια δέν τροποποιήθηκε μέ τή νεαρά τοῦ 819/820— τό ὁποῖο, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀγνοεῖ τέτοιο τρόπο λύσης τοῦ γάμου καί ἑπομένως ἡ συμφωνία τῶν συζύγων δέν θά εἶχε ἔννομα ἀποτελέσματα.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά γίνει μνεία καί ἑνός ἄλλου κειμένου πού ἀναφέρεται στό συναινετικό διαζύγιο, γιατί ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι στήν ἴδια περίπου ἐποχή, δηλαδή στίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰώνα, ἔγιναν κι ἄλλες προσπάθειες γιά τή νομοθετική ρύθμιση τοῦ τόσο "καυτοῦ" αὐτοῦ θέματος, ἀλλά μέ διαφορετικό πνεῦμα ἀπό αὐτό τῆς Ἐκλογῆς καί τῆς νεαρᾶς τοῦ Λέοντος Ε΄. Πρόκειται γιά τό κεφάλαιο 2.18 τῆς Ecloga privata aucta πού ὁρίζει ὅτι: «*Λύεται γάμος ἐγγράφως καί ἀγράφως ὅτε οἱ συνοικοῦντες ἐξ ἰδίας ἀρεσκείας ἐπί τούτῳ συμφωνήσουσιν. Καί γάρ τῷ προσφόρῳ ταβουλαρίῳ ἀβιάστως τήν ἰδίαν φανεροῦντες γνώμην καί πρόφασιν, διά τῆς τοῦ ρεπουδίου ποιήσεως ἀζημίως τόν πρός ἑαυτούς διαλύουσι γάμον*». Ἡ Ecloga privata aucta (= EPA) εἶναι ἕνα συμπιληματικό ἔργο πού συντάχθηκε πιθανότατα τό νωρίτερο τόν 9ο αἰώνα[25] μέ συνδυασμό τοῦ κειμένου τῆς Ἐκλογῆς ἀφενός καί τοῦ Ἐκλογαδίου ἀφετέρου. Ὅπως προκύπτει ἀπό τή σύγκριση τῶν ἐπιμέρους διατάξεων τῶν τριῶν αὐτῶν νομικῶν ἔργων, στό μέτρο πού ἡ χειρόγραφή τους παράδοση τήν ἐπιτρέπει, ὁ συντάκτης τῆς EPA ἄντλησε τό ὑλικό του μόνον ἀπό τίς δυό πιό πάνω συλλογές. Ἐπειδή λοιπόν τό χωρίο EPA 2.18 δέν ὑπάρχει στήν Ἐκλογή, πρέπει νά προέρχεται ἀπό τό Ἐκλογάδιο[26].

Ἡ τελευταία τούτη συλλογή καταρτίστηκε κατά τή γνώμη μου στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α΄ (802-811)[27] καί ἀποτελεῖ —πάντα κατά τήν ἄποψή μου[28]— προϊόν συστηματικῆς ἐργασίας γιά τήν ἐξυπηρέτηση ὄχι ἰδιωτικῶν ἀναγκῶν, ἀλλά μέ τό σκοπό νά ἀναθεωρηθεῖ τό τότε ἰσχύον δίκαιο, δηλαδή ἡ Ἐκλογή, μέ κριτήριο τίς ἐλλείψεις πού διαπιστώθηκαν στή διάρκεια τῆς ἐφαρμογῆς του. Μέ τήν ἀναθεώρηση αὐτή πού εἶχε, ὅπως τό δείχνει καθαρά ἡ δομή τοῦ ἔργου, νομοπαρασκευαστικό χαρακτήρα, ἐπαναφέρονταν σέ ἰσχύ πολλές ἰουστινιάνειες ρυθμίσεις πού εἶχαν καταργηθεῖ μέ τή νομοθεσία τῶν Σύριων αὐτοκρατόρων. Μέ τή διάταξη πού ἀποτέλεσε τήν πηγή τῆς EPA 2.18 θέλησε ὁ συντάκτης τοῦ Ἐκλογαδίου νά ἐπαναφέρει ἕνα θεσμό, πού ἡ ἀξιολόγηση τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς ἔδειχνε πώς ἦταν καθιερωμένος στή συνείδηση τῶν συγχρόνων

του. Πρότυπο θά εἶχε ἀσφαλῶς τή νεαρά τοῦ 566[29] πού, ὅπως εἴδαμε, ἴσχυσε μέχρι τήν κατάργησή της ἀπό τήν Ἐκλογή. Κρίνοντας ὅμως, προφανῶς, ἀτελή τή ρύθμιση τῆς νεαρᾶς, ἐπέβαλε νά γίνει ἡ δήλωση τῆς βουλήσεως τῶν συζύγων ἐνώπιον ταβουλαρίου, ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ὅτι εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπό ἐλαττώματα[30]. Γιά λόγους ὅμως, πάνω στούς ὁποίους μόνον ὑποθέσεις εἶναι δυνατό νά διατυπωθοῦν, ἡ συλλογή δέν περιβλήθηκε μέ νομοθετικό κύρος.

Αὐτό ὅμως πού δέν ἔφερε σέ πέρας ὁ ἄγνωστος συντάκτης τοῦ Ἐκλογαδίου πραγματοποιήθηκε μέ μία νεαρά, ἄγνωστο τίνος αὐτοκράτορα, πού ἐπανέφερε σέ ἰσχύ τό συναινετικό διαζύγιο. Ὁ πρῶτος ἐκδότης της Zachariä von Lingenthal[31] τήν τοποθετεῖ χρονικά μετά τό νομοθετικό ἔργο τῶν Ἰσαύρων καί πρίν ἀπό τόν Λέοντα ΣΤ΄[32]. Πρόσφατα ἔγινε νέα κριτική ἔκδοση τῆς νεαρᾶς αὐτῆς ἀπό τόν L. Burgmann[33] πού ἔλαβε ὑπόψη ὅλα τά μέχρι τώρα γνωστά χειρόγραφα τῆς αὐτοτελοῦς μορφῆς της καί τῆς ἀποσπασματικῆς της παραδόσεως μέσω τῆς Ἐπαναγωγῆς (βλ. παρακάτω). Τό χρονικό πλαίσιο συντάξεως καί δημοσιεύσεως τῆς νεαρᾶς τοποθετεῖται στή νέα ἔκδοση μεταξύ 578 καί 867, δηλαδή ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἰουστίνου Β΄ μέχρι τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ Βασιλείου Α΄. Ὡς πρός τόν terminus ante quem δέν μποροῦν νά διατυπωθοῦν σοβαρές ἀντιρρήσεις. Τό πρός τά πάνω ὅμως ὅριο εἶναι δυνατό νά πλησιάσει κατά τή γνώμη μου πολύ, σέ τρόπο πού τό "ἄνοιγμα" νά περιοριστεῖ ἀπό τά τριακόσια σχεδόν χρόνια τοῦ παραπάνω ὑπολογισμοῦ σέ λιγότερα ἀπό πενήντα. Μέχρι τά μέσα περίπου τοῦ 7ου αἰώνα τό χωρίο τοῦ Νομοκάνονα σέ ΙΔ΄ Τίτλους πού εἴδαμε πιό πάνω μᾶς βεβαιώνει πώς ἐξακολουθοῦσε νά ἰσχύει ἡ νεαρά τοῦ Ἰουστίνου Β΄ καί ἑπομένως δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη νά ληφθεῖ κι ἄλλο νομοθετικό μέτρο μέ ὅμοιο περιεχόμενο. Στά ἑκατό περίπου χρόνια πού μεσολαβοῦν ἀπό τή σύνταξη τοῦ Νομοκάνονα μέχρι τήν ἔκδοση τῆς Ἐκλογῆς (741) θά μποροῦσε νά εἶχε ἐκδοθεῖ ἡ νεαρά τοῦ "ἄδηλου" αὐτοκράτορα — μέ μία ὅμως προϋπόθεση: ὅτι προηγουμένως θά ἀποδεικνυόταν ἡ θέσπιση διατάξεως, μέ τήν ὁποία καταργήθηκε ἡ νεαρά τοῦ 566 καί ἀπαγορεύτηκε τό κατά συναίνεση διαζύγιο, ὥστε νά εἶναι λογικά ἀποδεκτή ἡ λήψη ἀντίθετου νομοθετικοῦ μέτρου. Καί τέτοια διάταξη μέχρι τώρα δέν εἶναι γνωστή. Ἀπό τήν Ἐκλογή μέχρι τήν ἔκδοση τῆς νεαρᾶς τοῦ Λέοντος Ε΄, τό 819/820, —μέ τήν αὐτονόητη βέβαια προϋπόθεση ὅτι ἡ χρονολόγηση αὐτή εἶναι σωστή— τό γεγονός ὅτι οἱ σύζυγοι κατέφευγαν στό ἐξεζητημένο τέχνασμα νά γίνονται ἀνάδοχοι τῶν ἴδιων τῶν παιδιῶν τους γιά νά ξεφύγουν ἀπό τήν ἀπαγόρευση τῆς συναινετικῆς διαλύσεως τοῦ γάμου τους βοᾶ ὅτι ὁ χρόνος τῆς ἐκδόσεως τῆς νεαρᾶς τοῦ "ἄδηλου" αὐτοκράτορα δέν μπορεῖ νά ἀναζητηθεῖ στό διάστημα αὐτό. Ἄν πάλι ὑποστηριχτεῖ, ὅτι ἐκδόθηκε μετά τή θέση σέ ἰσχύ τῆς Ἐκλογῆς καί ἐκ νέου καταργήθηκε, θά πρέπει προηγου-

μένως νά ἀποδειχτεῖ ἡ ὕπαρξη τοῦ καταργητικοῦ νόμου, ἀλλιῶς δέν εἶναι δυνατό νά δικαιολογηθεῖ ἡ ἔκδοση τῆς νεαρᾶς τοῦ Λέοντος Ε΄. Μέ αὐτά λοιπόν τά δεδομένα καί μέ τή σημερινή κατάσταση τοῦ πηγαίου ὑλικοῦ τό μοναδικό χρονικό διάστημα πού προσφέρεται ὡς πλαίσιο γιά τήν ἔκδοση τῆς νεαρᾶς μας εἶναι ἀπό τό 820 ὡς τό 867.

Μετά ἀπό μιά σχετικά μακρά narratio, στήν ὁποία ὁ συντάκτης δέν παρέλειψε νά ἀναφέρει καί τό γνωστό μας ἀπό τή νεαρά τοῦ Ἰουστίνου Β΄ καί τά κείμενα τῶν παπύρων "δαίμονα", ἀκολουθεῖ ἕνα μᾶλλον σύντομο διατακτικό, στό ὁποῖο ὁρίζεται ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ συναινετική λύση τοῦ γάμου καί ὅτι οἱ τέως σύζυγοι εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπό κάθε ποινή ἤ ὁποιαδήποτε ἄλλη δυσμενή συνέπεια[34]. Στό σημεῖο αὐτό δίκαια διερωτᾶται ὁ Burgmann[35], ποιές συγκεκριμένες ποινές ἐννοεῖ ἐδῶ ὁ νομοθέτης. Ἐνόψει τῆς ρευστότητας πού ἐπικρατοῦσε κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 8ου αἰώνα καί τίς πρῶτες τοῦ 9ου ὡς πρός τούς ἐφαρμοστέους κανόνες οὐσιαστικοῦ ποινικοῦ δικαίου[36], ἔχω τή γνώμη ὅτι ἡ πραγματικά τελείως ἀόριστη καί γενική διατύπωση τῆς νεαρᾶς ("*μηδέ ἀπειλήν τινα ποινῆς ἤ ἐπαγγελίαν κακοῦ καί τιμωρίαν ὑφίστασθαι*") ἐξυπηρετεῖ περισσότερο σκοπούς προληπτικούς· ἀποβλέπει δηλαδή στό νά προλάβει τό ἐνδεχόμενο ἐφαρμογῆς ἀπό κάποιο διοικητικό ὑπάλληλο ἤ καί δικαστή μέ ὑπερβολικό ὑπηρεσιακό ζῆλο παλαιότερων διατάξεων, π.χ. τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου, πού ἔτσι κι ἀλλιῶς δέν εἶχαν ρητά καταργηθεῖ μέ τήν Ἐκλογή, ἀφοῦ οἱ συντάκτες της τήν ἐμφανίζουν στό προοίμιό της ὡς κωδικοποίηση[37].

Στό ἐρώτημα, ἄν ἡ ἀπαγόρευση ἐπιβολῆς κυρώσεων δεσμεύει καί τήν Ἐκκλησία ὡς πρός τήν ἀπαγγελία ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν (ἐπιτιμίων)[38], νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση πρέπει νά εἶναι ἀρνητική, γιατί δέν εἶναι μόνον ἡ διάκριση τῶν ἔννομων τάξεων πού διαφοροποιεῖ τή λειτουργικότητα τῆς "ποινῆς" στήν καθεμία ἀπό αὐτές, ἀλλά καί γιατί ἐδῶ πρόκειται γιά τό forum internum τῆς Ἐκκλησίας, στό ὁποῖο ἡ Πολιτεία —ἐπίσημα τουλάχιστον— δέν μπορεῖ νά ἔχει πρόσβαση. Τέλος ἡ γριφώδης διατύπωση τῆς τελευταίας περιόδου στό κείμενο τῆς νεαρᾶς δέν ἐπιτρέπει τή διαπίστωση, ἄν ἡ σύναψη νέου γάμου ἦταν ἐπιτρεπτή σ' ὅσους ἔλυναν τό γάμο τους συναινετικά — μολονότι θά μποροῦσε ἴσως νά ὑποστηριχτεῖ, ὅτι ἡ ἀπόλυτη ἀτιμωρησία πού ἐπαγγέλλεται ὁ νομοθέτης δέ συμβιβάζεται μέ τήν ἐπιβολή τέτοιου περιορισμοῦ, πού ἀποτελεῖ μιά ὁπωσδήποτε δυσμενή συνέπεια τοῦ διαζυγίου.

Μέ τή νομοθεσία τῶν Μακεδόνων σημειώνεται ἐπάνοδος στίς ἰουστινιάνειες ρυθμίσεις. Ὁ Πρόχειρος Νόμος 11.4 ἐπιτρέπει τό συναινετικό διαζύγιο "διά σωφροσύνην", ἐφ' ὅσον δηλαδή καί οἱ δύο σύζυγοι ἀσπασθοῦν τό μοναχικό βίο[39] — διάταξη πού ἀποδίδει βασικά τό περιεχόμενο τῆς Ν. 117.10 καί πού σύμφωνα μέ τό σχολιαστή τῆς Ἐπαναγωγῆς εἶχε εἰσαχθεῖ

μέ ἰδιαίτερη νομοθετική πράξη τοῦ Βασιλείου Α΄[40]. Ἡ Ἐπαναγωγή, ἀντίθετα, ἀφοῦ στό κεφάλαιο 21.1 περιέλαβε διάταξη γιά τή λύση τοῦ γάμου λόγω ἐπιλογῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου[41], ἐπανέλαβε στό κεφάλαιο 21.4 σχεδόν αὐτούσια τή νεαρά τοῦ ἄδηλου αὐτοκράτορα (κατά τή γνώμη μου μεταξύ 820-867), γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος λίγο πιό πάνω[42]. Στά Βασιλικά 28.7.6 καταχωρίστηκε ἡ Ν. 134.11 μόνον, καί ὄχι καί ἡ Ν. 117.10[43], πολύ δέ λιγότερο οἱ Ν. 22.4 καί 140. Μετά ἀπ' αὐτό οἱ διατάξεις τοῦ Πρόχειρου Νόμου καί τῶν Βασιλικῶν ἐπικράτησαν ἀπόλυτα στή βυζαντινή πρακτική[44], μέ ἀποτέλεσμα ἡ συναινετική λύση τοῦ γάμου νά μήν εἶναι ἔγκυρη παρά μόνον ἄν συνοδευόταν καί ἀπό εἴσοδο τῶν τέως συζύγων σέ μοναστήρι[45].

Σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς πρώιμης καί τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου δέν ἦταν ἀναγκαία γιά τή διάζευξη ἡ προηγούμενη δικαστική κρίση, κι ὅποτε τά δικαστήρια ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα τῆς ἐγκυρότητας ἤ μή τῆς λύσης ἑνός γάμου, αὐτό ἔγινε παρεμπιπτόντως[46]. Μέ νεαρά ὅμως τοῦ ἔτους 1085 τοῦ Ἀλεξίου Α΄ καθιερώθηκε ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων γιά ὅλες τίς γαμικές διαφορές[47]. Ὡς ἁρμόδιος φορέας τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπισε μέ πολλή σύνεση καί περίσκεψη τίς κοινωνικές ἀνάγκες καί τά ἀνθρώπινα προβλήματα στά θέματα τοῦ διαζυγίου. Ἀπό τό πλῆθος τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων ἡ προσοχή τῶν ἐρευνητῶν συγκεντρώθηκε ἰδιαίτερα σέ ὅσες ἀνέφεραν ὡς λόγο διαζυγίου τό "ἀκατάλλακτον μῖσος" τῶν συζύγων[48]. Ὑποστηρίχτηκε[49] ὅτι ὁ λόγος αὐτός ἀποτελοῦσε ἀναβίωση (ἤ ἐνδεχομένως ἐπιβίωση) τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου. Ἡ δικαιολογητική βάση αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἔχει ἀσφαλῶς στενή σχέση μέ τήν ἐπίκληση τοῦ "ἀδιαλλάκτου μίσους" στό προοίμιο τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰουστίνου — μέ τή διαφορά ὅτι τό 566 ἀποτελοῦσε ἐπιχείρημα γιά τή θέσπιση τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου, ἐνῶ στήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο διαμορφώθηκε σέ αὐτοτελή λόγο διαζεύξεως. Ἴσως λοιπόν ἡ γενίκευση αὐτή νά εἶναι κάπως τολμηρή. Πιθανότερο μοῦ φαίνεται νά ἔπαιζε τό "ἀκατάλλακτον μῖσος" τόν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιζε σέ μᾶς πρίν ἀπό τό Ν.1329/1983 ὁ ὑπαίτιος ἰσχυρός κλονισμός. Μέ ἄλλα λόγια ὅτι χρησίμευε γιά νά στεγάσει ὅλα τά μεταμφιεσμένα συναινετικά διαζύγια, χωρίς ὅμως νά πάψει νά περιλαμβάνει καί περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ὑπῆρχε πραγματική ἀντίθεση τῶν συζύγων μέ ἔντονη ἀντιδικία[50].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἡ βιβλιογραφία γιά τό συναινετικό διαζύγιο στή βυζαντινή περίοδο, ἰδίως τήν πρώιμη, εἶναι πολύ ἐκτεταμένη. Βλ. τούς συγγραφεῖς πού παραπέμπει ὁ *M. Kaser*, Das römische Privatrecht II (Hb.d.AW. X.3.3.2), 2η ἔκδ., Μόναχο 1975, σ. 179 σημ. 43 καί πρόσθεσε *Γ. Μαριδάκη*, Τό ἀστικόν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Ἀθῆναι 1922, σ. 84-95 καθώς καί τόν (ἐσφαλμένα παραπεμπόμενο ἀπό τόν *Kaser*) *Ἀν. Χριστοφιλόπουλο*, Ἡ ἑλληνική Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καί τό διαζύγιον, Ἀρχ. Ἰδ. Δικαίου 13 (1946) 214-236 = *τοῦ ἰδίου*, Δίκαιον καί Ἱστορία, Ἀθῆναι 1973, 224-243. Καί τά δύο τελευταῖα αὐτά ἔργα παρέχουν πλούσια βιβλιογραφική ἐνημέρωση. Εἰδικά γιά τό δίκαιο τῶν βυζαντινῶν παπύρων, στούς συγγραφεῖς πού μνημονεύει ὁ *Kaser* πρόσθεσε καί *A. Merklein*, Das Ehescheidungsrecht nach den Papyri der byzantinischen Zeit (Διδ. διατριβή Erlangen-Nürnberg 1967) σ. 44-52. Ἱστορική ἐπισκόπηση τοῦ θέματος περιέχει καί ἡ μελέτη τοῦ *Ν. Παπαντωνίου*, Τό πρόβλημα τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου, Ἐφ. Ἑλλ. Νομικῶν 33 (1966) 862 ἐπ., ἰδίως 864-867. Πρβλ. καί *Κ. Βαβούσκου*, Σχόλ. στήν Πολ. Πρωτ. Θεσ. 2470/1981, Ἀρμεν. 36 (1982) 116-118.

2. Βλ. *Kaser*, ὅ.π. I, Μόναχο 1971, σ. 325 ἐπ., II σ. 174 ἐπ.

3. «Διαλύονται δέ ἐν ζωῇ τῶν συμβαλλόντων γάμοι, οἱ μέν συναινοῦντος ἑκατέρου μέρους (ὑπέρ ὧν οὐδέν ἐνταῦθα διαλεκτέον, τῶν συμφώνων τό πρᾶγμα καθάπερ ἄν ἑκατέρῳ δόξειε διοικουμένων) οἱ δέ κατά πρόφασιν εὔλογον, οἵ δή καί bona gratia καλοῦνται, οἱ δέ αἰτίας ἁπάσης χωρίς, οἱ δέ καί μετά αἰτίας εὐλόγου». Ἡ διάταξη αὐτή τῆς νεαρᾶς δέν περιλήφθηκε στίς ἐπιτομές τῶν Ἀθανασίου, Θεοδώρου καί Ἰουλιανοῦ. Στό σχόλιο b στήν Ἐπαναγωγή 21.1 ἀναφέρεται ὅτι: «Ἰστέον, ὅτι ἐν μέν τῇ κβ´ νεαρᾷ, καθ' ἥν καί τοῦτο ἐστί τό κεφ., κατά συναίνεσιν διαλύεσθαι τά συνοικέσια Ἰουστινιανός συνεχώρησεν, οὐκ αὐτός τοῦτο εἰσάγων, ἀλλ' ἐμμένων, ὥς ἔφη, τοῖς παλαιοῖς» (*Ἰ.* καί *Π. Ζέπου*, Jus Graecoromanum II, Ἀθῆναι 1931 (ἀνατύπ. 1962) σ. 300).

4. «Εἰ γάρ ὅλως ἤ κατά διάλυσιν ἤ κατά τρόπον ἄλλον διασπασθείη συνοικέσιον, εἰ μέν μηδένες ὦσι παῖδες, μενέτω τά ἔμπροσθεν ἐπί τῆς ἑαυτῶν τάξεως· εἰ δέ παίδων ὑπόντων γένοιτο τοῦτο, καί μηδέ τούς παῖδας ἐρυθριῶντες δοῖεν ὅμως ἀφορμήν ἑκουσίας διαλύσεως καί κατά συναίνεσιν γινομένης,...».

5. Βλ. *Χριστοφιλόπουλο*, ὅ.π., μέ πολλές παραπομπές στίς πηγές καί στή βιβλιογραφία. Πρβλ. καί *Kaser*, ὅ.π. II σ. 175 σημ. 13.

6. «Ἐπειδή δέ καί ἀπό συναινέσεώς τινες μέχρι τοῦ παρόντος τούς πρός ἀλλήλους διέλυον γάμους, τοῦτο τοῦ λοιποῦ γίνεσθαι οὐδενί συγχωροῦμεν τρόπῳ, εἰ μή τυχόν τινες σωφροσύνης ἐπιθυμίᾳ τοῦτο ποιήσουσι».

7. Βλ. ὅμως στό τέλος τοῦ κεφ. 10 τῆς νεαρᾶς καί τό ἐνδεχόμενο ἐπιβολῆς καί ποινικῶν ἀκόμη κυρώσεων σέ βάρος τοῦ ὑπαιτίου.

8. Βλ. *Μαριδάκη*, ὅ.π. σ. 85 ἐπ., *Χριστοφιλόπουλο*, ὅ.π. σ. 229. Αὐτό τονίζεται ἀπό τό Θεόδωρο τόν Ἑρμοπολίτη στήν ἐπιτομή τῆς Ν. 134 (*C.E. Zachariae*, Ἀνέκδοτα, Λειψία 1843 (ἀνατύπ. 1969) σ. 147 ἐπ. = σχόλ. 1 στά Β. 28.7.6 (ἔκδ. *H. J. Scheltema - D. Holwerda* σ. 1872)): «Ἐάν ῥεπούδιον γένηται ἐπί τινι αἰτίᾳ μή εἰρημένῃ ἐν ταῖς διατάξεσι, κακῶς μέν γίνεται, πλήν ἔρρωται». Πρβλ. καί τήν ἑπόμενη σημείωση.

9. Στό σημεῖο αὐτό παρατηρεῖται διάσταση ἀνάμεσα στόν Ἀθανάσιο τόν Ἐμεσηνό καί στό Θεόδωρο τόν Ἑρμοπολίτη. Ὁ πρῶτος ρητά ἐπισημαίνει τήν ἀπαγγελία τῆς ἀκυρότητας (*G. E. Heimbach*, Ἀνέκδοτα I, Λειψία 1838 (ἀνατύπ. 1969), σ. 64 στίχ.17), ἐνῶ ὁ δεύτερος (βλ. παραπάνω σημ. 8) ἐπεκτείνει τήν ἀτέλεια τῆς Ν. 117 ὡς πρός τίς συνέπειες καί στή Ν. 134,

παρά τή σαφή διατύπωσή της. Στό ἔγκυρο τῆς λύσης τοῦ γάμου παρά τήν ἀπαγόρευση καί μετά τή Ν. 134 ἐπιμένουν οἱ *Κ. Δυοβουνιώτης*, Τό κατά συναίνεσιν διαζύγιον, Νομοκανονικαί μελέται, Ἀθῆναι 1917, σ. 200 ἐπ., *Μαριδάκης*, ὅ.π. σ. 87 καί *Χριστοφιλόπουλος*, ὅ.π. σ. 229. Πρβλ. καί *Fr. Dupouy*, Le droit civil romain d' après L' Ecloga, Μπορντώ 1902, σ. 41 ἐπ.

10. Βλ. σχετικά *F. Goria*, La nov. 134, 10, 12 di Giustiniano e l' assunzione coattiva dell' abito monastico, Studi in onore di G. Grosso VI (Τουρίνο 1972) 57-76 (μέ πλούσια βιβλιογραφία). Γιά τήν οἰκονομική σημασία τῆς διατάξεως γιά τίς μονές βλ. *Ἰ. Κονιδάρη*, Τό δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπό τοῦ 9ου μέχρι καί τοῦ 12 αἰῶνος, Ἀθῆναι 1979, σ. 113 ἐπ. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τό κλείσιμο τῶν παραβατῶν σέ μοναστήρι καθιστᾶ, ὅπως σωστά ὑπογραμμίζει ὁ *Χριστοφιλόπουλος*, ὅ.π. σ. 229, πρακτικά ἀδύνατη τή σύναψη νέου γάμου — ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἔγκυρο ἤ ἄκυρο τοῦ διαζυγίου. Ἔτσι, ἄλλωστε, δημιουργεῖται, ἔστω καί ἐκ τῶν ὑστέρων, νόμιμος λόγος γιά τή λύση τοῦ γάμου!

11. Ἡ νεαρά αὐτή περιλήφθηκε στήν Collectio CLXVIII Novellarum μέ ἀριθμό 140 = *Ζέποι*, ὅ.π. I σ. 3 ἐπ. Τή βιβλιογραφία γιά τό νομοθετικό αὐτό μέτρο βλ. στόν *F. Goria*, Tradizione romana e innovazioni bizantine nel diritto privato dell' Ecloga privata aucta. Diritto matrimoniale (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 5), Φραγκφούρτη 1980, σ. 94 σημ. 123.

12. «Ταῦτα τοίνυν ἀλλότρια τῶν ἡμετέρων εἶναι κρίναντες χρόνων ἐπί τόν παρόντα θεῖον εἴδομεν νόμον, δι' οὗ θεσπίζομεν ἐξεῖναι κατά τό παλαιόν τάς ἐκ συναινέσεως διαλύσεις ἐπί τῶν γάμων ποιεῖσθαι, κρατεῖν δέ μηκέτι τάς τεταγμένας ποινάς τῇ διατάξει τοῦ ἡμετέρου πατρός ἐπί τῶν κατά συναίνεσιν τούς γάμους διαλυόντων». Βλ. εἰδικότερα γιά τήν ἐξέλιξη ἀπό τή Ν. 117 ὡς τή Ν. 140 μέ ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων *R. Bonini*, Il divorzio consensuale dalla Novella Iustiniani 117, 10 alla Novella Iustini 140, Bullettino dell' Istit. di Diritto Romano 75 (1972) 41-70

13. Βλ. γιά τόν πιθανό χρόνο συντάξεως τοῦ Νομοκάνονα *Μ. Πέτροβιτς*, Ὁ Νομοκάνων εἰς ΙΔ´ Τίτλους καί οἱ βυζαντινοί σχολιασταί (Διδ. διατρ.) Ἀθῆναι 1970, σ. 29 ἐπ. Πρβλ. καί *J. Gaudemet*, Nomokanon, στή Realencycl. der class. Altertumswissenschaft, Suppl. X (1965) 420 ἐπ.

14. Τίτλ. 13 κεφ. 4: «Τό δέ κατά συναίνεσιν πρός τό συμφωνούμενον λύειν τόν γάμον, εἴρητο μέν πρώην, ἀνῃρέθη δέ ἐκ τῆς εἰρημένης ριζ´ νεαρᾶς, αὖθις δέ ἀνεκαινίσθη ὑπό Ἰουστίνου τοῦ βασιλέως» (*Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων (παρακάτω: Ρ.-Π.) τ. I, Ἀθῆναι 1852, σ. 298).

15. «Γάμου σεμνότερον ἀνθρώποις οὐδέν ἐστιν, ἐξ οὗ παῖδες καί τῶν ἐφεξῆς γενῶν διαδοχαί χωρίων τε καί πόλεων οἰκήσεις καί πολιτείας ἀρίστη σύστασις. Διό τούς γάμους εὐτυχεῖς εἶναι τοῖς συμβάλλουσιν οὕτως εὐχόμεθα, ὡς μήποτε σκαιοῦ δαίμονος ἔργον τούτους γενέσθαι, μηδέ τούς γήμαντας ἀπ' ἀλλήλων χωρίζεσθαι δικαίαν τῆς τοῦ γάμου λύσεως οὐκ ἔχοντας πρόφασιν». Εἶναι πιθανό νά ἔχει ἐπηρεαστεῖ τό κείμενο ἀπό τό χωρίο τοῦ Λιβανίου, Filii abdicati defensio, ἔκδ. *Förster*, Λειψία 1913, τ. 7 σ. 557 ἐπ. (R IV 643). Ὅσο γιά τήν ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς στή διαμόρφωση τῶν προοιμίων στά νομοθετικά ἔργα τῆς περιόδου ἐκείνης βλ. *P. Pieler*, Byzantinische Rechtsliteratur στοῦ *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner II (Hb. d. AW. XII. 5. 2), Μόναχο 1978, σ. 355 ἐπ.

16. Βλ. *R. Taubenschlag*, The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri. 332 B.C.-640 A.D., 2η ἔκδ. Βαρσοβία 1955 (ἀνατύπ. 1972), σ. 123 σημ. 77· *L. Wenger*, Die Quellen des römischen Rechts, Βιέννη 1953, σ. 810 ἐπ.· *Merklein*, ὅ.π. σ. 73 ἐπ.

17. *Wenger*, ὅ.π. καί *Merklein*, ὅ.π.

18. Εἰδικά γιά τόν P. Nessana III 57 (= P. Ness. Inv. 14) τοῦ ἔτ. 689, ἐπειδή διατυπώθηκαν ἀμφισβητήσεις γιά τό νομικό χαρακτηρισμό τοῦ περιεχομένου του βλ. *A. Christophilopoulos*, Zu P. Nessana Inv. Nr. 14, Zeitschr. Sav.-Stiftung f. Rechtsgesch., Rom. Abt. 65 (1947) 352-354 = *τοῦ ἰδίου*, Δίκαιον καί Ἱστορία σ. 108-110 καί *Σ. Τρωιάνου*, Ἡ ἐκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 καί 1204, Ἐπετ. Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστ. Ἑλλην. Δικαίου 13 (1966, κυκλοφ. 1969) 93 σημ. 19.

19. Ἡ διάταξη τῆς Ἐκλογῆς ἐπαναλήφθηκε στήν Ecloga ad Prochiron mutata 3. 3.

20. Βλ. παρακάτω σημ. 37.

21. Ἡ ἀδυναμία αὐτή ἐνισχυόταν μέ τίς ποινικές διατάξεις γιά τή διγαμία, τήν πορνεία καί

ἰδίως τή μοιχεία. Βλ. *Σ. Τρωιάνου*, Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπό τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6), Φραγκφούρτη 1980, στά οἰκεῖα κεφάλαια.

22. Τό κώλυμα καθιερώθηκε καί στήν πολιτειακή νομοθεσία μέ τίς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς 2. 2 καί 17. 25.

23. Ἡ νεαρά αὐτή ἀποδιδόταν ἀρχικά στούς αὐτοκράτορες Λέοντα Δ΄ καί Κωνσταντίνο ΣΤ΄ καί τοποθετεῖτο μεταξύ 776 καί 780 (*Ζέποι*, ὅ.π. I σ. 40 ἑπ.). Ὁ *D. Simon* πού ἐπανεξέδωσε τή νεαρά (Fontes Minores (παρακάτω: FM) I, Φραγκφούρτη 1976, σ. 16 ἑπ.) τήν ἀποδίδει στούς Λέοντα Γ΄ καί Κωνσταντίνο Ε΄. Τέλος ὅμως τό πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως αὐτῆς τῆς νεαρᾶς ἀπασχόλησε καί τόν *O. Kresten*, Datierungsprobleme «isaurischer» Eherechtsnovellen. I. Coll. I 26, FM IV, Φραγκφούρτη 1981, σ. 37-106, πού μέ πειστικά ἐπιχειρήματα τήν τοποθετεῖ μεταξύ 25 Δεκεμβρίου 819 καί 10 Ἰουλίου 820, ἐπί τοῦ Λέοντος Ε΄ καί τοῦ γιοῦ του καί συμβασιλέα Κωνσταντίνου.

24. Μαριδάκης, ὅ.π. σ. 89.

25. *D. Simon - Sp. Troianos*, Eklogadion und Ecloga privata aucta, FM II, Φραγκφούρτη 1977, σ.51 ἑπ.

26. Δυστυχῶς οἱ τέσσερις πρῶτοι τίτλοι τοῦ Ἐκλογαδίου πού περιέχουν ὁλόκληρο τό γαμικό δίκαιο δέν ἔχουν περισωθεῖ.

27. Ὁ *F. Goria*, Sulla data e l' origine dell'Ecloga privata aucta, Studi Parmensi 20 (1977) 305-323 (πρβλ. καί Tradizione romana κλπ. σ. 4) τοποθετεῖ τή γένεση τοῦ Ἐκλογαδίου λίγα χρόνια ἀργότερα, μεταξύ 829 καί 870 καί κατά προτίμηση στή βασιλεία τοῦ Μιχαήλ Γ΄ (842-867).

28. Βλ. *Τρωιάνου*, Ὁ «Ποινάλιος» κλπ. σ. 120 ἑπ.

29. Ἀντίθετα οἱ *R. Schöll* καί *G. Kroll* στή σ. 149 τῆς ἐκδόσεως τῶν Νεαρῶν ἀναφέρουν τή διάταξη ΕΡΑ 2. 18 στά testimonia τῆς Ν. 22. 4. Πρβλ. καί τή σημείωση τοῦ *K. E. Zachariä von Lingenthal* στή σ. 19 σημ. 31 τῶν *Ζέπων*, ὅ.π. VI (ὅπου ὅμως προσθέτει καί τή Ν. 140).

30. Στή διάταξη αὐτή ἔχουμε ἄλλη μιά ἐκδήλωση τῆς αὐτονομίας τοῦ συντάκτη τοῦ Ἐκλογαδίου πού πείθει γιά τόν ἐπίσημο χαρακτήρα τοῦ ἔργου.

31. Ἀρχικά στά Wiener Jahrbücher der Literatur 86 (1839) 208 καί στή συνέχεια στό Jus Graecoromanum (= *Ζέποι*, ὅ.π. I σ. 51).

32. Ὁ *Μαριδάκης*, ὅ.π. σ.89 τή χρονολογεῖ περί τό 800 καί ὁ *Χριστοφιλόπουλος*, ὅ.π. σ. 230 μεταξύ 776 καί τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Α΄.

33. Eine Novelle zum Scheidungsrecht, FM IV, Φραγκφούρτη 1981, σ. 107-118.

34. «... θεσπίζομεν ἐκ συναινέσεως τούτους διαλύεσθαι καί μηκέτι κατά τῶν οὕτω διαλυομένων μηδέ ἀπειλήν τινα ποινῆς ἤ ἐπαγγελίαν κακοῦ καί τιμωρίαν ὑφίστασθαι,...».

35. Ὅ.π. σ. 114.

36. Βλ. *Σ. Τρωιάνου*, Ἡ διαμόρφωση τοῦ ποινικοῦ δικαίου στή μεταβατική περίοδο μεταξύ Ἰσαύρων καί Μακεδόνων, Βυζαντιακά 2 (1982) 87-93.

37. Πρβλ. *Pieler*, ὅ.π. σ. 430 ἑπ., ἀλλά καί τίς ἀντιρρήσεις τοῦ *L. Burgmann*, Ecloga (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10), Φραγκφούρτη 1983, σ. 9 σημ. 4.

38. *Burgmann*, ὅ.π. σ. 112.

39. Σχολιάζοντας (καί αἰτιολογώντας) αὐτή τήν προϋπόθεση ὁ *Burgmann*, ὅ.π. σ. 114, σωστά τή χαρακτηρίζει ὡς «die institutionalisierte Form der Keuschheit».

40. Σχόλιο a στήν Ἐπαναγωγή 21.1: «Δεῖ εἰδέναι, ὡς ὁ παρών ἐκαινίσθη νόμος ὑπό τοῦ ἡμετέρου εὐσεβοῦς βασιλέως. Ἔχει γάρ οὕτω τό δόγμα· Θεσπίζομεν τά ἐπί σωφροσύνη καί κατά συναίνεσιν διαλύεσθαι μέλλοντα συνοικέσια μή ἄλλως πως διαλύεσθαι, εἰ μή ἄρα τῶν προσώπων ἑκάτερον ἐν ὁμοίᾳ φιλοθέῳ γνώμῃ καί ἴσῳ χρόνῳ τόν μοναδικόν ἀναλάβοι βίον» (*Ζέποι*, ὅ.π. II σ. 300). Πρβλ. καί *Μαριδάκη*, ὅ.π. σ. 90 καθώς καί *Χριστοφιλόπουλο*, ὅ.π. σ. 231 σημ. 39.

41. Βλ. ὡστόσο καί τά σχόλια b-e στό κεφάλαιο αὐτό (*Ζέποι*, ὅ.π. II σ. 300).

42. Τίς διαφορές ἀνάμεσα στό κείμενο τῆς νεαρᾶς καί στήν Ἐπαναγωγή 21. 4 καθώς καί στά διάφορα παράγωγα τοῦ Πρόχειρου Νόμου ἐπισημαίνει μέ εὔστοχες παρατηρήσεις ὁ *Burgmann*, ὅ.π. σ. 109 ἑπ. Στή διάταξη τῆς Ἐπαναγωγῆς 21.4 ἀναφέρεται τό σχόλιο f (*Ζέποι*,

ὅ.π. II σ. 301 ἑπ.) πού ἐπαναλαμβάνεται στό Prochiron auctum 12.44.

43. Ἡ προτίμηση τοῦ κειμένου τῆς Ν. 134.11 ἐνισχύει τήν ἄποψη πού ὑποστήριξα πιό πάνω, ὅτι δηλαδή ἡ νεαρά αὐτή περιεῖχε ἀπαγόρευση τοῦ συναινετικοῦ διαζυγίου μέ ἐνισχυμένο σύστημα κυρώσεων ἀπέναντι στή Ν. 117.

44. Ἡ μέν διάταξη τοῦ Πρόχειρου Νόμου ἐπαναλαμβάνεται στά μεταγενέστερα συμπιλήματα Epanagoge aucta 20.4 (χωρίς ἐπανάληψη τοῦ χωρίου τῆς Ἐπαναγωγῆς 21.4), Ἐπιτομή 24.4, Νομικό ποίημα Μιχαήλ Ἀτταλειάτη 19.18, Prochiron auctum 12.6, Ἑξάβιβλος Ἀρμενοπούλου 4.15, 11α, ἡ δέ διάταξη τῶν Βασιλικῶν στή Synopsis Basilicorum maior Γ 5.4. Στό Σύνταγμα κατά στοιχεῖον τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη Γ 13 (Ρ.-Π. τ.6 σ. 178) καταχωρίζεται τό χωρίο Β. 28.7.4. (= Ν. 22.5) γιά τό θέμα τοῦ διαζυγίου λόγω ἐπιλογῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου.

45. Βλ. Πεῖρα 7.7-8, 25.30, 25.37 (βλ. ὡστόσο καί τό σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος στόν καν. 48 Πενθέκτης, Ρ.-Π. τ.2 σ. 421 = Βλάσταρης Γ 13, Ρ.-Π. τ.6 σ. 178), 25.62 καί 68.6.

46. Βλ. τίς ἀποφάσεις τῆς προηγούμενης ὑποσημειώσεως.

47. «Τά μέντοι ψυχικά ἅπαντα, καί αὐτά δή τά συνοικέσια, παρά τῶν ἀρχιεπισκόπων καί ἐπισκόπων ὀφείλουσι κρίνεσθαί τε καί ἐκβιβάζεσθαι» (*Ζέποι*, ὅ.π. I σ. 312· *F. Dölger*, Regesten ἀριθ. 1127). Δέ συνάγεται μέ βεβαιότητα ἀπό τό κείμενο τῆς διατάξεως, ἄν μέ αὐτή θεσπίστηκε γιά πρώτη φορά ἡ δικαιοδοσία αὐτή, ἤ ἄν περιβλήθηκε μέ νομοθετικό κύρος κάτι πού γινόταν ἤδη στήν πράξη. Πρβλ. α) σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος στόν καν. 87 Πενθέκτης: «... οὔτε γάρ μετά εὐλόγου αἰτίας, οὔτε μετά παραλόγου, δύναται ἡ γυνή ἀναχωρεῖν ἀπό τοῦ ἀνδρός χωρίς δικαστικῆς ἐπιτροπῆς, καθώς τοῦτό φησιν ὁ θ΄ κανών τοῦ ἁγίου Βασιλείου καί διάφοροι ἰουστινιάνειοι νεαραί, κείμεναι ἐν τῷ ζ΄ τίτλῳ τοῦ κη΄ βιβλίου (ἐνν. τῶν Βασιλικῶν)» (Ρ.-Π. τ. 2 σ. 509 = Βλάσταρης Γ 13, Ρ.-Π. τ. 6 σ. 177) καί β) σχόλιο τοῦ ἴδιου κανονολόγου στόν καν. 48 Ἀποστόλων: «Πλήν καί τό παλαιόν οὐκ ἐγίνετο αὐτονόμως τό διαζύγιον, ἀλλά μετά δικαστικῆς διαγνώσεως» (Ρ.-Π. τ. 2 σ. 65). Εἶναι γνωστό, ὅτι δέ σώζεται ἰουστινιάνεια νεαρά πού νά προβλέπει τή δικαστική λύση τοῦ γάμου. Ἀπό τή διατύπωση ὅμως τῶν σχολίων φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε τήν ἐποχή πού γράφτηκαν ἡ τάση, τό ὑποχρεωτικό τῆς δικαστικῆς κρίσης (ἀναμφισβήτητο τό 12ο αἰώνα) νά μήν ἀνάγεται στή νεαρά τοῦ Ἀλεξίου, ἀλλά στήν (ἑρμηνευτική) ἐφαρμογή τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου. Πρβλ. καί *Δυοβουνιώτη*, ὅ.π. σ. 220 σημ. 1. Ὁ συγγραφέας αὐτός τοποθετεῖ τήν εἰσαγωγή δικαστικῆς διαδικασίας στόν 9ο αἰώνα, συνδυάζοντάς την μέ τή μεταβολή στόν τρόπο συνάψεως τοῦ γάμου. Ἐδῶ πρέπει νά διευκρινιστεῖ, ὅτι δέ χρειαζόταν δικαστική ἀπόφαση γιά τή συναινετική λύση τοῦ γάμου σέ ἐκτέλεση τῶν ἐπιταγῶν τοῦ καν. 48 Πενθέκτης καί τῆς νεαρᾶς τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου (ἔτ. 1186· *F. Dölger*, Regesten ἀριθ. 1573), δηλαδή στίς περιπτώσεις ὑποψηφίων ἐπισκόπων πού ἦταν ἔγγαμοι.

48. Βλ. παραπομπές στίς πηγές στό *Χριστοφιλόπουλο* ὅ.π. σ. 241 σημ. 48 καί, εἰδικά γιά τό Πατριαρχεῖο, *Ν. Μάτση*, Τό οἰκογενειακόν δίκαιον κατά τήν νομολογίαν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τῶν ἐτῶν 1315-1401, Ἀθῆναι 1962, σ. 171 ἑπ.

49. *Δυοβουνιώτης*, ὅ.π. σ. 221 ἑπ., *Μαριδάκης*, ὅ.π. σ. 92, *Χριστοφιλόπουλος*, ὅ.π. σ. 241. Πρβλ. ὅμως καί τήν πολύ προσεκτική καί ἐπιφυλακτική διατύπωση τοῦ *Μάτση*, ὅ.π. σ. 172.

50. Στοιχεῖα γιά τήν ἐξέλιξη στή μεταβυζαντινή περίοδο βλ. στούς *Χριστοφιλόπουλο*, ὅ.π. σ. 236 ἑπ. καί *Παπαντωνίου*, ὅ.π. σ. 866 ἑπ.

DEXIPPUS CHRONICLE AND THE ATTACK BY EUNAPIUS UPON IT

R. C. BLOCKLEY / CANADA

Amongst the works of the third century A. D. rhetorician, statesman and soldier, P. Herennius Dexippus, is recorded a chronicle, which is called ἡ χρονικὴ ἱστορία by Eunapius (*Vit. Soph.* 457, p. 362, ed. Wright), σύντομον ἱστορικόν by Photius (*Bibl., cod.* 82), and χρονικά by Stephanus of Byzantium[1]. The fragments of this *Chronicle* identified in the collections are very few, being drawn mainly from Eunapius (frag. l), Syncellus and the Augustan historians «Capitolinus» and «Pollio»[2], with minor additions from, amongst others, the *Suda* and Stephanus of Byzantium[3]. The older opinion, that the part of Zosimus' history which dealt with events before Eunapius began drew exclusively upon Dexippus[4], has been rejected[5]. However, it does appear that material in Zonaras and the Latin epitomes did derive ultimately from the *Chronicle*, perhaps by way of a lost *Kaisergeschichte*[6]. But because the lines of transmission of this material are not known in detail, it is impossible to determine its extent or the degree of distortion to which it has been subjected. This is also the case with Syncellus, and here it is particularly galling since he certainly preserves from the *Chronicle* much more material than that attributed to Dexippus by name, which is included in the collections[7]. Unfortunately, the attempted identifications by Gelzer and others of Dexippan material in Syncellus must be treated as no more than guesses[8]. Furthermore, since Dexippus also produced a history called the *Scythica*, which traced the wars between the Romans and the Goths from before the middle of the third century A. D. until the reign of Aurelian[9], it is impossible in some cases to decide from which work even the named passages were derived[10], a fact which calls into question some of the fragments ascribed to the *Chronicle* in the collections.

In this paper, the purpose of which is to discuss, as far as the evidence allows, the form of Dexippus' *Chronicle* and Eunapius' criticisms of it, the question of which material to attribute to the *Chronicle* has been approached conservatively. Of the twenty fragments of the *Chronicle* printed by Jacoby (frags. 1-5 and 9-23), 1-5, 9-11 and 22 can with certainty or confidence be ascribed to that work, since 1-5 name it, 9-11 contain material not germane to the *Scythica*, and 22 preserves the calculation of the length of a reign, which is more suitable for a chronicle. None of these passages are from the *S.H.A.* or the *Suda*. The passage from the *Suda*, which Jacoby prints as frag. 12, is from a dissertation upon the greatness and extent of the Roman state. Two problems attend this passage. First, the *Suda*, places the name Dexippus after the piece, and some of the important MSS read δέ

after the name, which would refer it to the next passage (under the same notice, 'Ῥωμαίων ἀρχή), which is also on the greatness of Rome[11]. Second, although the *Suda*-passage is referred without comment by Jacoby to the *Chronicle*[12], there is no reason why it (or the alternative extract) could not have come from a set-speech in the *Scythica*[13]. If either is from the *Chronicle*, the contents suggest that it might have occured in one of the prefaces[14].

Similar doubts surround the material from the *S.H.A.*, nothing of which can with absolute certainty be assigned to the *Chronicle*. Frags. 13 and 14 can reasonably be placed there, since they deal with Alexander Severus, whose reign predated the presumed beginning of the *Scythica*. Frags. 15-19 and 21, which constitute a large part of the material from the *S.H.A* and all of which deal with events of the year 238 A.D. (specifically, the elevations of the Gordians, Balbinus and Pupienus, and the conflict with Maximinus Thrax), are of such brevity that, although they would very suitably come from a chronicle, they could equally well represent brief notices on internal events inserted in the narrative of the *Scythic War*. Frag. 23, which notes the death of Quintillus, was placed by Müller with the *Scythica*; although Jacoby, following Mendelssohn, assigned it to the *Chronicle*, with some reason, since Quintillus enjoyed a reign of only seventeen days and thus Eunapius, who says in frag. I that the work ended with Claudius II, could reasonably have overlooked the brother and short-lived successor of Claudius[15]. Frag. 20 is placed by Jacoby with the *Chronicle* on the ground that, although the fragment remarks the invasion of Moesia by the Carpi and identifies this invasion as the beginning of the war with the Scythians, the passage dates the events to 238 A.D., whereas Jordanes (*Get.* XVI, 89), who used Dexippan material at second- or third-hand, appears to place the beginning of the war during the reign of Philip (243-49 A. D.). Two considerations weaken this reasoning: First, Jordanes can hardly be taken as a reliable guide for a work which he drew upon so indirectly. Second, the *Scythica* would have had an introduction, which may well have summarized the earlier hostilities in a fashion similar to that of Procopius in the introductions to his *Wars*; and thus, even if the narrative did formally begin with the reign of Philip, earlier hostilities could well have been noted[16]. In short, although all the material in the *S.H.A.* could have come from the *Chronicle*, most of it could also have come from the *Scythic War*[17].

Thus, with the material from the *Suda* and the *S.H.A.* thrown into doubt, important evidence for the contents and nature of the *Chronicle* is removed from primary consideration[18], and we are cast back heavily upon frag. 1 (= Eunapius, frag. 1). This is a substantial and important passage, which directly discusses aspects of Dexippus' methodology. But, as is often the case with Eunapius, the pomposity and obscurity of the style makes it hard at times to penetrate to his meaning.

In the fragment Eunapius' major interest is in the structure of the *Chronicle*, and especially its use of chronology. Dexippus' work, which was probably divided into twelve books[19], ran, according to Eunapius, from the period before the institution of archons and consuls to the year of the reign and death of Claudius II (269-70 A. D.). The starting point of the work is not clear, though it did deal with Αἰγυπτίους Χρόνους (frag. 1, 3); the earliest independent fragment (frag. 9) notes the attack upon the Peloponnese by the sons of Herakles, dated by Jacoby to 1103/2 (?) B. C.[20] The method of dating and organizing this earlier material is also not clear, though the phrase Αἰγυπτίους Χρόνους has been taken to suggest some reference to Egyptian reigns and dynasties[21]; and the words which follow, συνωθούμενος ἐπί τά πρῶτα καί τελεώτερα τῶν παρ' ἑκάστοις ἄρχων, indicate that the history of different peoples was recorded[22]. When he came to the period after the institution of the Olympic games (which constituted the bulk of the material), Dexippus utilized a structure based on Olympiads, noting the Olympic victors (frag. 2) and entering archons and consuls under each Olympiad[23]. When he reached the Roman imperial period, he also apparently gave reign-lengths of the Emperors, though whether he merely calculated these as a total figure[24], or whether, as well, he inserted the reign-years into the continuous chronology, cannot be discovered.

Eunapius, after he has noted that the *Chronicle* ended at the reign of Claudius II, continues, εἶτα ὀλυμπιάδας καταλογίζεται τόσας καί τόσας καί ὑπάτους καί ἄρχοντας ἐπί ταύταις, τήν χιλιάδα τῶν ἐτῶν ὑποβάλλων, ὥσπερ ἀγωνιῶν, εἰ μή πολλῶν λίαν ἐτῶν ἀποδοίη λόγον τοῖς ἐντυγχάνουσιν. Precisely what this means is unclear. Gelzer suggested that it refers to a synoptic table of dates that followed the *Chronicle* proper[25]. Jacoby accepts this and proposes also that it served as a sort of index. This interpretation is the best that has been offered[26]; and it appears to be supported by the expression εἶτα... καταλογίζεται. The contents of the table clearly included Olympiads, archons and consuls; but the nature of τήν χιλιάδα is disputed. Gelzer took it as a reference to some sort of millenarian concern on the part of Dexippus when he suggested that the table only covered the first thousand years of Rome, up to 247 A. D.[27]. But, as Jacoby points out, this would be very odd in a work which shows no particular orientation towards Rome[28]. Millar, in a rather inaccurate paraphrase of a part of frag. 1, appears to opt for a table covering a thousand years of Olympiads (rather short of the full total), when he renders the words quoted above as, «Then he makes a calculation of Olympiads and consulships and archon-years, making the total a millenium, as if afraid to put an account for too many years before his readers»[29]. This is weak on two counts. First, it reverses the apparent sense of ὥσπερ ἀγωνιῶν,... ἐντυγχάνουσιν, which seems rather to mean, «as if he were anxious unless he placed before his readers an account of an excessive number of

years»[30]. Second, the notion which lies behind Millar's translation, that Dexippus wished to cut down on the number of years, runs counter to the drift of the whole fragment, in which Eunapius is concerned to criticize his predecessor's excessive pre-occupation with chronology. As an alternative I would suggest that the words τήν χιλιάδα τῶν ἐτῶν ὑποβάλλων indicate that, in addition to Olympiads, consular —and archon— years, Dexippus also noted in his table the years by the thousand, an interpretation which would not only fit more naturally into the context of the whole passage, but which would also make better sense of the article before χιλιάδα[31]. In addition, it would indicate that Dexippus either took a starting point such as the fall of Troy for his calculation by thousands, or counted from the creation of the world[32].

Jacoby argues that, despite Dexippus' concern for chronology, his work was not, in fact, a chronicle, but a true history comparable with that of Diodorus, and that, therefore, the terms used of the work and its author by the Byzantine writers are misleading. Jacoby bases this contention on «*die Fragmente ebenso wie die Charakteristik (F. 1) und die Fortsetzung durch Eunapios* (op. cit. II, C, 305). The fact that Eunapius decided to continue this work is indeed puzzling; possible motives are discussed below (p. 10-11). As for the characteristics set out in frag. 1, they seem to be entirely typical of a chronicle, with their stress on chronological computations; the structure wholly based upon regular chronological units[33]; and a tendency to condensation and selectivity which *Eunapius* (frag. 1, 4) characterizes thus: πάντα δέ, ὅσα πρός τε τό κοινόν ἁπάντων ἀνθρώπων ἀξιόλογα καί κατ' ἄνδρα δι' ἀρετήν περιττοῦ τινος ὀνόματος τετυχηκότα, λάθρως ἐπιδραμών[34], and «Capitolinus» (Vit. Gord. 2, 1) sums up in the word *breviter*. As for what Jacoby means by *die fragmente*, I do not know, unless he is referring to an expansion in the treatment of events of the third century A. D. (assumed also by Millar[35]), which at first glance the concentration of fragments there seems to indicate. However, while the majority of surviving fragments certainly do come from the third century, none of the material is other than what one would expect of brief notices in a chronicle. Indeed, the passages in the *S.H.A.*, which provide the bulk of the references to the third century, contain surprisingly little information. For instance, the six fragments on the revolts against Maximinus Thrax (frags. 15-19 and 21, made up from more than that number of passages from the *S.H.A.*) contain remarkably few details — the elevations of Gordian I and II; Gordian III the son of Gordian II; the revolt of Titus; the elevation of Balbinus and Pupienus Maximus; the resistance of Aquileia to Maximinus; the deaths of Maximinus, his son and praetorian prefect. The form is unexceptionable for chronicle-notices; and even if ther were an expansion of the text for the third century (for which the evidence is clearly tenuous[36]), such an expansion in the more modern material is paralleled by later *Chronographies*, such as that of Theophanes.

From the first fragment of Eunapius a little more information can be gleaned about the *Chronicle*. In the treatment of early history it rejected the stories more germane to the poets, being thus rationalizing and brief[37]. If the phrase τοὺς ἡγεμόνας καὶ πατέρας τῆς ἱστορίας ἐκτίθησιν (frag. 1, 3) refers to Dexippus' treatment of his sources[38], he clearly cited the major ones; and the subsequent words of the same passage make it clear that he also cited many sources[39], being especially careful to give references for disputed or discrepant details[40] (and there seem to have been many of the latter, especially in chronology[41]). He provided prefaces, perhaps for each book, in which he used a style more elevated than that of the body of the text[42]. If frag. 12 (or its alternative from the *Suda*, printed by Müller) is really from a preface of the *Chronicle*[43], it indicates that in his prefaces Dexippus discussed general historical developments, in this case the growth of Roman power. Indeed, if the *Suda*-passage which Jacoby prints as frag. 12 is from the *Chronicle*, then Dexippus took note of the theory of the development of the four world-empires (a theme of anti-Roman history[44]), for in that passage the might of the Romans is compared and contrasted with that of the Assyrians, Persians and Macedonians. Furthermore, when Eunapius says that Dexippus passes on to τὰ πρῶτα καὶ τελειότερα τῶν παρ' ἑκάστοις ἀρχῶν (frag. 1, 3), he might, in the word τελειώτερα[45], be indicating that Dexippus was thinking in terms of the decline of nations from the golden age of their foundation[46], a regular characteristic of classical historical thought.

In sum, despite the doubts of *Jacoby*, Dexippus' χρονικὴ ἱστορία appears to have been a regular chronicle, conceived and written firmly within the classical tradition, as were his other works, the Σκυθικά and τὰ μετὰ 'Αλέξανδρον. If this were so, two questions arise: First, why did Eunapius, who proposed to write a true history in the grand manner continue a chronicle rather than a work such as the histories of Herodian or Dio Cassius, which were much closer in style and purpose? Second, why, when he had decided to continue the *Chronicle*, did he then proceed to attack its concern with chronology, which was inherent in the form?

To attempt to answer the first question: Despite its stress on chronology, Eunapius clearly approves of Dexippus' *Chronicle* in other respects. He calls it (frag. 1, 3), ῥωπόν τινα ποικίλον καὶ χρήσιμον εἰς ἓν μυροπώλιον, and when, at the end of the same fragment, he says that he intends to deal with the period between Dexippus and the present, «which has not found a notable historical account», he implies that the work of Dexippus did meet this criterion[47]. Two reasons for approval suggest themselves: First, Eunapius, who produced a *Lives of the Sophists*, showed in this work and in his *History* a great interest in men educated in the classical tradition[48]; and he himself describes Dexippus as full of erudition and logical power[49]. Second, whatever shortcomings Eunapius saw in

the structure of the *Chronicle*, he clearly approved of its style, which he calls dignified (σεμνότερα, frag. 1, 3[50]), a judgement with which Photius apparently agrees, calling it, «simple and rejoicing in majesty and dignity»[51].

Moreover, Eunapius in his first fragment was prefacing a work which was to have the Emperor Julian as its centrepiece[52]; and behind this design, which involved the idealization of the author of an attempted pagan revival, lay an hostility to Christianity for which Eunapius was notorious[53]. Since this was the purpose of the work, to begin further in the past, at the point where Herodian of Dio Cassius had ended, would have been to weaken the impact of Julian as the core of it. Far more effective to begin closer to the reign of the hated Constantine I, the champion of Christianity; to describe the disasters of his sons; and then to pass on immediately to the glories of Julian. If this were in Eunapius' mind, the end of the *Chronicle* of Dexippus provided an excellent starting-point, since it would not only bring him closer to Constantine I, but it would also enable him to begin his work with a successful pagan Emperor, Aurelian, and to omit the disasters which preceded his reign.

Within the context of a combination of hostility to Christianity and a desire to write history in the classical grand manner (a manner highly appropriate for a work centred upon the Emperor Julian), the attack upon Dexippus' chronological concerns plays a definite role. For there appears to have been a dearth of elevated historical writing since Herodian, and Eunapius was probably quite aware that he was reviving the form[54]. Certainly, in condemning Dexippus for a failure to observe the norms of a type of historical writing which he had clearly chosen not to produce, Eunapius was attacking a straw man. But the attack is really upon chronology as a form (i.e. upon chronography), and it leads into a positive assertion of some of the characteristics and concerns of history in the grand manner[55]. For Eunapius declares that the function of history is to record the true facts without bias[56] and, by covering many facts in a short span, to enable the reader to accumulate quickly the experience necessary for decision-making[57] — sentiments which could be paralleled from the classical historians, both Greek and Roman. The rejection of chronology is based not only upon aesthetic considerations and the difficulties of certainty with dates[58], but also upon the ground that precise chronological calculations are irrelevant to the purpose of history. When Eunapius asks, «What does chronology contribute to the wisdom of Socrates or the cleverness of Themistocles?»[59], he is asserting the traditional values which underlie history in the grand manner, as well as its moral-biographical approach to its material.

But does this explain why Eunapius shows so much concern, which amounts almost to an obsession, to attack chronology? Perhaps there is a desire to justify his avoidance of the difficulties involved in careful attention to chronological detail[60]. But part of the reason may well derive from the importance of Christianity at the period, both in the interpretation of history and in the shaping of historical writing. Eunapius was nothing if not reactive in this attitude towards Christianity and its products; his *Lives of the Sophists* has been described as a response to the *Lives* of the saints[61]. Thus, it is possible to see in the attack upon Dexippus' preoccupation with chronology and the production of a form of historical writing which was shaped by chronology, a general attack upon chronography, a form of historiography which, though pagan in origin, had by the late fourth century A. D. long been adopted by the Christians and which had become, especially in the controversies over the temporal primacy of the great figures of pagan and Judaeo-Christian antiquity, a major weapon for them. It is perhaps worthy of note that Eunapius congratulates Dexippus on passing quickly over the more remote period of history, on the grounds that there few facts are certain and, thus, it is best left to poets[62]. This was one of the areas of major interest for the historian polemicists of the Christian Church[63].

If this interpretation of the motives of Eunapius in attacking Dexippus is correct, then a final observation is suggested: that one of the few passages in which a classical or classicizing historian discusses historical methodology (as distinct from historical philosophy) was stimulated by the emergence of a new and threatening view of history, which in turn gave birth to new forms and priorities in historical writing. It is a commonplace that late pagan culture was to a large extent reactionary and reactive in its dealings with Christianity. *Eunapius'* History and the attitudes which underlie the work are another example of this.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Steph. Byz.*, s. vv. Δυρράχιον, Σουκχαῖοι and Ἔλουροι (the last = *Et. Magn.* 333,5). A fragment in Cramer, *Anec. Paris*, 11, 153, 2, also calls the work Χρονικὴ ἱστορία.

2. I avoid the dispute over the authorship of the various «Lives», since it is not relevant to the present study.

3. The collections which I have consulted are *F. Jacoby*, ed., Die Fragmente der griechischen Historiker, IIA and C, Berlin 1926; *C. Müller*, ed., Fragmenta Historicorum Graecorum, III and IV, Paris 1849 and 1851; *F. Niebuhr*, ed., Dexippi, Eunapii, ...quae supersunt (*Corp. Script. Hist. Byz.*), Bonn 1829. Dexippus and Eunapius, frag. 1, are cited from Jacoby's text, except for the parts of Eunapius that he omits. These, and the rest of the fragments of Eunapius' *History* are taken from Müller, IV.

4. *B. Rappaport*, «Hat Zosimus 1, 1-46, die Chronik des Dexippus benutzt?», Klio 1, 1901, 427-42; *R. C. Martin*, De fontibus Zosimi, Berlin 1866.

5. *L. Mendelssohn*, in his edition of Zosimus (Leipzig 1887), p. xxxiii-xxxiv, proposed that Zosimus used the *Scythica* but not the *Chronicle*. *F. Graeber*, «Eine Zosimosquelle», BZ. 14, 1905, 87-105, goes further, admitting no material from Dexippus.

6. *Graeber*, art. cit. 118-25. His argument (p. 122-23) that the *Anon. post Dionem* used Dexippus is not persuasive.

7. For instance, Syncellus' notice on the one-year reign of Claudius II (*Corp. Script. Hist. Byz.* XII, p. 720, 13-14). reproduces an error found in Dexippus (frag. 1, 4). Again, *Graeber*, art. cit. 121-22, makes a good case that the version of Valerian's capture which is common to Syncellus (p. 715-16) and Zonaras (XII, 23, Corp. Script. Hist. Byz. XLV, p. 593-94) derives from Dexippus (against see *Rappaport*, art. cit at n. 4, 434 ff).

8. *H. Gelzer*, Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie, Leipzig 1885-98, I and II, 1, passim; *G. Boehme*, «Dexippi fragmenta ex Iulio Capitolino Trebellio Pollione Georgio Syncello collecta», *Diss. Ienenses*, II, Leipzig 1883, 73, ff. The latter makes a comprehensive attempt to find Dexippan material in the *S.H.A.* and Syncellus, and identifies a large amount to his own satisfaction (without attempting to assign it to the appropriate work). His attempt is founded upon a number of premises, including the following three: that «Capitolinus» and «Pollio» used Herodian only via Dexippus; that Zosimus used Dexippus; that the *Anon. post Dionem*, whom Zonaras used, himself used Dexippus. Thus, by comparing passages from these writers with Syncellus, he is able to extract much «Dexippan» material. Unfortunately, none of these premises is securely founded, and the attempt fails.

9. On the *Scythica* see, most recently, *F. Millar*, «P. Herennius Dexippus. The Greek World and the Third Century Invasions», JRS. 49, 1969, 23-24.

10. See the remarks of *Millar*, art. cit. 23. *Jordanes*, in his Getica, names Dexippus as a source (which he used at second or - third-hand). His material would have come from the *Scythica*.

11. Although Adler, in her edition of the *Suda* (Leipzig 1928-35, vol IV), rejects the δέ, it is clearly an old reading and there are really no grounds for deciding whether to accept or reject it. *Müller*, op. cit. (at n. 3) III, 687, prints both passages as frag. 31, speculating that perhaps δ′ (i.e. the fourth book of the *Chronicle*) should be read. *Niebuhr*, op. cit. (at n. 3) 35, prints only the passage omitted by Jacoby.

12. *Müller* and *Niebuhr* (locc. citt.) refuse to assign it.

13. Speeches from the *Scythica* are represented by frags. 6 and 28.

14. On the prefaces of the Chronicle see below p. 9.

15. *Jacoby*, op. cit. (at n. 3) IIC, 310; *Mendelssohn*, op. cit. (at n. 5) note to p. 33, 10.

16. A third consideration is that Dexippus is unlikely to have identified the Carpic invasion as the beginning of the Scythian war if he began his *Scythica* during the reign of Philip. However, this is weakened by the possibility that if the statement on the Carpic invasion were made in the *Chronicle*, Dexippus could have changed his mind when later he came to compose the *Scythica*. (*Millar*, art. cit. 23, thinks that frag. 23 refers to the beginning of the *Scythica* in 238 A. D.)

17. Cp. *E. Schwartz*, «Dexippus» 5, RE. V, 1 (1934) 292-93, who holds that the *S.H.A.*'s use of Dexippus was marginal. *F. Altheim*, Literatur und Gesellschaft in ausgehenden Altertum, I, Halle/Saale 1948, 175-92, argues that the *Chronicle* is, with Herodian, the major Greek source for the *Lives* of the *S.H.A.* from Maximinus Thrax to Claudius II. Even if Altheim is correct (a view by no means accepted — cp. *Millar*, art. cit. 23, n. 104), he has by no means dispelled the possibility that both the *Scythica* and the *Chronicle* were used, the latter perhaps primarily for the chronological framework. (Another possibility is overlapping notices). At any rate, the doubts are such that little use can reasonably be made of the *S.H.A.* in the present paper.

18. Evidence from the *Suda* and the *S.H.A.* is further discussed on p. 8.

19. Frags. 3 and 4 remark material from the tenth book, frag. 5 from the twelfth. If the reference to the Heruli in frag. 5 comes from the context of the Herulian invasion of 267-68 A. D., then the twelfth book would have been the last.

20. *Evagrius*, H.E 5, 24, says that he began from mythical times.

21. So *Schwartz*, art. cit. 289.

22. Unless ἄρχων refers to the successive Egyptian dynasties. Further discussion of this phrase below on p. 9. The phrase ἱκανοῖς ἔτεσι in frag. 9 might suggest some vagueness in dating.

23. Frag. 1, 1: Δεξίππῳ τῷ Ἀθηναίῳ κατὰ τοὺς Ἀθήνησιν ἄρχοντας,... ἱστορία συγγέγραπται, προσαριθμουμένων καὶ τῶν Ῥωμαικῶν ὑπάτων, 1, 2: συναριθμεῖται τὸν χρόνον ἔς τε τὰς ὀλυμπιάδας περιγράφων καὶ τοὺς ἐντός ἑκάστης ὀλυμπιάδος ἄρχοντας.

24. This is the procedure of frag. 22 (from Syncellus), which gives the reign-length for Gallus and Volusianus.

25. Op. cit. (at n. 8) II, 1, 90.

26. Op. cit. IIC, 305.

27. Loc. cit.

28. Loc. cit.

29. Art. cit. (at n. 9) 22, possibly picking up the suggestion of Jacoby (*loc. cit.*) that the number one thousand was *rundzahl*.

30. I therefore take the construction as past indefinite, with ἀγωνιῶν representing the imperfect. I have to thank my colleagues, Professors T. R. Robinson and A. Fotiou, for discussion of this point.

31. Cp. the tables of *Syncellus* in Corp. Script. Hist. Byz., vol. XIII (I am not suggesting that they were derived from Dexippus).

32. If Dexippus did mark the years from the beginning of the world, that could have been an additional annoyance to Eunapius, who regarded the period before the foundation of the Olympic games as not susceptible to accurate knowledge (see the passage quoted at n. 62). This, of course, is pure speculation, but it would nicely fit that appears to be the sarcastic tone of ὑποβάλλων.

33. As well as the characterization by Eunapius noted above (p. 5), see also the phrase in frag. 1, 6: κατὰ τὸν ἐνιαυτὸν ἕκαστον ἱστορίαν γράφειν, which refers to the *Chronicle*.

34. Cp. also frag. 1, 3: ἐξήγησιν κατακεκλειμένην καὶ συνηγμένην, and the expression of *Photius* (Bibl. cod. 82), σύντομον ἱστορικόν.

35. *Art. cit.* 23.

36. In this connexion note also the doubts expressed (p. 3-4) on the attribution to the *Chronicle* of the fragments from the *S.H.A.*

37. Frag. 1, 3 (especially the word συνωθούμενος); *Jacoby*, op. cit. IIC, 305.

38. *In this interpretation I follow Millar*, art. cit. 22. For the expression cp. *Plato*, Lysis, 214a: πατέρες τῆς σοφίας εἰσὶν καὶ ἡγεμόνες.

39. καὶ περιφέρει γε τὴν ἱστορίαν ἐκ πολλῶν καὶ παντοδαπῶν τῶν ταῦτα εἰρηκότων...

40. ἔνδηλος ὢν καὶ σχεδόν τι μαρτυρόμενος ὅτι τῶν ἀπιστουμένων ἕκαστον ἕτερος προλαβὼν εἴρηκεν. This I understand to mean, «making it clear and almost swearing that each of the doubtful details was incorporated into the tradition by an authority other than himself». *Millar*, loc. cit., has a different interpretation.

41. Frag. 1, 6: καὶ περιφανῶς ἑαυτοῦ κατηγορεῖν, ὥσπερ ἐκεῖνος, ὅτι χρονικὴν ἱστορίαν γράφων πλανωμένην τινά καὶ μεστὴν τῶν ἀντιλεγόντων...

42. Frag. 1, 3: πρόθυρα δὲ κάλλους ἀνάμεστα προθείς... *Millar*, loc. cit., takes πρόθυρα to refer to a single preface.

43. See p. 2-3.

44. See *J. Swain*, «The Theory of the Four Monarchies. Opposition History under the Roman Empire», C. Ph. 35, 1940, 1-21; *C. Trieber*, «Die Idee der vier Weltreiche», Hermes 27, 1892, 321-44.

45. So Jacoby with the MSS. Bekker offered the feeble conjecture παλαιότερα.

46. *Millar*, loc. cit., has a totally different interpretation — «the earliest and the least contaminated source for the history of each people».

47. Frag. 1 (Müller, IV, 13): οὔπω λόγου τε καὶ ἱστορίας ἐμφανοῦς τετυχηκότα.

48. See *I. Opelt*, «Eunapios», Reallexicon für Antike und Christentum, 1965, 935.

49. *Vit. Soph.* 457 (p. 362, ed. Wright): ἀνὴρ ἁπάσης παιδείας τε καὶ δυνάμεως λογικῆς ἀνάπλεως. The *Suda*, s. v. Δέξιππος, calls him ῥήτωρ, as does the inscription set up in his honour by his sons (I. G. II², 3669).

50. For the use of the term of dignified style, see *Aristotle*, Poet 1458a 22.

51. *Bibl. cod.* 82: ἀπέριττός τε και ὄγκῳ καὶ ἀξιώματι χαίρων. Photius then proceeds to characterize him as another Thucydides, but with greater clarity, especially in the *Scythica*. The other works are not excluded from this judgement.

52. *Eunapius*, frag. 1 (Müller, IV, 13): καὶ πάντα γε ἐς τὸν Ἰουλιανὸν ἀναφέρειν ἐδόκει. Frag. 8 (Müller, IV, 15): φέρεται δ' ἐντεῦθεν ὁ λόφος ἐφ' ὅνπερ [sc. ἐς τὸν Ἰουλιανόν] ἐφέρετο ἐξ ἀρχῆς.

53. *Photius*, Bibl. cod. 77.

54. The primacy of Eunapius or Ammianus in reviving the form is not at issue here. Although they both used a simiral form, they wrote in different languages, and thus were, in a sense, both pioneers.

55. There was probably more in the original, but the end of the fragment is lost.

56. Frag. 1, 6: τὰ πραχθέντα ὅτι μάλιστα δίχα τινὸς πάθους ἐς τὸ ἀληθὲς ἀναφέροντα γράφειν.

57. Frag. 1 (Müller, IV, 12): εἰ γάρ ἔσχατος ὅρος τῶν περὶ τὴν ἱστορίαν καλῶν τὸ πολλῶν καὶ ἀπείρων πραγμάτων ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ καὶ διὰ βραχείας ἀναγνώσεως πειρᾶν λαβεῖν, καὶ γενέσθαι γέροντας ἔτι νέους ὄντας δι' ἐπιστήμην τῶν προγεγονότων, ὥστε, τίνα μὲν φευκτέον, τίνα δὲ αἱρετέον, εἰδέναι...

58. Frag. 1 (Müller, IV, 12): ὅτι ταῦτα οὐκ ἔστιν ἀληθῆ κατὰ τοὺς χρόνους, ἀλλὰ τῷ μὲν οὕτως, τῷ δὲ ἑτέρως ἔδοξε, καὶ περιφανῶς ἑαυτοῦ κατηγορεῖν, ὥσπερ ἐκεῖνος, ὅτι χρονικὴν ἱστορίαν γράφων πλανωμένην τινὰ καὶ μεστὴν τῶν ἀντιλεγόντων, ὥσπερ ἀπρόεδρον ἐκκλησίαν, ἐκτίθησι τὴν γραφὴν, ὀξέως δὲ καὶ τῆς Βοιωτίας ἀκούων παροιμίας, ὅτι οὕτως αὐλεῖν οὐ πρέπει... Note also the attack on Thucydides later in the fragment (Müller, IV, 13).

59. Frag. 1 (Müller, IV, 12): τί γὰρ Σωκράτει πρὸς σοφίαν καὶ Θεμιστοκλεῖ πρὸς δεινότητα συντελεῖται παρὰ τῶν χρόνων; The point made by the question is then expanded.

60. Towards the end of frag. 1 (Müller, IV, 13) *Eunapius* says that he will use only the reigns of Emperors as time-divisions (τὸ δὲ κατὰ χρόνους, οἵ τοῖς βασιλεῦσι περιγράφονται, κρίνας ἀληθέστερον). In frag. 12 of the History there is a trace of a war-year, and in frag. 14, 3 a sub-division of a reign.

61. *So A. Momigliano*, «Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A. D», in *A. Momigliano* ed., The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century, Oxford 1963, 95.

62. Frag. 1, 2: τὸ δὲ ἓν κεφάλαιον τῆς ἱστορίας, τὰ μὲν ἀνωτέρω καὶ ὅσα τὸ ποιητικὸν νέμεται γένος, ἐφεῖναι καὶ ἐπιτρέψαι τῷ πιθανῷ καὶ μᾶλλον ἀναπείθοντι τὸν ἐντυγχάνοντα.

63. This should not be overstressed, for with Eunapius we might compare the sentiment of Eusebius preserved by Jerome (Chron., ed. Helm, 86d): *ab hoc tempore* [sc. the first Olympiad] *Graeca de temporidus historia vera creditur. Nam ante hoc, ut cuique visum est, diversas sententias protulerunt.* But it should be noted that Eusebius/Jerome apply this only to Greek history, whereas Eunapius gives his words a general application.

THEOPHILUS (829-842): Popular Sovereign, Hated Persecutor

JOHN ROSSER / BOSTON, U.S.A.

The paradox this essay investigates is that of an iconoclastic emperor, Theophilus, who appears in Byzantine historical sources as both popular sovereign and hated persecutor. The method of investigation will be first to examine the probable reasons for Theophilus' popularity, then to scrutinize his persecution of image worshippers. Finally an attempt is made to discover how an iconoclastic emperor, a persecutor no less, at a time when general support for iconoclasm is presumed by most modern scholars to have been weak, achieved substantial popularity. Moreover, can any relationship be discerned between Theophilus' iconoclastic policy and the sources of his popularity?

I

Theophilus was a popular iconoclastic sovereign, no doubt partly because of his colorful and attractive personality. The emperor was known to have his faults[1], but he was also known for his good habits and personal virtues[2], among which was freedom from greed[3]. He was also very religious and had a most pious affection for the Virgin, to whose church at Blachernae he gave special honor[4]. He even wrote hymns, which were sung in Hagia Sophia[5]. He was an intellectual who loved learned conversation[6] and who actively inquired into matters of all sorts[7], even into things occult[8]. His building projects demonstrated an appreciation for fine architecture[9], even for that of his Muslim adversaries[10]. His reign became in fact «un renouveau d' activités artistiques»[11]. He loved foreigners[12], and in the army formed a special band of Ethiopians[13] as well as an elite corps of Persians led by the mysterious Theophobus-Nasir[14]. Theophilus knew how to use exotic machinery to impress foreign dignitaries[15] and he used public occasions to impress the citizenry. For example, at the chariot races which celebrated his «victory» over the Arabs in 837[16], Theophilus himself ran the first race clothed in blue, guiding his white chariot to victory before a cheering crowd in the Hippodrome[17]. His weekly procession through the capital to the Blachernae palace occasionally provided moments of high drama when citizens demanded from Theophilus the redress of grievances. On one such occasion the brother of the empress was whipped on the spot for violation of a civil ordinance[18].

If Theophilus' attractive personality contributed to his popularity, it is

doubtful if his skill as a military leader did. The young emperor[19] was considered brave[20] and even gained a reputation for his ability to inflict defeat upon the Arab foe[21]. Yet in fact his victories were paltry[22], but his defeats spectacular. One thinks immediately of the devastating Arab sack of Ancyra and Amorium in 838. Perhaps the best that can be said of Theophilus is that in battle he was «unlucky»[23].

Theophilus' popularity rested most firmly on a single but very important fact: his reputation as a competent and just administrator. He frequently inquired at the market-place about the prices of the goods sold there, thus demonstrating to all his concern for economic matters which affected ordinary citizens, in this case probably inflation[24]. He also reformed the coinage and was known by all to have made his empire prosperous[25]. He rebuilt the walls of Constantinople, no small task and one which considerably impressed his contemporaries[26]. However the core of Theophilus' reputation as an administrator was his energetic concern for justice, without regard for rank or social station, and his respect for imperial law[27].

Theophilus was considered a just and virtuous judge[28], who was feared by the wicked but thought admirable by law-abiding citizens[29]. His willingness to consider petitions and his overall love of justice[30] were amply displayed during the innovative weekly procession through the capital to the Blachernae palace. On such occasions Theophilus received petitions from even the lowliest of his subjects, as mentioned previously. Charges could be lodged against even the highest imperial officials, and if proven, punishment was always swift. Theophilus seems to have been especially concerned with punishing officials who trampled the rights of the poor and uninfluential[31]. The examples of his active concern for justice, for strict obedience to imperial law, are striking and give clear testimony to Theophilus' great reputation in this regard, a reputation which lasted for centuries. In the twelfth century dialogue entitled *Timarion*, which recounts the descent into hell and the tribunal of infernal judges, one finds proof of this. In addition to the judges found in Lucian, there are added Galen, Hippocrates, Asclepius, and a single Christian judge: Theophilus[32].

«Thus did Theophilus' reputation for just administration outlive him for centuries. Among his contemporaries this reputation was the bedrock of Theophilus' popularity».

II

Iconodule chroniclers and some modern historians have found Theophilus' persecution of image worshippers a stumbling block to any favorable assessment

of his reign. Among modern historians prior to 1912[33], none could really justify Theophilus' persecution. E. Gibbon considered Theophilus primarily a religious zealot whose justice was arbitrary and cruel «on the model of the Oriental despots»[34]. C. Lebeau found Theophilus a just and heroic emperor, and rationalized his culpability as a persecutor by blaming John the Grammarian[35]. F. Schlosser praised Theophilus, but also accused him of acting like an oriental despot in pursuing his iconoclastic policy[36]. Yet Schlosser, too, found an excuse for the emperor in the fact that Theophilus was taught to be hostile to images[37]. G. Finlay's portrait is perhaps the most favorable, but even Finlay found Theophilus a stern bigot[38]. H. Gelzer's assessment of Theophilus was, however, the most blatantly hostile:

> Ein Grössenwahn nach dem Vorbilde orientalischer Sultane, ein Allwissenheitsdünkel, der selbständig militärische, Kirchliche sie Verwaltunsfragen allein entscheidet, und eine vollendete Verständnislosigkeit für die Zeichen der Zeit sind die Eigentümlichkeiten dieses stark überschätzten, in Grunde keineswegs bedeutenden Regenten[39].

Gelzer's opinion was one which J. B. Bury at first agreed with[40]. Yet Bury was to reverse himself dramatically in 1912, when his *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867)* was published. Here, Bury observed that Theophilus had fared like Leo V, an emperor whose fame was likewise depreciated because of his iconoclasm. Moreover Bury believed that Theophilus' connextion with the Amorian dynasty had further depressed his fame at the hands of Basilian chroniclers. Yet many traces of Theophilus' good reputation remained between the lines of those partial chroniclers, where «we can easily detect that there was another tradition, and that Theophilus had impressed the popular imagination as a just and brilliant sovran, somewhat as Harun impressed the East»[41]. In rehabilitating Theophilus' good name, Bury's method was first to reveal clearly the existence of a sympathetic historical tradition, particularly in the Symeon Logothete chronicle[42]. Next he attacked the alleged severity of Theophilus' persecution. The result, in my opinion, is that Theophilus' fame is restored but only at great expense. The price paid is twofold. Legitimate evidence about Theophilus' persecution is dismissed, and in so doing the relationship between these two seemingly contradictory historical traditions is ignored[43].

It was Bury's claim that Theophilus confined his persecution only to Constantinople and that elsewhere in the empire image worship flourished unhindered[44]. To support this hypothesis it was necessary to attack the veracity of Theophanes Continuatus, the historical source which describes the persecution in most detail. Bury found the account of Theophilus' persecution in Theophanes Continuatus to

be too rhetorical for sober history «and in marked contrast with that of Genesius, who was not disposed to spare the iconoclasts»[45]. In my opinion this view is far from correct. Genesius' account of the persecution is indeed amazingly brief, but perhaps this can be attributed to Genesius' lack of interest. Genesius' chief interests in Theophilus' reign are two in number, Theophobus and military affairs, both of which comprise about two thirds of his narrative about the emperor. Moreover, Genesius' account of Theophilus' persecution is almost devoid of detail and filled utterly with rhetorical nonsense[46].

Theophanes Continuatus, however, provides the following information. Theophilus issued two edicts[47]. The first forbid all sacred images, including their future manufacture. The result of this edict was that sacred images were removed from churches and replaced with secular images of beasts and fowl. In the market-place publically displayed images were consigned to flames. Other publically displayed images were confiscated[48]. The context of these actions seems to be Constantinople, although the phrasing of the edict hardly seems restricted to the capital. The issuance of the first edict created vigorous protest from painters of images, monks, bishops and priests, many of whom were imprisoned or forced to flee to remote places where they suffered deprivation[49]. The second decree barred iconodule monks from cities and towns, from public meeting places, and from their own monasteries as well[50]. Confirmation of this second decree is found in the *Vita* of Nicetas, which reports an edict from Theophilus forbidding hospitality to such iconodules. Violators who were caught assisting iconodules had their property confiscated[51]. Moreover in the *Vita* of Peter of Atroa this second decree is referred to quite specifically and is dated to 832/833[52]. It seems reasonable to suppose that both decrees were issued about the same time, although there is evidence which suggests Theophilus harassed image worshippers from the very onset of his reign[53].

After the issuance of these decrees an outright persecution began, led by the followers of John the Grammarian[54]. How effective was it? The capital and its immediate environs clearly felt the effect of these edicts[55]. Those defenders of images who sought open confrontation in the capital were often iconodules who had previously confronted Leo V [56]. Outside the capital enforcement may have been sporadic, even in areas known to have been affected by the decrees, namely Lydia[57], Bithynia and the Hellespont[58], and the Proconnese[59]. For the rest of the empire details are largely lacking, but what is known of the above areas suggests Theophilus' main concern, apart from making examples of iconodules who sought confrontation, was to isolate obvious image worshippers from the populace at large. There were places of refuge, to be sure[60], but nonetheless many iconodules, mostly monks, suffered from the persecution. Iconodule monks were most visible targets. Their monasteries could be investigated[61], and they could be chased away

from them[62]. In Bithynia, for example, site of Mt. Olympus, that pre-eleventh century ἅγιον ὄρος[63] iconoclastic bishops kept the monk Nicetas, also Peter of Atroa's band, on the move[64].

However iconodule monks were often protected by influential clientele[65], as well as by ordinary citizens[66]. Nicetas was helped by friends and relatives[67]. Ordinary citizens administered medical treatment to Methodius, who had been beaten and thrust into a subterranean palace chamber[68]. A nun named Euphrosyne helped Michael Syncellus as the saint lay in the Praetorian prison[69]. The latter two examples probably show the influence of the empress Theodora, who secretly helped image worshippers[70]. Certainly many icododules must have venerated images in secret, as did the empress and her mother[71]. Undoubtedly there were also many *politiques* who found it expedient to keep silent and thus retain high office. Among the latter were Theoctistus[72] and perhaps even Theophobus-Nasir[73].

The objectives of Theophilus' persecution, then, were limited, and perhaps somewhat successful in forcing known iconodules away from urban centers. Certainly it is possible to reconcile information from Theophanes Continuatus with that from hagiographical sources by admitting that outside urban areas iconodules who attempted to avoid Theophilus' edicts could do so, although they hardly led lives devoid of insecurity and harassment. Those who sought confrontation with the emperor, or were otherwise apprehended, suffered from confiscation of property, exile, imprisonment and occasionally maltreatment. Relatively few prominent iconodules came forward to defend images, probably due to the weakness of iconodule leadership after the death of Theodore the Studite in 826[74]. Indeed the strength of iconoclastic sentiment may have been greater during Theophilus' reign than is generally supposed[75].

III

What follows is an attempt to integrate Theophilus the popular sovereign with Theophilus the hated persecutor. It is difficult, it seems to me, to understand Theophilus' reign without beginning in 820, with the bloody usurpation of Michael II (820-829). Michael's assassination of Leo V (813-820) forever stained the reputation of the Amorian dynasty, and the resulting civil war with Thomas the Slav almost brought down Michael's throne[76]. Although Michael II won the war, thereafter he seems to have been an ineffectual ruler[77]. These were the years, impressionable years no doubt, when the young Theophilus was tutored by John the Grammarian and had time to study the defects of his father's administration.

Theophilus' were first act as emperor demonstrated with great drama his desire to disassociate himself utterly from his father's bloody usurpation. Between

races in the Hippodrome, the new emperor casually requested the presence of his father's former conspirators, who were seated in the crowd. Suspecting nothing they appeared before him, only to be condemned suddenly and executed on the spot for the murder of Leo V [78]. It was Theophilus' first act (πρῶτον ἔργον)[79].

Thereafter Theophilus sought to repair the fortunes of his empire. He seems to have tried to close wounds still open from the war with Thomas the Slav[80]. If Crete had been lost to the Arabs by his father[81], at least Sicily Theophilus would contest[82]. His bravery battling Arabs in Asia Minor is duly noted in Byzantine sources, despite his great defeats in 838[83]. He made his empire prosperous and safe-guarded its capital with refurbished walls. Yet Theophilus' chief concern was to promote justice and respect for imperial law. Corruption in government appears to have been rife, and Theophilus determined to root it out. His Lord Chamberlain was burned in the Hippodrome for illegally taking the cargo of a widow's ship. When the quaestor ordered to restore the property failed to do so promptly, Theophilus had him whipped and exiled[84]. Theophilus' brother-in-law, Petronas, was whipped publically for failing to consider the legitimate complaint of a widow[85]. The governon of the Opsikion theme was whipped for taking the horse of a soldier without proper compensation[86]. Theophilus' Officer of Petitions lost his property, was flayed, tonsured and exiled for having mistreated Antony the Younger[87]. Not only did such actions gather for Theophilus a great reputation, they also increased respect for imperial law and authority[88].

Iconoclasm was certainly not the most important aspect of Theophilus' internal policy, but merely one part[89]. Moreover it was part of a more general context, namely Theophilus' great concern that imperial law be obeyed, even in religious matters. Recalcitrant iconodules were lawbreakers, pure and simple. This equation in Theophilus' mind of image worshippers with lawbreakers seems quite apparent. When confronted with the iconodule Symeon, for example, Theophilus' first response was to ask who this man was «who brings to naught the laws of my empire, and thinks my legislation nonsense»[90]. He ordered the spatharius Kallistus to whip and chase away the monks of Pelekete «unless they are won over to our decrees»[91]. Law courts were set up to try image worshippers[92]. As with high officials who broke the law, dramatic examples could be made of leading iconodules as well. What happened to Petronas, in other words, could happen to the brothers Theodore and Theophanes. When Theophilus interviewed these two famous defenders of image worship he asked them this: «Why, then, since you left your own country to come to ours, do you not obey the laws of our kingdom?»[93]. When they failed to give an adequate reply, Theophilus had his now notorious verses tatooed on their faces. These verses branded the brothers as vessels of religious error, and, significantly, as common criminals[94].

The chief point of disagreement in such instances was that of jurisdiction.

Theophilus bilieved he had legal jurisdicion in religious matters, a claim his opponents disputed. For example, Theophanes and Theodore told the emperor to write whatever he liked on their faces. As far as the law, they said, some day Theophilus would face a Judge far greater[95]. *In practice*, during Theophilus' reign the issue of iconoclasm was that which is usually referred to as «caesaropapism»[96], and considering the emperor's otherwise splendid reputation it was an issue in which he may have gained considerable public support. Certainly those whom he persecuted, and whom in turn detested him, must have been a distinct minority[97]. And the rest of the citizenry? Of course no definite judgment can be made, but one can speculate that many citizens were sufficiently impressed by the emperor's reputation to respect at least his iconoclastic decrees. In any case the chief weakness of Theophilus' iconoclastic policy was the emperor's failure to leave an heir on the throne who shared his beliefs. Iconoclasm was still primarily an «imperial heresy»[98], and undoubtedly the future of iconoclasm would have been different had Theophilus produced a son like Constantine V (741-775).

Now these final thoughts on Theophilus. One often finds the emperor compared to the caliph Harun al-Rashid (786-809), whom Theophilus is believed to have imitated[99]. Ostrogorsky states that Theophilus imitated Harun by prowling about his capital, talking to the poorest and meanest of his subjects, and hearing grievances so that he might punish offenders without consideration of rank or office[100]. This is perhaps the shakiest of the comparisons between the two sovereigns, since Harun's nocturnal peregrinations were done in disguise and can hardly be compared to Theophilus' weekly procession through Constantinople[101]. Most comparisons between the two rulers, however, usually boil down to the vague similarities of their brilliant reigns and their concern for justice. Theophilus is also said to have been an imitator of Islamic civilization. Yet here again there is little foundation for this assertion. It is true that Theophilus' Bryas palace was an imitation of the caliph's palace in Baghdad, but one can hardly build a case on this fact alone. Besides, it was John the Grammarian, recently returned from his embassy to Baghdad, who persuaded Theophilus to build the Bryas palace[102]. One should be sceptical, then, of Theophilus' alleged «enthusiasm for the art and culture of the Arab world... when Muslim culture exercised its strongest influence on the Byzantine world»[103]. It is worth remembering that it was the caliph Mamun who sent an embassy to Leo V requesting Greek manuscripts, and who ransacked monasteries in Syria and Asia Minor to get them[104]. It was this same Mamun who begged Theophilus to send him the mathematician Leo, promising Theophilus peace and gold if he would do so[105]. Artistic and intellectual currents seem to have been flowing in both directions between the Caliphate and Byzantium, and certainly nothing in Theophilus' reign indicates the attraction was one-sided[106].

One need hardly look to a caliph to find a model for Theophilus' behavior

when there is one closer to home, Leo V. There are many similarities between the two emperors. To begin with, Theophilus returned to the iconoclastic policy of Leo V[107]. Both men were great builders[108]. Both emperors were most active participants in public affairs, emperors who took a concern for sound administration[109]. Both emperors took a special interest in military matters[110]. Both emperors named their first sons Constantine, in memory of Constantine V, the great iconoclastic sovereign of the eighth century[111]. Both emperors were austere and grave in appearance, occasionally inspiring fear in their beholders[112]. Above all, both emperors had a strict regard for justice and imperial law, which they administered dramatically and without regard for rank or wealth. One day, for example, a man accosted Leo V as he was coming from the Great Palace. The man complained that his attractive wife had been carried off by a certain senator. The man had already complained to the city prefect, but to no avail. Leo promptly commanded that the accused senator and the prefect be brought into his presence. Neither of them could deny their guilt and so were punished. In the case of the prefect, he was immediately removed from power[113]. As an analogy to Theophilus' behavior this episode needs no comment.

The link between the two men was John the Grammarian. John, the architect of both men's iconoclastic policies, is described as a fellow partner of Leo V[114], and as a collaborator of Theophilus[115]. The greatest influence which John exerted over Theophilus was, of course, as the latter's tutor[116]. The relationship between John the Grammarian and the young Theophilus was very close and in the words of one Byzantine source John was «especially beloved and exalted by Theophilus»[117]. If Theophilus followed in the path of Leo V, it should come as no surprise. John the Grammarian led the young Theophilus in the same direction. Certainly if Theophilus needed a model for a successful ruler, it is not unlikely that his teacher John pointed to Leo V, who was, after all, Theophilus' godfather[118].

«Now to conclude briefly. Theophilus was a popular iconoclastic sovereign. Among those factors contributing to his popularity were his sound administration, his prosperity, his spectacular building projects, his personal virtue and piety, even his charismatic personality. Most important of all was his concern for justice without regard for rank or wealth. Theophilus' persecution of iconodules went beyond Constantinople and aimed chiefly at excluding iconodule monks and clerics from urban centers. We have speculated that the persecution's restricted objectives, the weakness of iconodule leadership and the ease with which ordinary citizens could venerate images in secret, might explain why Theophilus' popularity survived intact. Certainly Theophilus' sustained popularity indicates some kind of acceptance of his iconoclastic edicts by a populace mostly little affected by them. We have further speculated that Theophilus' iconoclastic policy was part of

a larger effort to restore the fortunes of the empire, an effort in which just administration played a key role. Important to Theophilus' sense of justice was his respect for imperial law. In Theophilus' eyes image worshippers were violators of that law. Finally we have suggested that in his attempt to restore the strength, prosperity and religious integrity of his empire, Theophilus may have found in the figure of Leo V inspiration, if not a model. Theophilus' influential tutor and later patriarch, John the Grammarian, certainly provides an important link between the similar policies of these two emperors.

However one attempts to explain the paradox of this popular iconoclastic sovereign, the fact remains that despite his depreciation by later iconodule chroniclers the greater majority of his contemporaries must have regarded him otherwise. His reputation was such that even an iconoclastic saint could find in Theophilus virtues worthy of emulation[119].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*This article is a revised portion of my unpublished doctoral dissertation, «Theophilus 'The Unlucky' (829-842): A Study of the Tragic and Brilliant Reign of Byzantium's Last Iconoclastic Emperor», Department of History, Rutgers University, 1972. Dr. Judith Herrin of The Warburg Institute kindly read the article and offered several helpful suggestions.

Periodical abbreviations are derived from the «Dumbarton Oaks List of Abbreviations», DOP, 27 (1973), 329-339. In addition, the following are used in this article:

Alexander, Nicephorus
P. J. Alexander, The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire (Oxford, 1958).

Bury, ERE
J. B. Bury A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (802-867) (London, 1912).

Bryer and *Herrin*, Iconoclasm
A. Bryer and *J. Herrin* (eds), Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975 (Birmingham, 1977).

Genesius
Joseph Genesius Regna (Bonn ed., 1834).

Georg. Monach. Contin.
Georgius Monachus Continuatus, Chronographia (Bonn ed., 1838).

Laurent, «Pierre d' Atroa»
V. Laurent, «La Vie merveilleuse de saint Pierre d' Atroa (837)», Subsidia Hagiographica, 29 (Bruxelles, 1956).

Leo Gram.
Leo Grammaticus, Chronographia (Bonn ed., 1842).

Papachryssanthou, «Nicétas»
D. Papachryssanthou, «Un confesseur du second iconoclasm; La Vie du patrice Nicétas (+836)», TM, 3 (1968).

Theoph. Contin.
Theophanes Continuatus, Chronographia (Bonn ed., 1838).

Theod. Mel.
Theodosius Melitenus, Chronographia (T. Tafel ed., 1859).

1. *Genesius*, 75, states that Theophilus was considered haughty. The emperor's quick temper is best illustrated in the story of Theodora's burned cargo ship; see *Genesius*, 75, and *Theoph. Contin.*, 88-89. Theophilus' countenance could change for the worse at a moment's notice, and when it did his harsh voice caused even Theodora to cower; see *W. Regel* (ed.), «Vita sanctae Theodorae imperatricis», Analecta byzantino-russica (St. Petersburg, 1891), 8. *Theoph. Contin.*, 95, cites a single sexual misdemeanor.

2. «De Theophili imperatoris benefactis», Ibid., 40.

3. *Genesius*, 75.

4. *Theoph. Contin.*, 87; also *Genesius*, 73. Within the Bryas palace, Theophilus also erected a church in honor of the Virgin; see *Theoph. Contin.*, 98.

5. *Theoph. Contin.*, 106. For the hymns attributed to Theophilus, see *A. A. Vasiliev-H. Grégoire*, Byzance et les Arabes, I (Bruxelles, 1935), 16, n. 1.

6. *Michael Glykas*, Annales (Bonn ed., 1836), 538.

7. *Theoph. Contin.*, 121.

8. Ibid., 116. This is one interest Theophilus seems to have shared with John the Grammarian. For a discussion of the latter's interest, see *S. Gero*, «John the Grammarian, the Last Iconoclastic Patriarch of Constantinople. The Man and the Legend», Byzantina. Nordisk tidskrift för bysantinologi, 3-4 (1974-75), 28.

9. Theophilus' buildings are described in *Theoph. Contin.*, 98, and 139-148. See also *A. Grabar*, L' iconoclasme byzantine: Dossier archeologique (Paris, 1957), 169ff. and *Bury*, ERE, 129-135.

10. Theophilus' alleged love for things Islamic is based almost exclusively on his construction of the Bryas palace (see *Theoph. Contin.*, 98). It is important to remember, however, that it was John the Grammarian, recently returned from his embassy to Baghdad, who suggested to Theophilus that the Bryas palace be constructed on the model of the caliph's palace in Baghdad. Bury followed J. Strzygowski in assigning the origins of Theophilus' triconch to Syria (see *Bury*, ERE, 130), but the triconch was in fact used long before in the West; see *I. Lavin*, «The House of the Lord», Art Bulletin, 44 (1962), lff. Yet R. Jenkins still referred to Theophilus' triconch as «an oriental type of structure»; see Byzantium: The Imperial Centuries, A. D. 610-1071 (New York, 1966), 148. See also *A. Grabar*, op. cit., 171 as well. *Bury's* statement, in ERE, 133, that «Arabian splendour in his material surroundings meant modernity for Theophilus», is really without foundation.

11. *A. Grabar*, op. cit., 169.

12. *V. Vasilievsky* and *P. Nikitin* (eds), «Acta 42 martyrum Amoriensium», Mémoires de l' Académie des Sciences de Russie, viiie série, vii, 2 (1905), 27. This same passage states that Theophilus allowed foreigners to marry Roman women.

13. Ibid.

14. *Genesius*, 55, 57; also *Theoph. Contin.*, 112. That Nasir and Theophobus were the same person was demonstrated by *H. Grégoire*, «Manuel et Théophobe», Byzantion, 9 (1934), 185-188. See also *A. A. Vasiliev — H. Grégoire*, op. cit., 124, n. 3 and *F. Hirsch*, Byzantinische Studien (Leipzig, 1876), 138-141. The career of Theophobus-Nasir is discussed in *J. Rosser*, «Theophilus' Khurramite Policy and Its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838» Byzantina, 6 (1974), 265-271; see also *M. Rekaya*, «Mise au point sur Théophobe et l' alliance de Bâbek avec Théophile (833/34-839/40)», Byzantion, 44 (1974), 43-67.

15. For the mechanical golden plane tree and other exotic devices, see *Bury*, ERE, 133-134. The origin of these devices is not Known precisely; see *A. Grabar*, op. cit., 170. The Symeon Logothete chronicle states that Theophilus was a lover of showy things; see *Theod. Mel.*, 148 = *Leo Gram.*, 215 = *Georg. Monach. Contin*, 793.

16. Theophilus pillaged Zapetra, where Theophobus-Nasir's troops butchered the entire male population; see *J. Rosser*, op. cit., 268.

17. *Theod. Mel.*, 152 = *Leo Gram.*, 221 = *Georg. Monach. Contin.*, 798.

18. *Theod. Mel.*, 148-149 = *Leo Gram.*, 215-216 = *Georg. Monach. Contin.*, 793. The story is repeated in *Theoph. Contin.*, 93-94.

19. Theophilus was about 16 years of age when he came to the throne as sole emperor in 829; see *W. T. Treadgold*, «The Problem of the Marriage of the Emperor Theophilus», GRBS, 16 (1975), 325-341.

20. See *V. Vasilievsky* and *P. Nikitin* (eds), op. cit., 11.
21. Ibid.
22. *J. Rosser*, op. cit., 266-268.
23. *Theoph. Contin.*, 135, 139. The situation in Sicily and southern Italy during Theophilus' reign was hardly more encouraging; see *A. A. Vasiliev-H. Grégoire*, op. cit., 127-137, 143-144, and 187-188. Undoubtedly Theophilus' major military accomplishments were the creation of two new themes, those of Chaldia and Paphlagonia, and three new kleisurai; see *L. Bréhier*, Le monde byzantin, II: Les institutions de l' empire byzantin (Paris, 1949), 357-358; also *H. Gelzer*, «Die Genesis der byzantinischen Classe der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschafter, 18, no. 5 (1899), 92-96.
24. *Theoph. Contin.*, 87.
25. The reputation of Theophilus' wealth lasted for centuries. See, for example, Constantine Menasses, Synopsis historica (Bonn ed., 1837), lines 4824-4828; with rhetorical exaggeration this 12th century writer states that Theophilus' gold coins were scattered like worthless pebbles. John the Grammarian gave away over 28,000 gold coins during his Baghdad embassy, just to impress the caliph with Theophilus' wealth; see *J. Rosser*, «John the Grammarian's Embassy to Baghdad and the Recall of Manuel» Byzantinoslavica, 37 (1976), 168-169. Theophilus reformed the bronze coinage entirely, even creating new mints for the purpose of issuing it in voluminous quantities. It was the first large issue of bronze coinage since the reign of Constans II (641-668), and it may be that the government was attempting through this new coinage to revive the economy in the provinces. See *D. M. Metcalf*, «How Extensive was the Issue of Folles during the Years 775-820», Byzantion, 37 (1967), 309-910; also *Metcalf's*, «The New Bronze Coinage of Theophilus and the Growth of the Balkan Themes», Museum Notes, 10 (1962), 81ff. Theophilus left, upon his death, a treasury containing 190 centenaria of gold coin and 300 pounds of silver; see *Genesius*, 90 and *Theoph. Contin.*, 172. *Bury*, ERE, 221, n. 1, estimated that Theophilus' buildings must have cost as much as did Justinian the Great's Hagia Sophia.
26. *Genesius*, 75. Numerous inscriptions attesting to Theophilus' rebuilding still survive on the walls; see *A. Van Millingen*, Byzantine Constantinople (London, 1899), 100-101, 168-169, and 183-185.
27. The 12th century writer John Zonaras states succinctly that Theophilus τοῦ δικαίου διάπυρος ἦν ζηλωτής; see *John Zonaras*, Epitome historiarum (Bonn ed., 1897), 361.
28. *W. Regel* (ed.), «De Theophili imperatoris benefactis», op. cit., 40.
29. *Theoph. Contin.*, 86.
30. Ibid., 93.
31. A charming example of this is found in *W. Regel* (ed.), «De Theophili imperatoris benefactis», op. cit., 41-43, where the following story is told. Some nuns, molested by men in the employ of two magisters, went to Contantinople to seek redress from Theophilus. They hailed the emperor during his weekly procession to Blachernae; he promised to hear their case on the morrow. The magisters soon appeared before the nuns with wives, children and friends, all begging forgiveness. The nun's steward, a crafty man, persuaded the nuns to settle out of court for an enormous sum. Of course Theophilus had to then dismiss the case. The story concludes by stating that injustice was impossible during Theophilus' reign.
32. See *C. Diehl*, «La légende de l' empereur Théophile», Annales de l' Institut Kondakov, 4 (1931), 33-37. The 12th century writer Constantine Manasses calls Theophilus brilliant and high-minded, and a deep thinker regarding justice and the laws whose judgments were made without regard for rank or position; see Synopsis historica, op. cit., 4791-4792 and 4832-4833.
33. When *J. B. Bury's*, ERE was published.
34. *E. Gibbon*, History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. *J. B. Bury* (London, 1898), 5, 196-197.
35. *C. Lebeau*, Histoire du Bas-Empire en commençant à Constantin le Grand, ed. *M. de Saint-Martin* and *M. Brosset* (Paris, 1832), 13, 155.
36. *F. C. Schlosser*, Geschichte der bilderstrümenden Kaiser des oströmischen Reiches (Frankfurt, 1812), 517-518.
37. Ibid.

38. *G. Finlay*, History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time (B. C. 146 — A. D. 1864), ed. *H. F. Tozer* (Oxford, 1877), 143.
39. *H. Gelzer*, «Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte», in *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches, 2nd ed. (Munich, 1897), 968-969.
40. See *E. Gibbon*, op. cit., 196, n. 30.
41. *Bury*, ERE, 121.
42. The Symeon Logothete chronicle is generally sympathetic to the Amorian dynasts; see *F. Hirsch*, op. cit., 63 and 69. Bury believed that Symeon Logothete made use of a lost Amorian chronicle; see *Bury*, ERE, ix and 458-459. Concerning the problems related to the family of Symeon redactions, *C. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I (Berlin, 1958), 515-518.
43. The relationship of iconoclastic policy to other aspects of imperial policy needs, of course, careful scrutiny wherever possible. A similar sentiment is expressed by *J. Herrin*, «The Context of Iconoclast Reform», *Bryer* and *Herrin*, Iconoclasm, 20.
44. *Bury*, ERE, 140-141.
45. Ibid., 136, n. 1.
46. *Genesius*, 74-75; the following is a translation:

> «And utterly disturbing the tranquil sea of piety, Theophilus tossed about the multitude on that waveless sea. Among those he imprisoned in jails, along with many ascetics, was Michael, the syncellus of the assembly of Jerusalem. Like a Scythian, Theophilus wrote on the faces of those defenders of the faith, Theophanes and Theodore, by pricking their skin. Thus did his powerful and plentiful storms fall upon religious piety. Moreover, there were many violent winter storms in the air, and both droughts and famines occured because of the disturbances in the air. There were also earth tremors and agitations in the time of his reign. In general, there was a flight of the pious during the storm of his impiety, and there was no Sabbath's rest from his inhumanity, which disturbed the calm state of the Christians».

The account of Theophilus' persecution in Theophanes Continuatus is quite independent from that in Genesius; see *F. Hirsch*, op. cit., 201 and 204. To see how «reliable» Hirsch considered *Genesius*' treatment of Theophilus' reign, see Ibid., 137. Moreover, I do not believe, as does *F. Barisić*, that Theophanes Continuatus is more critical of Theophilus that is Genesius. Theophanes Continuatus praises Theophilus' pursuit of justice (*Theoph. Contin., 86), his zeal and faith toward the Mother of God (Ibid., 87), his attention to public affairs (Ibid., 88), his rebuilding of the capital's defenses (Ibid., 94), his xenon (Ibid., 95), his magnificent embassy to Baghdad (Ibid., 95-99.), and his Bryas palace (Ibid., 98-99). See F. Barisić*, «Génésios et le Continuateur de Théophane». Byzantion, 28 (1955), 119-133, especially 121. Considering everything, I consider the description of Theophilus and his reign drawn by the Continuator to be rather even-handed. This view is shared by *R. Jenkins*, «The Classical Background of the Scriptores Post Theophanes», DOP, 8 (1954), 17-18.
47. See *F. Dölger*, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters under der Neueren Zeit. Reihe A: Regesten. Abt. i: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. I. Teil: Regesten von 565-1025 (Munich and Berlin, 1924), 52 (no. 427) and 54 (no. 444).
48. *Theoph. Contin.*, 99-100. Symeon Logothete seems to be referring to this first edict in stating that Theophilus ordered the holy images to be either plastered over or erased; see *Theod. Mel.*, 153 = *Leo Gram.*, 221 = *Georg. Monach. Contin.*, 799.
49. *Theoph. Cont.*, 100.
50. Ibid.
51. *Papachryssanthou*, «Nicétas», 329. During the reign of Constantine V, there was a prohibition on holding communion with monks, or even greeting them; see *Alexander*, Nicephorus, 13, n. 2. There was a similar edict during Leo V's reign; see Ibid., 143. Confiscation of property was a punishment which Theophilus used against other types of lawbreakers as well; it must have brought huge sums into the treasury. For example, Theophilus' Officer of Petitions, who mistreated Antony the Younger, had his possessions confiscated; see *Papadopoulos-Kerameus* (ed.), «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου 'Αντωνίου τοῦ νέου», Palestinskij Sbornik, 19 (1907), 217. Theophilus confiscated Alexius Musele's property; see *Theod. Mel.*, 149-150 = *Leo Gram.*, *217-218* = *Georg. Monach. Con-*

tin., 795-796. Nicetas, a bureaucrat who quarreled with Theophilus, had his property confiscated (*Genesius*, 71), as did a consul accused of conspiring against the emperor (*Laurent*, «Pierre d' Atroa», 189).

52. Ibid., 187. Laurent places the beginning of the persecution to early 833; Ibid., 29.

53. *Theoph. Contin.*, 87. The iconodule Nicetas was evicted from a suburban estate near Constantinople, an event which D. Papachryssanthou places at the very beginning of Theophilus' reign, in 830; see *Papachryssanthou*, «Nicétas», 327. The persecution seems to have been in force in early October of 836, when Nicetas died; see Ibid., 323 and 345-347. It was probably also in effect when Peter of Atroa died in early January of 837; see *Laurent*, «Pierre d' Atroa», 29, 217-219. It was not unusual for iconoclastic emperors to first consolidate their position on the throne before launching a major persecution; see *P. Alexander*, «Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications», Speculum, 52 (1977), 254-255.

54. *Laurent*, «Pierre d' Atroa», 187. The role of John the Grammarian in this persecution was important. The empress Theodora would later claim that Theophilus had been a mild iconoclast until led further into error by John; see *Theoph. Contin.*, 164. In the «Vita sanctae Theodorae imperatricis», op. cit., John is called Theophilus' fellow-initiate, accomplice and guide in the heresy, but also accused of leading astray the «light-headed and unlucky Theophilus», see p. 6. That John led Theophilus astray is also claimed by the «Acta Graeca ss. Davidis, Symeonis et Georgii Mytilenae in insula Lesbo», ed. *H. Delehaye*, AnalBoll, 18 (1899), 238. There are reasons to doubt the uniform veracity and precision of some hagiographical sources on this. For example, the latter source is of late creation and hardly precise; see *I. Ševčenko*, «Hagiography of the Iconoclast Period», *Bryer* and *Herrin*, Iconoclasm, 117. Nevertheless, the collective impression of John's influence is one which seems basically correct to me. For a contrary point of view, see *S. Gero*, «John the Grammarian...», op. cit., 26. The career of John is discussed in *P. Lemerle*, Le premier humanisme byzantin (Paris, 1971), 135-147.

It has often been assumed that it was not until John the Grammarian became patriarch that the persecution began. See, for example, *Bury*, ERE, 135; *E. Martin*, A History of the Iconoclastic Controversy (London, 1930), 207; *S. Vailhe*, «Saint Michel le syncelle et les deux fréres grapti, saint Théodore et saint Théophane», ROChr, 6 (1901), 617. Yet the chronology of John's patriarchate is a thorny problem which admits no easy solution. V. Grumel has argued forcefully for an accession date of January 21, 837; see *V. Grumel*, «Chronologie des patriarches iconoclastes du IXe siècle», EO, 34 (1935), 164. This is a date which has been generally accepted by modern scholars. Support for Grumel's date is provided by *A. Dikigoropoulos*, «The Constantinopolitan Solidi of Theophilus», DOP, 18 (1964), 355.

John was also known for other methods of persuasion, including his skill in argumentation and even bribery; see *S. Gero*, «John the Grammarian...», op. cit., 27-28.

55. It is quite clear that Theophilus' second edict applied to urban centers throughout the empire, *Contra E. Martin*, op. cit., 208, where the Continuator's τὰς πόλεις is referred to as only the capital. Note, for example, the fate of the monks of the monastery of St. Abraamius, located outside the capital near the Golden Gate. They were expelled to Phoberon, where Theophilus' agents beat them unmercifully; see *Theoph. Contin.*, 101, and *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l' empire byzantin, III: Eglises et monastères de Constantinople (Paris, 1953), 5. Harsh physical punishment was only infrequently inflicted upon iconodules by Theophilus. Euthymius of Sardis was probably martyred during Theophilus' reign, but his death was exceptional in this regard; see *Bury*, ERE, 139, n. 3.

56. On this, see *Bury*, ERE, 139, n. 4.

57. *Laurent*, «Pierre d' Atroa», 207.

58. After Theophilus' persecution began, Peter of Atroa and his small band of followers were forced to flee Bithynia to the Hellespont region when Leo, Bishop of Prusa in Bithynia, ordered them to depart from there; see Ibid., 187-189. As in the reign of Leo V, the cities of Bithynia are represented in the Vita of Peter of Atroa as centers of iconoclastic power; Ibid., 57, 135-136, and 327. Survival for iconodule monks was aided by the multiplication of small, remote monastic centers in Bithynia, the Hellespont region and Lydia; Idid., 35-36.

59. It was probably in the spring of 833 when Gregory Decapolitus arrived in the Proconnese, only to find it difficult to obtain lodging because of his iconodule sympathies. See *F. Dvornik* (ed.), La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle (Paris, 1926), 53-54. Dvornik identifies the two emperors mentioned here with Theophilus and his son Constantine. The Proconnese was apparently a zone of refuge for iconodules; see *H. Ahrweiler*, «The Geography of the Iconoclast World», *Bryer* and *Herrin*, Iconoclasm, 24-25.

60. Concerning the complicated problem of «zones of refuge», I refer the reader to the study of *H. Ahrweiler*, Ibid. She cites important evidence which demonstrates just how confused the situation appears for Greece during Theophilus' reign (Ibid., 27), and stresses how significant was the presence of imperial officials or military authorities for the enforcement of iconoclastic edicts (Ibid., 25). This latter point perhaps explains why Theophilus concentrated on enforcement in urban areas.

61. *V. Vasilievsky* and *P. Nikitin* (eds), «Acta 42 martyrum Amoriensium», op. cit., 25. Iconoclasm undoubtedly infected many monasteries; see the Vita Methodii, PG, 100, col. 1249.

62. *Theoph. Contin.*, 100. The spatharius Kallistus, however, refused to drive out monks from the monastery of St. John the Divine of Pelekete. See *V. Vasilievsky* and *P. Nikitin* (eds), «Acta 42 martyrum Amoriensium», op. cit., 25; also *C. Mango* and *I. Sevcenko*, «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara», DOP, 27 (1973), 246.

63. See *A. Papadakis*, «Hagiography in Relation to Iconoclasm», The Greek Orthodox Theological Review, 14 (1969), 178.

64. *Papachryssanthou*, «Nicétas», 327-331. See aslo note 58 above. The iconoclastic clergy may not have been Theophilus' subservient tools, as the affair of Theodore Krithinus makes clear (see *S. Gero*, «John the Grammarian...», op. cit., 26-27), but they seem to have been tools nonetheless. See *C. Mango*, «The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photius», *Bryer* and *Herrin*, Iconoclasm, 134.

65. For example, see *Laurent*, «Pierre d' Atroa», 188-191 and 51, n. 2; also *Papachryssanthou*, «Nicétas», 322.

66. See *Papachryssanthou's* comment, Ibid. However the general problem of citizen support for iconoclastic decrees is obviously complex; see *H. Ahrweiler*, op. cit., 25-27.

67. *Papachryssanthou*, «Nicétas», 320-323, 327-331, 337.

68. Vita Methodii, op. cit., col. 1252.

69. Vita Michael Syncelli, ed. *F. I. Šmit*, IRAIK, 11 (1906), 238.

70. «Vita sanctae Theodorae imperatricis», op. cit., 8. Theodora also intervened on behalf of the image painter Lazarus; see *Theoph. Contin.*, 103.

71. *Theoph. Contin.*, 90-92; in the story about the court dwarf Denderis, Theophilus rebuked Theodora as an idolatress (εἰδώλων λάτριν). According to John Zonaras, op. cit., Theophilus' punishment of iconodules was for the sin of idolatry.

72. One of a large number of later «self-proclaimed former crypto-Iconodules», see *P. Karlin-Hayter*, «Gregory of Syracuse, Ignatios and Photios», *Bryer* and *Herrin*, Iconoclasm, 142, n. 10. See Ibid., 141, n. 4, and *C. Mango*, «Historical Introduction», op. cit., 6; also *C. Mango*, «The Liquidation...», op. cit.,

73. Theophobus-Nasir was allegedly «orthodox», presumably iconodule in preference; see *Theod. Mel.*, 154 = *Georg. Monach. Contin*, 803 (not mentioned in Leo Gram.). He is also alleged to have been most pious (*Genesius*, 52, 61), but this may all be later propaganda from the monastery of Theophobus; see *H. Grégoire*, «Manuel et Théophobe», Byzantion, 9 (1934), 195-196. Manuel was an iconoclast; see *H. Grégoire*, «Études sur le neuvième siècle», Byzantion, 8 (1933), 520-524.

74. This has been emphasized by C. Mango, who remarks on the «pusillanimous attitude» adopted by bishops during Thophilus' reign; see *C. Mango*. «The Liquidation...» op. cit., 134. That there were many (no doubt obscure) monks, clerics, painters of images, and even some bishops who suffered persecution is stated by *Theoph. Contin.*, 100. It is not that there were few victims (*C. Mango*, op. cit.), but rather few victims of any importance, probably as a result of the dearth of iconodule leadership after 826. The role of prominent foreign iconodules, e. g. Michael Syncellus and Theophanes and Theodore «Graptoi», thus became magnified. Some leaders suffered for political reasons, as did Methodius. See *J. Gouillard*, «Une oeuvre inédite du partriarche Méthode», BZ, 53 (1960), 39-45; also

C. Mango, op. cit., and *I. Ševčenko*, «Hagiography of the Iconoclast Period», op. cit., 119, n. 45. Certainly few prominent civilians, such as Sergius, father of the Patriarch Photius, suffered for the cause of image worship (see *C. Mango*, op. cit., 136 and 139).

75. It is commonly supposed that during its second phase iconoclasm was, in G. Ostrogorský's words, poorer in spirit, even impotent. See *Ostrogorsky's* History of the Byzantine State, trans. *J. Hussey* (New Brunswick, N. J., 1969), 203-204, and his Studien zur Geschichte des byzantinschen Bilderstreites (Breslau, 1929), 56. The evidence adduced for this is the alleged limitation of iconoclastic persecution to Constantinople (*Bury*, ERE, 140-141) and the assumed weakness of iconoclastic theology after 815 (*Ostrogorsky*, History..., op. cit.).

Iconoclastic persecution during the second phase of iconoclasm was hardly limited to Constantinople, as demonstrated for Theophilus' reign in this paper, and for Leo V's reign by *P. Alexander* (Nicephorus, 140-147). In any case, Constantinople was the natural hub of iconoclastic sentiment (*H. Ahrweiler*, op. cit., 25-27) for it was there that the imperial court was located (see *P. Alexander*, «Religious Persecution...», op. cit., 258). If some iconodules found refuge in distant places like Phoberon, or even in suburbs around the capital, it does not necessarily indicate that popular iconoclastic sentiment was weak. In fact the problem of iconoclasm's popular support is rather complicated, and certainly less strictly dependent on simplistic geogrpahical models than is often assumed (*H. Ahrweiller*, op. cit., 25).

It is true that the Council of 815 contained little new iconoclastic theology. On this, see *P. Alexander*, «The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and Its Definition», DOP, 7 (1953), 35-66, and *M. Anastos*, «The Ethical Theory of Images formulated by the Iconoclasts in 754 and 815», DOP, 8 (1954), 151-160. There is, of course, a possibility that an iconoclastic council was convened at the beginning of Theophilus' reign. See *V. Grumel*, «Recherces récentes sur l' iconoclasme», EO, 29 (1930), 99. It is also possible that such a council may have abandoned the position of the Council of 815 and returned to the views of Constantine V, even accepting the latter's hostility to the cult of saints (see *P. Alexander*, «The Iconoclastic Council...», op. cit., 57, n. 42). There is even some evidence during Theophilus' reign for John the Grammarian's opposition to the veneration of relics (see *S. Gero*, «John the Grammarian..., op. cit., 26, n. 33). Taken together, then, it is certainly possible that iconoclastic doctrine during the second phase of iconoclasm was hardly sterile and inflexible. Nevertheless, it defies common sense to claim that powerful ideas, even if old and relatively unmodified, are incapable of continuing to affect human beliefs and actions. The very fact that men the calibre of Theophilus and John the Grammarian embraced traditional iconoclastic doctrine is some evidence for its continued vigor in the early ninth century.

76. I accept the view that Thomas the Slav acted to avenge the death of his old friend, Leo V. See *P. Lemerle*, «Thomas le Slave», TM, 1 (1965), 285 and 297.

77. See *Bury*, ERE, 109-110.

78. *Theod. Mel.*, *147-148* = *Leo Gram.*, 214-215 = *Georg. Monach. Contin.*, 791. There is another version of this event in which the assassins are condemned at a formal assembly in the Magnaura; see *Genesius*, 51 and *Theoph. Contin.*, 85-86.

79. According to Zonaras, op. cit., 352.

80. See the Vita of Antony the Younger, *Papadopoulos-Kerameus* (ed.), op. cit., 209. Theophilus may have been providing an amnesty for Thomas' followers; see *P. Lemerle*, op. cit., 292-293.

81. See *A. A. Vasiliev-H. Grégoire*, op. cit., 49ff.; also *Bury*, ERE 287ff., and *H. Glykatzi-Ahrweiler*, «L' administration militaire de la Crète byzantine», Byzantion, 31 (1961), 220-221. Crete was captured shortly before Theophilus' accession, perhaps in 827 according to *A. Fahmy*, Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century A. D. (Cairo, 1966), 128.

82. See *A. A. Vasiliev-H. Grégoire*, op. cit., 127-137, 143-144, 187-188.

83. See notes 20-23 above.

84. «De Theophili imperatoris benefactis», op. cit., 40-41.

85. See note 18 above.

86. *Theod. Mel.*, 154 = *Leo Gram.*, 223-224 = *Georg. Monach. Contin.*, 803-804. This story is also told in *Theoph. Contin.*, 93-94.

87. *Papadopoulos-Kerameus* (ed.), op. cit., 209-211; see note 80 above.

88. See «De Theophili imperatoris benefactis», op. cit., 43; see also notes 27-32.

89. And that part has been overstressed as an importand issue in extant Byzantine historical sources; on this, see *C. Mango*, «Historical Introduction», op. cit., 6.

90. *H. Delehaye* (ed.), op. cit., 238.

91. *V. Vasilievsky* and *P. Nikitin* (eds.), op. cit., 25.

92. *I. Van den Gheyn* (ed.), «S. Macarii, monasterii Pelecetes hegumeni Acta Graeca», Anal. Boll, 16 (1897), 157. See also the Vita Theodori Grapti, PG, 116 col. 668.

93. *Theod. Mel.*, 157 = *Leo Gram.*, 226 = *Georg. Monach. Contin.*, 807.

94. Ibid.

95. Ibid. However in the Vita Theodori Grapti, op. cit., col. 673AB, 676A, the brothers appear more timorous before the emperor. See *I. Sevcenko*, «Hagiography...», op. cit., 129.

96. See *P. Alexander*, «Religious Persecution...», op. cit., 257-264; also *H. Ahrweiler*, «The Geography...», op. cit., 27.

97. Certainly those iconodules who could be identified and persecuted were a minority. That this minority expressed a viewpoint which has been overstated in Byzantine texts, and which no doubt distorts Theophilus' good name and overall internal policy, has been remarked on above (e. g., note 89). Yet it should also be emphasized that later chroniclers, whatever their prejudices, are not unfair to Theophilus (*Bury*, ERE, 121) and hardly display the venomous opinions of George the Monk (Bonn ed., 1904), 2, 797-801, whose outlook might best represent that minority viewpoint.

98. For the first iconoclastic period, this point of view has been superbly stated and defended by *S. Gero*, in Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, with Particular Attention to the Oriental Sources (Louvain, 1973), and more recently in *Gero's* Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V (Louvain, 1977). For the reign of Leo V, the remarks of *P. Alexander*, «Religious Persecution...», op. cit., 257ff. seem to me to provide confirmation of Gero's view for that emperor's reign as well. See also *A. Papadakis*, op. cit., 173.

99. This opinion can be traced back to *G. Finlay*, op. cit., 146, who wrote that «Theophilus seems to have been a kind of Byzantine Harun al-Rashid». He was followed by *Bury*, ERE, 121; *G.Ostrogorsky*, History..., op. cit., 207; and more recently by *R. Jenkins*, Byzantium..., op. cit., 150.

100. *G. Ostrogorsky*, History..., op. cit., 207.

101. For Harun al-Rashid's nightly excursions, see *E. Palmer*, Harun al-Rashid, Caliph of Baghdad (London, 1881), 141.

102. *Theoph. Contin.*, 98.

103. *G. Ostrogorsky*, History..., op. cit., 206. See also *L. Barnard*, «Byzantium and Islam. The Interaction of Two Worlds in the Iconoclastic Era», Byzantinoslavica, 36 (1975), 36; also *O. Grabar*, «Islam and Iconoclasm», *Bryer* and *Herrin*, Iconoclasm, 46. See note 10 above.

104. See *B. Hemmerdinger/Montomorency*, «Une mission scientifique arabe a l' origin de la renaissance iconoclastic», BZ, 55 (1962), 67.

105. *Theod. Mel.*, 156 = *Leo Gram.*, 225 = *Georg. Monach. Contin.*, 805-806. See also *Theoph. Contin.*, 185-195, and *Pseudo-Symeon* (Bonn ed., 1838), 640.

106. See *W. Muir*, The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall (Edinburgh, 1924), 508-509; also *P. Hitti*, History of the Arabs (London, 1958), 310.

107. See *Bury*, ERE, 136: «... he endeavoured by severe measures, to ensure the permanence of the iconoclastic principles which had been established under Leo the Armenian». See also *Alexander*, Nicephorus, 247.

108. Leo V achieved acclaim for rebuilding and restoring the cities of Thrace and Macedonia after the peace with Bulgaria in 815/816; see *Genesius*, 28, and *Theoph. Contin.*, 30.

109. For Leo V, see *Theoph. Cont.*, 30, and *Genesius*, 17. *Genesius*, 28, speaks of Leo V's love of labor. For Theophilus, see *Theoph. Contin*, *88*.

110. Leo V personally drilled his soldiers; see *Theoph. Contin.*, 30.

111. For Leo V's son Constantine, see the Scriptor incertus de Leone Armenio (Bonn ed., 1842), 346; also *Genesius*, 26. Theophilus' son Constantine is mentioned in the De ceremoniis aulae byzantinae, I (Bonn ed., 1829), 645; the most recent discussion of the numismatic evidence concerning this

Constantine is found in *W. Treadgold*, op. cit. The legend of Constantine V was influential in the revival of iconoclasm under Leo V; see *Alexander*, Nicephorus, 111-113 and 123-125.

112. About Leo V, see *Genesius* 16. According to *Theoph. Contin.*, 86, Theophilus' grave and austere manner was considered admirable.

113. *Genesius*, 18.

114. Scriptor incertus..., op. cit., 350.

115. *Theod. Mel.*, 153 = *Leo Gram.*, 221 = *Georg. Monach. Contin.*, 799.

116. *Theoph. Contin.*, 95-96 and 102.

117. Ibid., 96.

118. Ibid., 23; also *Genesius*, 12.

119. See *I. Ševčenko* «Hagiography...», op. cit., 120-127.

GEORGES SCHOLARIOS, UN THOMISTE BYZANTIN?

PAUL TAVARDON / TOULOUSE

L'œuvre philosophique de Georges Scholarios, quant à sa matière et quant à sa forme, pose à l' historien de la pensée, une question, que nous avons formulée ainsi: Georges Scholarios un Thomiste byzantin?

En premier lieu, le simple parcours des «Oeuvres Complètes» laisse apparaître une quantité non négligeable de traductions et de commentaires consacrés à Saint Thomas d' Aquin[1]. Avant toute analyse, l' intérêt de notre auteur pour l' oeuvre Thomiste, semble tracer une ligne d' orientation assez précise et si l' on considère, en plus, son anti-Pléthonisme et ses éloges d' Aristote, il est facile de conclure que Georges Scholarios est un Aristotélicien tout imprégné de la doctrine de l' Aquinate; cela, disons le bien, ne ressort que d' une simple lecture de sa bibliographie.

Mais il faut le reconnaître, en plus de ces éléments matériels, des éléments formels appuient cette thèse. Scholarios déclare en effet, très nettement, son attachement à la doctrine thomiste; et en particulier dans «L' Epitre dédicatoire à Mathieu Camariotes» qui précède le commentaire du «De Ente et Essentia»[2].

> «Je ne sais si Thomas a plus fervent disciple que moi. Pour qui s' attache à lui, toute autre Muse est inutile, et qui arriverait à le bien comprendre pourrait s' estimer heureux»[3].

Aussi la question se doit d' être posée, car son retentissement dépasse la simple figure de notre auteur. Admettre l' introduction et l' existence d' un Aristotélisme de type thomiste à Byzance, c' est admettre en fait une véritable rupture de rythme dans la modulation de la pensée Byzantine. Nous ne saurions oublier en effet, que malgré l' enseignement officiel d' Aristote, le Platonisme, reste à Byzance une réalité vivante depuis l' Ecole d' Athènes. Nous pensons à Psellos, à Italos mais aussi à Pléthon, qui en ce XVème siècle assure le triomphe de la Pensée Platonicienne et Néo-Platonicienne. Scholarios se présente à nous comme l' Anti-Pléthon, cela est un fait, mais est-il pour cela Aristotélicien et Thomiste? Telle est bien la question que nous posons.

Et il est évident que ni une liste de textes consacrés à Sain Thomas d' Aquin, ni une profession de foi préfaçant un traité, ne peuvent constituer un élément de réponse suffisant. Seul, l' examen de textes, judicieusement choisis, permettra de tirer des conclusions quant à l' essentialité même de la Pensée de Georges Scholarios, et à cette fin, nous nous sommes référés à des écrits où l' auteur commente directement la philosophie d' Aristote.

LE COMMENTAIRE DES «GATÉGORIES»: UN COMMENTAIRE HISTORIQUE

Là encore, un simple parcours superficiel du Commentaire, permet de voir que nous avons affaire à un texte convenant parfaitement à notre étude. Pour en juger, il est bon, croyons nous, de nous arrêter quelques instants à l' historique du commentaire. C' est dans le milieu de l' Ecole d' Athènes que s' élaborent les grands commentaires de l' oeuvre du Stagirite; nous pouvons ainsi parcourir les commentaires de Porphyre[4], de Dexippe[5], d' Ammonios[6], de Simplikios[7]. Tous présentent la particularité de se ressembler étrangement, ce qui s' explique par le procédé, classique à cette époque, de la paraphrase. Ce qu'il faut souligner, c'est, qu' avec l' Ecole d' Athènes, se fait jour le grand projet de concilier dans une même doctrine la philosophie d' Aristote et celle de Platon. C' est là un moment capital dans l' Histoire de la Pensée, car c' est en fait le sort de l' Aristotélisme qui se joue; Aristote, lu à travers les filtres du Platonisme, s' affadit dans la netteté de ses thèses. Aussi sommes nous toujours en droit, devant un auteur se réclamant d' Aristote, de poser la question: de quel Aristote s' agit-il?

L' Ecole d' Athènes fermée en 529, nous entrons dans la période proprement byzantine du commentaire. Nous noterons en premier lieu, un auteur-charnière: Jean Philoponos[8]. Il se contente de paraphraser Ammonios[9] mais il jouit d' un grand prestige dans la pensée byzantine, en tant que grammairien et en tant que Chrétien, ayant rompu avec les idées Néo-platoniciennes relatives à l' origine du monde. Le caractère propre de la periode byzantine est son changement de finalité; il n' est plus l' Instrument logique en vue d' une élaboration Philosophique, mais en vue d' une élaboration théologique. Aristote demeure sur le plan de l' introduction, mais il n' entrera jamais dans la Théologie en elle-même, comme ce sera le cas en Occident. Aussi vait-on des commentaires insérés dans dés ensembles plus vastes à finalité théologique; c' est le cas de Saint Jean Damascène, c' est le cas de Phôtios[10]. Ces commentaires sont plus courts, et inspirés cependant des commentaires anciens. L' ère du commentaire en lui-même semble achevée.

Il faut alors noter une troisième période, avec le renouveau de l' Humanisme byzantin ouvert par Phôtios[11]. Cet humanisme se caractérise avec Michel Psellos (1018-1096) par un retour en force du Platonisme et, par là même, par une renaissance des études philosophiques. Dès lors, l' étude des auteurs en eux mêmes et pour eux mêmes, redevient une réalité à Byzance. On notera Michel d' Ephèse[12] Eustrate de Nicée[13], mais que l'on considère ces derniers, ou Georges Pachymère[14], Sophonias[15], Léon Magentinos[16], en ce qui concerne les commentaires des «Catégories», tous présentent une caractéristique commune; ils sont des paraphrases pures et simples des grands commentateurs de l' Ecole d' Athènes.

Le lecteur, ayant analysé la suite de ces traditions, est surpris dès la première lecture du texte de Georges Scholarios; certes, il retrouve un bon nombre d' éléments classiques, constituant un fonds commun; mais une nouveauté radicale se fait jour. Aprés avoir donné l' explication des termes à la manière de ses prédécesseurs, notre auteur expose et discute les idées en question. Le commentaire prend alors une allure plus vivante, et tranche nettement sur ce qui avait été fait jusqu' à ce jour; les discussions ou recherches «Ζητήματα» ont une réalité historique car elles sont le point de vue de Philosophes antérieurs. Et c' est en ce sens que nous pouvons parler de *Commentaire historique*.

Nous disions que ce texte convenait parfaitement à notre étude; il est certain, que ces allusions à divers courants de pensée et les choix réalisés par notre auteur, permettent avec plus de facilité, de déceler l' assentialité de sa position philosophique. Il faut de plus souligner que la position d' un auteur sur le caractère propre de la Catégorie, engage sa logique mais aussi son Ontologie, c' est à ce niveau que se joue toute la querelle entre le Platonisme et l' Aristotélisme; quel est le lien entre la Catégorie et le Béel? Telle est bien la question fondamentale qui précède toute élaboration du discours métaphysique.

Nous parlions d' un commentaire historique, Scholarios a pris soin de faire précéder ses oeuvres Logiques d' une «Lettre dédicatoire à l' Empereur Constantin Paléologue»[17]. Il s' agit pour lui de faire mieux que Magentinos, Psellos ou Philoponos[18]. Toute l' originalité va résider dans ce fait, qu' aux sources grecques classiques vont s' adjoindrent des sources latines[19]. Des quels Latins s' agit-il? Scholarios ne le dit pas. Dès lors est justifiée notre question de départ: «Scholarios, un Thomiste Byzantin?» et seule l' analyse textuelle permettra d'y apporter une réponse.

LES GRANDES THÈSES DU COMMENTAIRE DES CATÉGORIES

A. LE FORMALISME ONTOLOGIQUE

La lecon I, après lecture, semble bien se résumer à une seule et unique question: le statut de la Catégorie; question que nous avons déjà dite fondamentale.

> «εἰδέναι γὰρ δεῖ, ὅτι αἱ κατηγορίαι δύνανται λαμβάνεσθαι διχῶς»[20].

ET Scholarios donne immédiatement les deux significations:

> «ἤ καθὸ σημαίνει ἡ κατηγορία τὸ γενικώτατον ἔν τινι συστοιχίᾳ, ἤ καθὸ σημαίνει ὅλην αὐτὴν τὴν συστοιχίαν ἀπὸ τοῦ γενικωτάτου ἄχρι καὶ τοῦ ἀτόμου»[21].

Donc deux possibilités: la Catégorie est le plus général dans une suite sérielle ou bien, la suite sérielle elle même du plus général à l' insécable. Mais, là encore il

faut subdiviser. Considérons le premier mode, la Catégorie entendue comme le plus-général

— ou le plus-général signifie la chose (τὸ πρᾶγμα) considérée comme sujet

— ou le plus-général signifie une notion (ἐπινοία) c' est à dire une réalité intelligible, un produit du νοῦς[22].

A son tour le deuxième mode présente deux significations

— Si l' on considère la Catégorie en tant que suite sérielle du plus-général à l' insécable, chacun des éléments de cette suite peut être considéré selon le mode du sujet et du prédicat, et il s' agit là d' une classification logique; la Catégorie est un être de l' ordre de l' Intellect (ὂν τοῦ λόγου)[23]

— Si l'on considère les éléments de la suite sérielle selon leurs propriétés ayant une réalité concrète, elles sont des êtres de l' ordre de la réalité concrète. ὄντα τοῦ πράγματος[24].

Tel est donc le statut de la Catégorie, défini selon quatre subdivisions. Ce passage est important pour notre recherche, nous ne le trouvons en effet chez aucun des Commentateurs de l' Ecole d' Athènes. Allons aussitôt à l' essentiel, la quatrième signification.

Si la Catégorie, signifie une suite sérielle d' éléments, du plus-général à l'insécable, chacun d' entre eux est à la fois prédicat et sujet; sauf le plus-général prédicat de tous et l' insécable sujet de tous. Il nous faut ici souligner que lorsque nous prenons une réalité concrète, sa décomposition en éléments de plus en plus généraux est une activité de l' esprit qui procède par abstraction, mais ces réalités intelligibles qui ont valeur logique, ont-elles valeur ontologique? C' est en fait ce que nous dit Scholarios «εἰσίν ὄντα τοῦ πράγματος»[25].

Ainsi chacune des «formes» logiques, devient une entité ontologique et la Catégorie est constituée par cette suite de réalités qu'il est convenu de nommer des «formalités»; cette théorie consiste à réifier les abstractions formelles de la pensée, elle admet la stricte équivalence du Logique et de l'Ontologique. C' est ce que nous avons qualifié de *Formalisme Ontologique*.

Cette position est-elle Thomiste? Il est bien évident que non; pour Saint Thomas, une réalité concrète est un composé de deux principes; l' un passif, la Matière; l' autre actif, la Forme; l' un et l' autre n' étant pas des êtres, mais ce-par-quoi-l'être-est, seul le composé lui-même EST.

Nous allons voir que la thèse du Formalisme Ontologique, entraîne une position précise en ce qui concerne la Matière. Chez Saint Thomas, le principe d' individuation est la Matière, qui n' est ni une «chose», ni un substrat mais une puissance à recevoir les déterminations. Les idées de Scholarios sur «l' individuation» constituent un élément indispensable à son Formalisme Ontologique. Au Livre XII de son «Commentaire de l' Isagoge»[26] notre auteur aborde cette question, il cite divers opinions et en premier celle de Saint Thomas:

«Τινὲς μὲν γὰρ εἶπον, ὅτι τὸ ἄτομον τῆς οὐσίας ἐστιν ἄτομον διὰ τὴν ὕλην, ἢ διὰ τῆς ὕλης, προαχθέντες τῷ προεκτεθειμένῳ λόγῳ, καὶ αὕτη ἡ δόξα γέγονε τοῦ Θωμᾶ δέ ᾿Ακίνο»[27].

Or cette thèse fondamentale du Thomisme est rejetée, ce qui est normal dans la Logique propre de Scholarios:

«Τοῦτο μέντοι οὐκ ἔρρωται...»[28].

Et il repond:

«A cause de cela, en ce qui concerne cette recherche, je dis autre chose, l' insécable de l' essence est insécable par la quantité indivisible et particulière»[29]

Dès lors le principe d' individuation est une «quantité», une réalité en acte, c'est la dernière forme logique de la suite sérielle transformée en entité, c'est à dire «ontologisée».

Cette conception de l' individuation, s' accorde parfaitement avec le Formalisme Ontologique; la dernière «formalité» constitue un insécable, une quantité indivisible, ce que par exemple dans l' individu Pierre, nous nommerions la «Pétréité».

Nous pouvons passer maintenant à l' étude d' une seconde thèse, tout aussi importante car elle touche à la conception même de l' ETRE.

B. LA QUESTION DE L' ETRE

C' est encore dans la Leçon I du Commentaire des Catégories, que nous allons trouver un élément de réponse. Scholarios, visant à distinguer la Logique des autres Sciences, est conduit à poser l' Objet propre de la Logique, celui de la Physique, et celui de la Métaphysique. Seul ici ce dernier nous intéresse. La Logique étudie l' ETRE en tant qu'il est «dicible» ou «au-niveau-du-dire «λεκτὸν», la Physique étudie l' ETRE, selon le mouvement, quant à la Métaphysique, elle étudie l' ETRE «κατὰ τὸν κοινότατον λόγον τοῦ ὄντος»[30].

Il se pose ici un problème de traduction, mais il nous semble plus convenable de dire que l' Objet de la Métaphysique n'est donc pas l' ETRE, mais le Concept de l' ETRE, et ce Concept pris à son degré le plus élevé d' abstraction.

Il ne s' agit pas là d' un hasard, car plus loin, à la Leçon II, notre auteur reprend la même idée qu' il attribue à Aristote.

> «Selon le Philosophe, l' Etre est ce qui s' offre en premier à l' esprit car au sens premier se présente à l' esprit, ce qui s' offre à lui sous le concept de l' Etre»[32].

Cete thèse ne saurait être ni Thomiste ni Aristotélicienne, Aristote déclare en effet dans la «Métaphysique» livre Z 1028a-30,

> «Par conséquent, l' Etre au sens fondamental, non pas tel mode de l' Etre mais l' Etre absolument parlant ne saurait être que l' «οὐσία»; c' est l' «οὐσία» qui est absolument première, à la fois logiquement, dans l' ordre de la connaissance, et selon le Temps»

Saint Thomas, nous le savons, posera aussi, comme objet premier de la Métaphysique: la Substance, c' est à dire l' Etre réel et concret dans son «exister» et non pas le «concept d' Etre».

Nous pouvons continuer à suivre Scholarios dans sa Métaphysique de l' ETRE en nous référant à la Leçon II du «Commentaire des Catégories»[33].

C. L' «HOMONYMIE» DE L' ETRE

> «Il privilégie parmi toutes, les choses homonymes...»[34]
> «... l' Etre se ramènera /aux Catégories/en un sens homonyme et non synonyme...»[35].

Nous remarquons en premier lieu, que l' auteur ramène la totalité de l' Etre à ce qu' il nomme: «homonymie». Cependant une ambiguité se fait jour, quand il définit cette homonymie[36]; il la caractérise en effet par l' unité du concept, or nous savons que le propre de l' homonymie, est l' unité du *mot* et la différence du concept. Quant à la synonymie, nous la définissons, par l' unité du mot et l' unité du concept. Pourquoi donc parler d' homonymie et donner la définition de la synonymie? Il faut, pour comprendre ce fait, se rapporter à la notion d' Analogie. Dans l' Analogie, il y a référence à un troisième terme. Prenons l' exemple de l' analogie de l' Etre. Dieu et la Créature sa rapportent à l' Etre; nous distinguons une unité de mot — le mot: Etre —, mais en ce qui concerne le concept, d' un part il y a unité — le concept d' existence —, d' autre par il y a différence — concept d' existence infinie pour Dieu —, — concept d' existence finie pour la créature —. L' Analogie se situe donc entre la synonymie et l' Homonymie. Et

nous pouvons déjà voir que l' analogie est une synonymie sur le plan logique (unité du not — unité du concept) et qu' elle ne devient une analogie que sur le plan de l' existence; le fini et l' infini, dans notre exemple. Mais il faut savoir de plus, que chez tous les Commentateurs anciens, l' Analogie est explicitée dans le chapitre des Homonymes.

Dès lors, la position de Scholarios devient claire, quand il parle d' homonymie de l' Etre et des Catégories, il pense Analogie et même Analogie Logique, étant, entendu qu' il déclare que «le premier mode de la catégorie s' applique aux êtres extérieurs et intérieurs aux catégories»[37] ce qui signifie que ce premier mode s' applique au créé et à l' increé. Il est par ailleurs, impossible d' entendre cette Homonymie au sens d' équivocité sans faire basculer toute l' ontologie de Scholarios dans le Nominalisme. Or nous savons que notre auteur connaît le Nominalisme et qu'il est opposé à cette doctrine, tant en Philosophie qu' en Théologie[38].

Aussi l' Homonymie de l' Etre de Scholarios, est ce qu' il est convenu d' appeler la théorie de l' *Univocité* de l' Etre. Par cette Univocité, le Fini et l' Infini se ramènent au concept d' Etre, et dans le fini, nous devons comprendre la totalité des Catégories. Ce fait d' établir un lien, fut-il l' Univocité, entre l' Etre et les Catégories, est il présent dans l' Aristotélisme? Précisement non. Aristote n' a jamais défini de relations entre l' Etre et les Catégories. Comme le remarque M. Aubenque, le Stagirite déclare que la question «Ou' est-ce que l' Etre?» se ramène à la question qu' est-ce que l' Essence?» Mais en ce qui concerne la Qualité, la Quantité, la Relation, le Temps... Pourquoi ces Catégories sont elles de l' Etre? Aristote ne répond pas à cette question[39].

Quant à Saint Thomas, nous savons qu' il admet l' Analogie de l' Etre et non l' Univocité de l' Etre. Les Catégories font partie du monde fini, or le Fini et l' Infini sont fondamentalement différents quant à leur «exister» et Saint Thomas raisonne toujours sur l' Etre-en-acte et non sur le concept d' Etre.

La Leçon III, nous donne une illustration supplémentaire de cette conception[40]. Scholarios commente la division: Essence, Accident, Général, Particulier.

Ce schéma et ses commentaires sont en effet très suggestifs. Il faut remarquer en premier lieu que dans l' Edition de Martin JUGIE , le schéma est situé sous la seconde remarque que fait Scholarios après le commentaire classique de la division d' Aristote; mais si nous nous référons au Vaticanus 2223 f. 78, le schéma est marginal, et illustre la première remarque qui déclare que «cette distinction est analogique»[41]; de plus il n' est présent, sous cette forme, chez aucun des Commentateurs anciens[42].

Le schéma des Commentateurs dont nous parlons, illustre une problématique

purement Logique[43], ici il a valeur Ontologique, il marque non pas la distinction de l' Essence et de l' Accident mais leur unité sous le Concept unique d' Etre. Et quand Scholarios parle d' Analogie, il est certain qu' il pense Univocité. L' argument est en effet développé dans le «Commentaire de l' Isagoge»[44] mais nous passons pour l' instant sur ce texte qui se révèlera fondamental dans notre argumentation.

Nous pouvons dès lors, voir se dessiner une Ontologie assez précise, dont il nous faut maintenant reprendre les idées — fondamentales.

Nous avions annoncé, l' importance du statut de la Catégorie en elle-même car la réponse au statut de la Catégorie, établit en fait la conception que se fait un auteur de la relation de l' Etre et de la Pensée. Pour Scholarios, il est évident qu'il existe une équivalence rigoureuse entre l' ordre de la Pensée et l' ordre de l' Etre. C' est à partir de cette pétition de principe que va s' édifier la totalité de son Ontologie.

Il faut donc poser en premier, le Concept le plus général de l' Etre[45] auquel se ramène la totalité du Créé et de l' Incrée[46]. C' est le principe de l' Univocité. Le créé, le Fini, se divise en dix Catégories qui le comprennent tout entier. Or la Catégorie a valeur Logique et Ontologique, la hierarchie des formes de la sphère gnoséologique est la replique d' une hierarchie d' ordre ontologique[47]. De l' ultime fomalité au plus-général lui même, le réel se manifeste comme un composé de petites entitées hiérarchisées. Et Scholarios va jusqu' au bout de sa logique, lorsqu'il s' agit de penser la relation de l' Etre et des Catégories. Là encore le double point de vue va jouer; l' Etre est Concept, l' Etre est réalité. Et il n' hésite pas alors à déclarer:

> «... dans la Métaphysique, une Catégorie est la realité même en tant qu' elle est une espèce de l' Etre»[48].

La Catégorie n' est pas une signification de l' Etre, mais une «espèce». De l' Etre en tant que réalité, jusqu' à la dernière «formalité» substrat, et de l' Etre en tant que concept, jusqu' à la dernière différence formelle, l' équivalence est rigoureuse. Telle se présente à nous le système Ontologique de Georges Scholarios.

Il paraît difficile, devant une pareille conception de l' Etre, de soutenir que le Thomisme ait eu une influence déterminante sur la pensée de notre auteur. Tout au contraire il nous faut conclure que Scholarios, compilateur comme la majorité des philosophes Byzantins, a puisé ailleurs les éléments de sa doctrine.

L' INFLUENCE SCOTISTE

Le lecteur découvrant une Ontologie, telle qu' elle se présente chez Scholarios, voit rapidement se profiler les aspects d' une doctrine célèbre dans l' Histoire de la Pensée; la thèse de l' Univocité de l' Etre, de l' existence de «formalités», de l' Individuation par l' ultime différence formelle, appartiennent en effet à une Ecole bien précise: l' Ecole de Jean Duns Scot.

Aussi, devant de tels textes, deux hypothèses sont possibles; ou Scholarios retrouve les thèses Scotistes, sans qu' il y ait influence directe, (Phénomène courant en Philosophie), ou Scholarios a lu Duns Scot et les auteurs Scotistes. La première hypothèse est pratiquement impossible chez un auteur de cette sorte; il ne faut pas oublier que Scholarios est avant tout, un compilateur; sa pensée n' est en rien une synthèse personnelle, il interprète Aristote, au moyen de textes puisés chez d' autres interprètes.

C' est donc avec sérieux qu' il faut envisager la seconde hypothèse, celle de l' influence des écrits Scotistes. Cette hypothèse se devait d' être fondée sur des textes établissant la realité de cette influence. Or des références explicites à Scot existent dans des écrits antérieurs et postérieurs au «Commentaire des Catégories»

A. «L' EPITRE DÉDICATOIRE À MATHIEU CAMARIOTES» 1445

Cette «Epitre» précède la traduction et le commentaire du «De Ente et Essentia». Scholarios déclare qu' il traduit ce texte dans la langue courante, c' est à dire le Grec, et qu' il s' en tiendra à la doctrine de Thomas sans rien méler des auteurs postérieurs[49]. Or, dans une note, il précise qui sont ces auteurs:

> «Ἰωάννην τὸν Σκότον λέγομεν, καὶ Φραγγίσκον δε Μαρόνις, καὶ τοὺς ἀπ' αὐτῶν»[50].

Il ne peut s' agir que de Jean Duns Scot et de son disciple, François Mayron «Le Docteur Illuminé». La fin de la phrase vise l' ensemble de ceux qui suivent la doctrine de ces maîtres et Scholarios en a déjà parlé dans son texte: ce sont «ceux qui vivent sous le manteau de François»[51] en un mot: les Franciscains. Notre auteur connaît donc l' Ecole Franciscaine, Jean Duns Scot et François Mayron. Mais une deuxième note fait suite à la première et se revèle tout aussi importante. Scholarios explique le terme «αἵρεσις», il s' agit d' une «Ecole» et parlant des Ecoles postérieures à Saint Thomas il nous dit:

> «... en effet les / théologiens / postérieurs, en ce qui concerne la significa-

tion de beaucoup de choses, *sont comme nous, plus orthodoxes que Thomas et plus proches de la Vérité: ils relèvent de Maître Jean Scot»*[52].

Le texte est donc clair, non seulement Scholarios connaît l' Ecole Franciscaine, mais de plus il pense que ses opinions sur certaines questions sont plus proches de la Vérité que celles se Saint Thomas. A quelles questions théologiques pense donc notre auteur?

Le Chapitre XCIV[53] du commentaire du «De Ente et Essentia» y répond. C' est le problème typiquement byzantin de la relation de l' Essence et des Energies en Dieu. Pour Grégoire Palamas, le théologien de l' Hésychasme, la distinction de l' Essence et des Energies est une distinction réelle[54]. Le courant Hésychaste entrera en conflit avec le Nominalisme incarné dans la personne de Barlaam. Pour lui et ses disciples, la distinction est une distinction de Raison. Or si nous référons à la Philosophie de Saint Thomas, il n' existe que deux distinctions possibles: la distinction réelle, la distinction logique. Pour lui la relation de l' essence e. des attributs en Dieu est une distinction logique, virtuelle et imparfaite.

Or Scholarios, en tant que théologien, reste un tenant de la doctrine Hésychaste, mais il va s' efforcer de définir une distinction qui puisse en quelque sorte satisfaire les deux écoles adverses. Sa position, nous la trouvons certes dans le Chapitre XCIV du commentaire du «De Ente et Essentia», mais avec plus de netteté encore dans la «Polémique contre Akindynos»[55].

«Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἄπειρός ἐστιν εἰδικῶς· ἀλλ' ἡ τούτου ἐνέργεια εἰδικῶς μὲν οὐκ ἔστιν ἄπειρος»[56].

Et il peut conclure:

«par la distinction formelle (τῆς εἰδικῆς διακρίσεως) ne s' opère ni une division dans les réalités ni un composé de ce qui est en puissance, attendu que la nature divine se fonde sur un seul sujet absolument simple»[57].

Cette «distinction formelle», c' est en fait la distinction propre des Scotistes. Et c' est, cette «distinction formelle» que Scholarios trouve plus proche de la Vérité, que l' opinion de Saint Thomas. Or la «distinctio formalis» ne saurait trouver de place dans le Thomisme. Elle n' est ni une distinction logique, ni une distinction réelle, elle se situe entre les deux.

Ce qu' il faut voir ici, c' est que la doctrine de la «distinctio formalis» est le complément indispensable de la théorie Métaphysique, que nous avons nommé: Formalisme Ontologique[58]. Nous tenons là une preuve évidente de l' influence directe du Scotisme sur la pensée de notre auteur.

Scholarios trouve, dans le Scotisme, la solution au problème posé par la relation de l' Essence divine et des attributs; il évite la distinction réelle de Palamas et la distinction logique de Barlaam et d' Akindynos. Les Energies ou attributs actifs, ne sont pas des réalités distinctes de l' Essence ni de purs concepts appliqués à Dieu; il faut les concevoir comme des Formalités, au sein de l' Essence, aussi elles se différencient «dans l' Infini» de l' Essence, mais fondées «sur un seul objet absolument simple», elles ne se différencient pas «en Infini», Infini qui est l' Infini de l' Essence elle-même[59].

Mais, il est facile de rétorquer, que ces textes sont postérieurs au «Commentaire des Catégories «et que par conséquent l' influence Scotiste, pourrait bien de même être postérieure. A cela, il est facile de répondre, que le fait que la «distinctio formalis» ouvertement empruntée à Scot, intervienne dans des écrits plus tardifs, n' implique nullement qu' elle n' ait pas été connue avant. Et nous appuyons cela sur l' importance de la question débattue: l' Hésychasme. De plus, nous allons maintenant passer à l' examen d' un autre texte tout aussi capital et antérieur cette fois au «Commentaire des Catégories».

B. LA LEÇON XII DU «COMMENTAIRE DE L' ISAGOGE» 1435[60]

Nous avions déjà rencontré cette Leçon XII, intitulée «Questions diverses»: Scholarios posait la question de l' Individuation, et rejetait la thèse Thomiste de l' Individuation par la Matière[61].

Dans la suite, de cette recherche, il aborde la question de la relation de la Substance et de l' Accident[62].

«Ζητεῖται ἔτι εἰ τὸ ὄν ἐστιν ἑνὸς λόγου πρός τε τὴν οὐσίαν καὶ πρὸς τὸ συμβεβηκός»[63].

Nous connaissons la réponse de Saint Thomas à une telle question. Pour lui, les accidents ont une existence réellement distincte de celle de la Substance. S' il est impossible qu' une chose ait plusieurs existences substantielles, rien n' est contraire cependant au fait que cette chose possède plusieurs «esse» accidentels.

La réponse de Scholarios est tout autre: pour lui, il existe un concept unique pour la Substance et pour l' Accident. Mais ce qui importe ici c' est que pour une fois, la source de cette opinion est donnée explicitement:

«... ἀλλ' ὁ Βρίτων πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο φησίν, ὅτι τὸ ὄν ἑνός ἐστι λόγου πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὸ συμβεβηκός...»[64].

Comme tout lecteur peut le remarquer, en se référant au texte en sa totalité, l' hypothèse qu' adopte Scholarios est celle de celui qu' il nomme «ὁ Βρίτων» il s' agit évidemment ici d' un terme latin transcrit en grec et nous indiquant que cet enseignement qu' il fait sien est celui de «l' Anglais».

Vu le contexte général, cet Anglais ne peut être que Duns Scot. Tout le texte va développer la thèse de l' Univocité de l' Etre et ses degrés différents selon la Substance et selon l' Accident.

Cette citation est fondamentale, car elle établit l' inspiration directe du Scotisme non seulement sur la pensée générale de Scholarios, ce que nous savions déjà, mais surtout sur son «Commentaire de la Logique d' Aristote».

Si Scholarios a lu Scot et des auteurs Scotistes, alors toute sa conception Ontologique s' explique a la lueur de celle du «Docteur Subtil». Ce que nous avions posé comme une hypothèse, trouve là des éléments suffisants pour être entendue comme une réalité historique.

Aussi la question «Georges Scholarios un Thomiste Byzantin?» ne saurait trouver de réponse affirmative et la source latine qui constitue l' essentialité de sa pensée et qui se révèle, comme influence principale de sa doctrine, n' est en rien l' Aristotélisme Thomiste mais un Aristotélisme d' une tout autre type: le Scotisme. Parvenu à ce point de notre étude, deux nouvelles questions se posent à nous: et en premier lieu, quel est le rôle exacte du Thomisme dans la Logique de Scholarios? En second lieu, nous pouvons nous demander si l' influence Scotiste est un pur hasard, ou si au contraire notre philosophe n' était pas en quelque sorte prédéterminé à ce choix.

GENÈSE D' UN SYSTÈME

Répondre à ces deux questions revient en fait à répondre à la question essentielle de la «Genèse du système» de Georges Scholarios. La pensée de notre auteur n' est qu' un élément dans l' Histoire générale de la Pensée en laquelle elle s' enracine profondément.

Il faut noter que malgré l' Humanisme Byzantin, on ne saurait nier que la pensée byzantine évolue dans une atmosphère théologique qui en constitue le pôle d' action. Aussi, est-ce, à notre avis dans cette optique qu' il faut approcher Georges Scholarios, si l' on veut tenter d' expliciter au maximum le pourquoi de ses positions philosophiques. Il ne faut pas perdre de vue le XIVème siècle byzantin, marqué profondement par la querelle Palamite. Or, cette querelle théologique en elle-même, s' est rapidement transformée en querelle philosophique[65].

La question précise de la relation de Dieu et de ses attributs, fit graviter autour d' elle les grands systèmes de pensée draines par l' Histoire.

Le palamisme qui veut un élément d' union entre l' Essence Divine «imparticiple» et les «participants» ne fait que rejoindre un vieux thème Néo-Platonicien: la nécéssité d' une hiérarchie entre l' Incréé et le Gréé. Ici, ce sont les Energies, Ontologisation pure et simple des attributs divins. On ne peut manquer de souligner que c' est ici le Platonisme qui intervient, et aussitôt par nécessité la position adverse se présente; ces attributs que Palamas réifie, Barlaam, tout imprégné d' Aristotélisme, ne les conçoit que comme des distinctions de l' esprit humain; en fait, ce que refuse Barlaam, c' est d' accorder une réalité ontologique à l' Universel: il s' agit pour lui de mots; nous reconnaissons là le Nominalisme.

C' est dans cette problématique qu' il faut se placer pour saisir le cheminement de notre auteur. Saint Thomas, nous le savons, n' admettra que ces deux distinctions, la distinction réelle, la distinction logique; pour lui, les attributs divins sont une distinction logique ayant cependant son fondement dans la réalité.

Mais si l' Hésychasme peut se justifier philosophiquement, il est avant tout une spiritualité, une mystique; aussi le fait même que Scholarios y adhère, constitue un irrationnel de départ, indiscutable, et dont on se doit de tenir compte. Dès lors, la Théologie Thomiste, rejetant les energies ne saurait trouver grace à ses yeux sur ce point. A ce conflit, doit s'ajouter la querelle contre Pléthon, qui devient une opposition au Platonisme.

Dès lors, en rejetant Pléthon, Scholarios se rapproche de l' Aristotélisme, mais il ne peut aller ni vers le Nominalisme qui rejette les Energies, ni la question Hésychaste, c' est à dire qu' il lui faut trouver un compromis, entre Platon et Aristote. Et l'on comprend alors que ce Byzantin plongé dans les auteurs Latins, va trouver en Duns Scot la formule idéale à son problème. Les «Formalités» et la «distinctio formalis» correspondent parfaitement à la solution désirée. Nous pensons personnellement que c' est par ce biais que la Scotisme a pénétré la pensée de notre auteur. Car Scot constitue lui même un compromis entre le Platonisme et l' Aristotélisme; Aristotélicien, Scot voudra faire place dans son système à la philosophie Augustinienne dont il a été nourri.

Alors, pourquoi cet attachement apparent à Saint Thomas, pourquoi ces traductions, pourquoi ces professions de foi à sa doctrine?

Il faut voir là, croyons-nous, une démarche assez superficielle. Le prestige de l' Aquinate en Occident, son Aristotélisme, ont certainement impréssionné notre auteur; présenter Saint Thomas à ses compatriotes, c' était pour lui se réclamer ouvertement d' Aristote, c' était s' opposer à Pléthon et aux Platoniciens. Mais a-t-il bien compris le Thomisme? Il est évident que non. Il en a retenu la présentation des thèses théologiques ne froissant pas sa propre théologie, mais l' essentiel de la doctrine, nous l' avons vu, est rejeté. Et même nous sommes en droit de nous demander s' il a compris cette doctrine. La traduction du «De Ente et Essen-

tia» en est un exemple concret: là où Saint Thomas emploie deux termes distincts, «substantia» et «essentia», Scholarios n' emploie qu' un seul terme «οὐσία». Le lecteur n' ayant que le texte grec serait bien en peine de retrouver la pensée de l' Aquinate.

Nous pensons avoir éclairé de la sorte le lecteur sur la genèse de la pensée de Georges Scholarios, et avoir rendu compte des contradictions qui s'y font jour. Pour nous, Scholarios reste un défenseur sincère d' Aristote, mais avant tout un Byzantin qui, comme tout Byzantin, ne parviendra jamais à s' arracher totalement au souffle Platonicien de l' Orient.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

α. O.C. = Oeuvres Complètes de Georges Scholarios. Mgr. Louis Petit, *X. A. Siderides* Martin Jugie. ed. Maison de la Bonne Press. Paris.

1. Traduction du commentaire thomiste du «De Anima» 1435 — O.C., T. VI, p. 327-581.
Traduction du commentaire thomiste des Seconds Analytiques d' Aristote 1432.
Traduction de l' opuscule «De Fallaciis» 1435-1436 — O.C., T. VIII, p. 255-282 (sur l' authenticité thomiste de l' opuscule cf. T. VIII, Introduction p. V nt. 2.
Traduction du commentaire thomiste sur la Physique d' Aristote. av. 1438. O.C., T. VIII, p. 163-254.
Traduction et commentaire du «De Ente et Essentia» 1445-1450 O.C., T. VI, p. 154-321.
Résumé de la «Somme contre les Centils» et de la I^a de la «Somme Théologique» 1464 — O.C., T. V, p. 1-510.
Résumé de la I^a II^{ae} de la «Somme Théologique» apr. 1464 — T. VI, p. 1-153.
2. O. C., T. VI, p. 154.
3. O. C., T. VI, p. 179, 1, 25.
4. Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categorias commentarium, ed. A. Busse. 1887.
5. Dexippii in Aristotelis categorias commentarium. ed. A. Busse, Berlin 1888.
6. Ammonii in Aristotelis categorias commentarium. ed. A. Busse, Berlin 1895.
7. Simplicii in Aristotelis categorias commentarium. ed. C. Kalbfleisch, Berlin 1907.
8. Philoponi (plim Ammonii) in Aristotelis categorias commentarium ed. A. Busse, Berlin 1898.
9. Voir par exemple dans les commentaires des «Homonymes».
10. St. Jean Demascène, P. C., T. XCIV cl 596. Phôtios, P. G., T. CI cl 760.
11. cf *P. Lemerle*, Le premier humanisme Byzantin. P. U. F. 1971 (p. 177 et suivantes).
12. cf. ed. Académie de Berlin.
13. cf. ed. Académie de Berlin.
14. Coislin 164. — Vat. 267.
15. *M. Hayduck*. «Commentaire des Catégories» — «Commentaire du de Anima», Académie de Berlin 1883.
16. cf. Coislin 157, 167, 170, Vatt 244, 317.
17. O. C., T. VII, p. 1-6.
18. O. C., T. VII, p. 3, 1, 32.
19. O. C., T. VII, p. 3, 1, 13.
20. O. C., T. VII, p. 115, 1, 37.
21. O. C., T. VII, p. 115, 1, 38 — p. 116, 1, 2.
22. O. C., T. VII, p. 116, 1, 2 — p. 116, 1, 4.
23. O. C., T. VII, p. 116, 1, 7 — p. 116, 1, 10.
24. O. C., T. VII, p. 116, 1, 20.
25. O. C., T. VII, p. 116, 1, 20.
26. O. C. T. VII — Ce traité est antérieur au Commentaire des Catégories.
27. O. C., T. VII, p. 77, 1, 18.
28. O. C., T. VII, p. 77, 1, 21.
29. O. C., T. VII, p. 78. 1, 8.
30. cf. pour l' Objet de la Logique: O. C., T. VII, p. 116, 1, 37, à p. 117, 1, 32, en ce qui concerne la Métaphysique: p. 117, 1, 6.

31. La traduction du terme «λόγος» reste toujours une question délicate. Un texte peut cependant nous guider, il s' agit du commentaire de «λόγος» dans la définition des Homonymes par Aristote. Scholarios reprend les Commentateurs anciens. (*Ammonios*, ed. citée p. 20, 1, 14-21. Simplikios, ed citée p. 29 1. 16... Philoponos, ed. citée p. 19, 1, 25...) et il déclare «Il dit «λόγος» et non pas «ὁρισμός», comme/terme/plus général, en effet il est prédicable et de la définition (ὁρισμός) et de la description (ὑπογραφή). «λόγος» s' oppose donc à (ὁρισμός) et à (ὑπογραφή). La *définition* d' une réalité (énumération de ce-qui-lui-est-prédicable) et sa *description* (énumération de ce-dont-elle-est-prédicable) sont secondes, car l' une et l' autre font partie du discours analysant, et portent sur un contenu premier, sur lequel s' exerce l' analyse, ce contenu c' est le «λόγος» c' est à dire le *concept*. Aussi le terme «λόγος» dans l' ensemble des textes que nous avons analysés, signifie: Concept; en effet quand Scholarios visera la «définition» il dira «ὁρισμός. De même la traduction par «notion» est à éliminer; l' auteur emploie dans ce cas «ἐπίνοια». cf. p. 115, 1, 18.

32. O. C., T. VII, p. 120, 1, 29...

33. O. C., T. VII, p. 120, 1, 29 à p. 21, 1, 16.

34. O. C., T. VII, p. 120, 1, 29.

35. O. C., T. VII, p. 120, 1, 33.

36. O. C., T. VII, p. 120, 1, 31.

37. O. C., T. VII, p. 120, 1, 24.

38. En Philosophie nous noterons son opposition au nominalisme de Boèce; en particulier sur le statut de la Catégorie. Pour Boèce la Catégorie est un mot signifiant le genre des choses. (Boèce, com. des Caté. P. L., T. LXIV cl. 162). L' opposition de Scholarios se manifeste dans le Com. Des Caté. O. C., T. VII, p. 115, 1, 18-24. En Théologie, le nominalisme est combattu dans la polémique contre Akindynos. O. C., T.III.

39. P. Aubenque. Article «Aristote». Dans «Hist. de la Phil.» coll. La Pléiade.

40. O. C., T. VII, p. 128.

41. O. C., T. VII, p. 128, 1, 9...

42. *Ammonios*, ed. cit. p. 25, 1, 5 — *Philoponos*, ed. cit. p. 28 — Boèce, P. L., T. LXIV cl. 175.

43. cf. Barthélémy Saint Hilaire. «De la Logique d' Aristote». T. 1, p. 147.

44. O. C., T. VII, p. 79, 1, 7...

45. O. C., T. VII, p. 118, 1, 6.

46. O. C., T. VII, p. 120, 1, 25.

47. O. C., T. VII, p. 116, 1, 19...

48. O. C., T. VII, p. 118, 1, 35...

49. O. C., T. VI, p. 180, 1, 5 à 8.

50. O. C., T. VI, p. 180, 1, 28.

51. O. C., T. VI, p. 179, 1, 28.

52. O. C., T. VI, p. 180, 1, 30 à 35.

53. O. C., T., VI, p. 281.

54. cf. «Dialogue d' un orthodoxe et d' un Barlaamite». Coislin 100 f° 65.

55. O. C., T. III.

56. O. C., T. III, p. 226, 1, 5.

57. O. C., T. III, p. 226, 1, 14.

58. Le *R. P. Bertoni* définit ainsi la distinction formelle: «la différence qui existe, entre plusieurs formalités d' une chose, réellement identifiées entre elles, dont l' une est connaissable sans l' autre avant toute opération de l' intelligence», dans Le Bienheureux Duns Scot, ed. Levanto 1917.

59. O. C., T. III, p. 226, 1, 9.

60. O. C., T. VII, p. 74, 1, 16 à p. 81, 1, 24.

61. O. C., T. VII, p. 77, 1, 18 à 1, 26.

62. O. C., T. VII, p. 79, 1, 8 à p. 81, 1, 24.

63. O. C., T. VII, p. 79, 1, 8.

64. O. C., T. VII, p. 79, 1, 38 à p. 80, 1, 2.

65. Précisons que cette distinction, Théologie — Philosophie, est une distinction d' ordre conceptuel, nécessaire pour une analyse de l' Histoire de la Pensée mais dans l' ordre du réel, le Byzantin n' établit pas toujours une distinction aussi nette entre les deux disciplines.

ΕΝΑ ΣΥΝΟΔΙΚΟ ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1367

Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ - ΒΑΡΜΑΖΗ

Τό 1366-67 ὁ κόμης τῆς Σαβοΐας 'Αμεδέος Στ΄ πραγματοποίησε μιά ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Τούρκων στήν 'Ανατολή. Χῶρος τῶν πολεμικῶν του ἐπιχειρήσεων ἦταν τά Στενά τοῦ 'Ελλησπόντου, ἡ εὐρωπαϊκή ἀκτή τῆς Προποντίδας καί τά παράλια τοῦ Εὔξεινου Πόντου. Ὅταν τόν 'Ιούνιο τοῦ 1367 ὁ 'Αμεδέος Στ΄ μέ τό στρατό του πῆρε τό δρόμο τοῦ γυρισμοῦ γιά τή Δύση, ἀπαίτησε ἕνα χρηματικό ποσό ἀπό τόν αὐτοκράτορα 'Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο καί παρέδωσε στούς Βυζαντινούς τίς πόλεις καί τά φρούρια πού εἶχε καταλάβει ἀπό Βουλγάρους καί Τούρκους. Τό πιό σημαντικό ἀπό τά φρούρια αὐτά ἦταν ἡ Καλλίπολη στή θρακική Χερσόνησο[1].

'Η κατοχή τῆς Καλλίπολης ἀπό τούς Βυζαντινούς τά ἑπόμενα δέκα χρόνια εἶχε οὐσιαστικές συνέπειες. Πρῶτα - πρῶτα στεροῦσε ἀπό τούς Τούρκους τήν πιό σημαντική βάση ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν ἀσιατικῶν καί τῶν εὐρωπαϊκῶν τους ἐπαρχιῶν. Ἔπειτα μέ κέντρο τήν πόλη καί τό ἐπισκευασμένο ἀπό τούς Δυτικούς κάστρο της οἱ Βυζαντινοί μποροῦσαν νά φέρνουν προσκόμματα στή διακίνηση τῶν τουρκικῶν πλοίων στά Στενά τοῦ 'Ελλησπόντου καί νά παρεμποδίζουν τίς ληστρικές ἐπιδρομές τῶν Τούρκων στά εὐρωπαϊκά παράλια τῆς Προποντίδας. Ἔτσι μποροῦσαν νά ἐξασφαλίσουν σχετική ἠρεμία στούς κατοίκους τῶν πόλεων καί τῶν κάστρων στίς ἀκτές τῆς περιοχῆς πού δέν εἶχαν περιέλθει ἀκόμη κάτω ἀπό τουρκική κατοχή[2].

Πιθανότατα συνέπεια τῆς εὐνοϊκῆς αὐτῆς κατάστασης ἦταν ἡ προσπάθεια τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης νά ἐγκαταστήσει «στρατιῶτες» στήν ὕπαιθρο ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης καί ὥς τή Σηλύβρια. Τήν πληροφορία μᾶς τή δίνει μόνο ἕνα συνοδικό ἔγγραφο μέ χρονολογική ἔνδειξη Νοέμβριος, ἰνδικτιῶνα Στ΄, Νοέμβριος 1367 κατά τούς Miklosich - Miller καί τόν J. Darrouzès[3].

Σύμφωνα λοιπόν μέ τή μαρτυρία τοῦ συνοδικοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου ὁ θεῖος τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ μοναχός Μακάριος Γλαβάς ὁ Ταρχανειώτης παρουσιάστηκε στόν πατριάρχη καί τοῦ ἀνακοίνωσε ὅτι: «ὁ βασιλεύς ὁ ἅγιος βούλεται καταστῆσαι στρατιώτας ἐν τοῖς χωρίοις ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς Σηλυβρίας, οἷς καί βούλεται δοῦναι τά ἐν αὐτοῖς χωράφια καί τήν γῆν πᾶσαν τήν ἐν αὐτοῖς». 'Επειδή ὅμως δύο ἀπό τά «χωρία» τῆς περιοχῆς (τό τοῦ Οἰκονομίου καί τό τοῦ Πασπαρᾶ) ἀνῆκαν στή Μεγάλη 'Εκκλησία (τήν 'Αγία Σοφία), ὁ αὐτοκράτορας ζήτησε νά τοῦ τά παρα-

χωρήσει ὁ πατριάρχης, ἀρχικά γιά ἕνα χρόνο καί ἔπειτα γιά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, καί νά δοθεῖ γιά ἀντάλλαγμα στήν ἐκκλησία κάποια ἄλλη πρόσοδος, ἀνάλογη μέ τά κτήματα αὐτά[4].

Ἡ ἀπάντηση ὅμως τοῦ πατριάρχη στό αἴτημα τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν καθαρά ἀρνητική. Τό ἴδιο ἀρνητική ὑπῆρξε καί ἡ ἀπάντηση τῆς Ἱερῆς Συνόδου, στήν ὁποία παραπέμφθηκε τό ζήτημα. Δέ δέχτηκαν τελικά τά μέλη τῆς Συνόδου οὔτε νά παραχωρήσουν τά κτήματα πού ζητοῦσε ὁ αὐτοκράτορας σέ ἁπλή χρησικτησία ἄλλων, οἱ ὁποῖοι θά τά καλλιεργοῦσαν καί θά ἔδιναν στήν ἐκκλησία ἕνα μέρος ἀπό τά εἰσοδήματά τους (μορτήν), γιατί, καθώς ἰσχυρίστηκαν, «οὐδέ τοῦτο ἔχομεν ἄδειαν ποιῆσαι, κεκώλυται γάρ καί τοῦτο παρά τῶν ἱερῶν κανόνων, διακελευομένων, μή δίδοσθαι τά τῆς ἐκκλησίας κτήματά τινι τῶν δυνατῶν, μή τοί γε καί βασιλεῖ».

Καί τό συνοδικό ἔγγραφο καταλήγει: «Εἰ δέ βούλεται ὁ βασιλεύς ὁ ἅγιος λαβεῖν αὐτά τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ, ὅ βούλεται ποιῆσαι, ποιησάτω. Αὐτός ἔδωκε ταῦτα τῇ ἐκκλησίᾳ, αὐτός καί βουλόμενος λαβεῖν αὐτά λαβέτω, ἐξουσίαν ἔχει ποιῆσαι ἐπί τούτοις, ὅ βούλεται. Ἡμεῖς ἀφ' ἑαυτῶν οὐδόλως ποιήσομεν τοῦτο, κἄν εἴ τι γένηται»[5].

Δέν ξέρουμε ἄν ὁ αὐτοκράτορας καί ἡ βυζαντινή κυβέρνηση θέλησαν ἤ μᾶλλον εἶχαν τή δύναμη νά ἐπιμείνουν καί νά ἐπιβάλουν τελικά τήν ἀπόφασή τους στήν ἐκκλησία. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι ἐγκαταλείφτηκε ἡ ἀρχική πρόθεση νά ἐγκατασταθοῦν «στρατιῶτες» στήν ὕπαιθρο ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης καί ὥς τή Σηλύβρια. Ὁπωσδήποτε δέν ἔχουμε καμιά ἄλλη σχετική μαρτυρία.

Μέ τό παραπάνω ἔγγραφο ἀσχολήθηκαν ἀρκετοί ἀπό τούς νεότερους μελετητές. Ὁ G. Ostrogorsky ἐντάσσει τίς πληροφορίες τοῦ ἐγγράφου στή γενική ἀρχή του ὅτι, ὅπου ἀναφέρονται «στρατιῶτες» στά ὕστερα βυζαντινά χρόνια, πρόκειται γιά «προνοιάριους»[6]. Ὁ I. Sevcenko μιλάει γενικά γιά μιά προσπάθεια ἐκκοσμίκευσης (secularisation) τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ἡ ὁποία συνεχίστηκε ἄλλωστε καί τά ἑπόμενα χρόνια[7], καί ὁ J. Darrouzès ὑποστηρίζει ὅτι στήν περίπτωση αὐτή πρόκειται γιά μιά προσωπική ἀντίθεση ἀνάμεσα στό συγκεκριμένο αὐτοκράτορα, τόν Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, καί τόν τότε πατριάχη, τό Φιλόθεο Κόκκινο[8].

Μεγαλύτερη ἔμφαση στό συνοδικό ἔγγραφο τοῦ Νοεμβρίου 1367 ἔχει δώσει ὁ P. Charanis, ὁ ὁποῖος ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ἡ στάση της ἐκκλησίας στό ζήτημα αὐτό ἦταν καθαρά ἀνασταλτική καί στάθηκε τροχοπέδη στήν ἀναβίωση τοῦ παλιοῦ βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων. Ἐμπόδισε δηλαδή τήν ἀνάπτυξη ἀξιόμαχου στρατοῦ ἀκριβῶς τή στιγμή πού τό κράτος τόν εἶχε τόση ἀνάγκη[9].

Ὡστόσο ἡ ἄποψη αὐτή δέ φαίνεται καθόλου πιθανή. Εἶναι πολύ δύσκολο νά πιστέψουμε ὅτι ὁ αὐτοκράτορας θά διέθετε τήν ἐποχή αὐτή τά κτήματα πού θά ἔπαιρνε ἀπό τήν ἐκκλησία σέ πολλούς μικρούς καλλιεργητές τῆς γῆς, οἱ ὁποῖοι σέ ἀντάλλαγμα θά προσέφεραν στρατιωτικές ὑπηρεσίες καί θά μποροῦσαν νά ἀποτελέσουν ἕναν ἀξιόμαχο στρατό. Τό συνοδικό ἔγγραφο ἄλλωστε ὑπονοεῖ ὅτι πρόθεση τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης ἦταν νά δώσει τά κτήματα τῆς ἐκκλησίας σέ «δυνατούς», γιατί ἀναφέρονται ρητά οἱ ἱεροί κανόνες, οἱ ὁποῖοι διατάζουν «μή δίδοσθαι τά τῆς ἐκκλησίας κτήματά τινι τῶν δυνατῶν»[10].

Ποιοί εἶναι οἱ κανόνες αὐτοί; Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἀρχικά πρόκειται γιά τό ΛΗ΄ ἀποστολικό κανόνα καί τόν ΚΣΤ΄(ΛΔ΄) κανόνα τῆς συνόδου τῆς Καρθαγένης πού γενικά ἀπαγορεύουν τήν ἐκποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας[11]. Εἰδικότερα ὅμως τήν πώληση κτημάτων τῆς ἐκκλησίας ἤ μοναστηριοῦ σέ ἄρχοντες ἐμποδίζει ὁ ΙΒ΄ κανόνας τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου στή Νίκαια τό 787. Ὁ κανόνας αὐτός κάνει ὁρισμένες παραχωρήσεις στούς παλιότερους ἱερούς κανόνες καί σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἐπιτρέπει νά πουληθοῦν ἄγονα ἤ ἀκαλλιέργητα ἐκκλησιαστικά κτήματα, ὄχι ὅμως σέ πλούσιους, ἀλλά σέ κληρικούς ἤ γεωργούς: «μηδ' οὕτω τοῖς κατά τόπον ἄρχουσιν ἐκδιδόναι τόν τόπον, ἀλλά κληρικοῖς καί γεωργοῖς. Εἰ δέ πανουργίᾳ πονηρᾷ χρήσοιτο καί ἐκ τοῦ κληρικοῦ ἤ τοῦ γεωργοῦ ὠνήσηται ἄρχων τόν ἀγρόν, καί οὕτως ἄκυρον εἶναι τήν πρᾶσιν καί ἀποκαθίστασθαι τῷ ἐπισκοπείῳ ἤ τῷ μοναστηρίῳ»[12].

Ἀπό τούς σχολιαστές τῶν ἱερῶν κανόνων ἐκτενέστερα σχολιάζει τό ΙΒ΄ κανόνα τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὁ Βαλσαμών, ὁ ὁποῖος λαμβάνει ὑπόψη του, ἐκτός ἀπό τούς προηγούμενους σχετικούς κανόνες, τήν ἀντίστοιχη κρατική νομοθεσία: τή νεαρά 120 τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τό Β΄ τίτλο τοῦ 5ου βιβλίου τῶν Βασιλικῶν καί τίς σχετικές νοβέλλες τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ. Ὁ Βαλσαμών, λοιπόν, ἀφοῦ προσπαθήσει νά βρεῖ κάποια διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐκποίηση καί τήν ἔκδοση («ἐκποίησις μέν λέγεται ἡ μετάθεσις δεσποτείας, ἤγουν ἡ δωρεά, ἡ πρᾶσις, ἡ ἐμφύτευσις, ἡ ἀνταλλαγή καί τά ὅμοια· ἔκδοσις δέ ἡ ἐπί προσώποις ἤ χρόνοις ὡρισμένοις παραπομπή· καταχρηστικῶς δέ καί ἡ ἔκδοσις ἐκποίησις λέγεται καί ἡ ἐκποίησις ἔκδοσις»), διευκρινίζει ὅτι «τά πρόσοδον ἔχοντα οὐκ ἐκποιοῦνται, τά δέ ἀπρόσοδα διά κατεπείγουσαν ἀνάγκην ταῖς ἐκκλησίαις ἐκποιοῦνται». Σύμφωνα ὅμως μέ τό ΙΒ΄ κανόνα τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἡ ἐκποίηση μπορεῖ νά γίνει μόνο σέ «χωρικά πρόσωπα» ἤ κληρικούς. Στή συνέχεια ὁ Βαλσαμών φροντίζει νά ἀντικαταστήσει τή λέξη «ἄρχοντες» τοῦ κανόνα μέ τίς λέξεις «ἀρχοντικά πρόσωπα», «δυνατόν πρόσωπον» καί τέλος ἁπλά «δυνατός»[13].

Αὐτόν λοιπόν τόν κανόνα πρέπει νά εἶχαν εἰδικότερα ὑπόψη τους τά μέλη τῆς Ἱερῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1367 καί ἐπέμεναν ὅτι δέν μποροῦν νά παραχωρήσουν κτήματα τῆς ἐκκλησίας σέ καμιά περίπτωση, ἐφόσον: «κεκώλυται τοῦτο παρά τῶν ἱερῶν κανόνων, διακελευομένων,

μή δίδοσθαι τά τῆς ἐκκλησίας κτήματά τινι τῶν δυνατῶν, μή τοί γε καί βασιλεῖ»[14].

Ἔχοντας ὑπόψη μας ὅλα αὐτά μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι τά κτήματα ἀπό τά τείχη τῆς Κωνσταντινούπολης ὥς τή Σηλύβρια προορίζονταν ὄχι γιά μικρούς καλλιεργητές πού θά ἀναβίωναν τόν παλιό θεσμό τῶν βυζαντινῶν στρατιωτικῶν κτημάτων, ἀλλά γιά λίγους μόνο ἀξιωματούχους τοῦ κράτους, πού πιθανότατα εἶχαν καί κάποιο στρατιωτικό ἀξίωμα ἤ τίτλο, καί οἱ ὁποῖοι φρόντιζαν νά σταθεροποιήσουν τήν περιουσία τους μέ κοντινά πρός τήν πρωτεύουσα χωράφια σέ μιά ἐποχή πού ὅλες οἱ ἄλλες περιοχές τῆς ὑπαίθρου βρίσκονταν πιά κάτω ἀπό τουρκική κατοχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *E. Cox*, The Green Count of Savoy. Amedeus VI and the Transalpine Savoy in the Fourteenth Century, Princeton 1967, σελ. 204-239. — *K. M. Setton*, The Papacy and the Levant (1204-1571), I: The Thirteenth and the Fourteenth Centuries, Philadelphia 1976, σελ. 285-326.

2. *Δημ. Κυδώνης*, Λόγος ἕτερος συμβουλευτικός περί Καλλιπόλεως P. G. 154. 1012 C: «Ὅτι δή τῶν ἐν Ἑλλησπόντῳ τειχῶν πάντων ἐπικαιρότατον ὄν, καί πρός τῷ πόρῳ καί τῷ στενῷ κείμενον, ὅθεν αἱ τῶν βαρβάρων ἀναγόμεναι νῆες οὐκ ἔμελλον λήσειν, ταῖς ἡμετέραις τριήρεσιν ἐφορμούσαις αὐτόθι παρεῖχεν ἄδειαν τούς τῶν βαρβάρων ἀνείργειν ληστάς, καί τοῖς ἡμετέροις ἀσφαλῶς τάς πόλεις οἰκεῖν». Πρβ. 1017 A: «Ὅπλοις δέ, καί σίτῳ καί σώμασι, καί πᾶσιν ὧν ἔδει τό τεῖχος ἐπισκευάσαντες, παρεδώκαμεν ὑμῖν τήν πόλιν ὡς οἰκείᾳ κεχρῆσθαι·... καί κύριοι μέν ὑμεῖς τοῦ πορθμοῦ· ἔξεστι δέ τοῖς αὐτόθι λιμέσι χρωμένους, τάς τῶν βαρβάρων ληστείας καί τούς ἔκπλους ἀνείργειν».

3. *MM*. ἀρ. 252, σελ. 507-508. — *I. Darrouzès*, Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I. Les actes des Patriarches, Fasc. V, Les Regestes de 1310 à 1376, Paris 1977, ἀρ. 2534.

4. *MM*. I. 252, σελ. 507.

5. *MM*. I. 252, σελ. 508. — Τά κτήματα αὐτά εἶχε παραχωρήσει στήν ἐκκλησία ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος μετά τήν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1261. Βλ. IGR. I. 659-666. — *F. Dölger*, Regesten 1956. — *I. Darrouzès*, Regestes 2534.

6. G. Ostrogorsky, Pour l' histoire de la féodalité byzantine, Brussels 1954, σελ. 160. Πρβ. καί σελ. 9: «Le nom officiel du detenteur d' une pronoia à Byzance est στρατιώτης».

7. *J. Sevcenko*, Nicolas Cabasilas' «Anti-Zealot» Discourse: a Reinterpretation, Dumbarton Oaks Papers 11(1957) 157-159.

8. *I. Darrouzés*, Regestes 2534. Τό ἔγγραφο ἀναφέρουν χωρίς νά πάρουν ἰδιαίτερη θέση καί οἱ *H. F. Schmid*, Byzantinisches Zentwesen, Jahrbuch des Osterreichischen Byzantinischen Geselschaft 6 (1957) 45-110. — *Ai. Laiou-Thomadakis*, Peasant Society in the Late Byzantine Empire, Princeton 1977, σελ. 218. — *K. M. Setton*, The Papacy 311. — *F. Dölger*, Regesten 3118.

9. P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, Dumbarton Oaks Papers 4 (1948) 114-116.

10. *MM*. I. 252, σελ. 508.

11. *Γ. Α. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων τ. Β΄, Ἀθήνησιν 1852, σελ. 52 καί τ. Γ΄, Ἀθήνησιν 1853, σελ. 372. — Βλ. *Κ. Μ. Ράλλη*, Τό ἀναπαλλοτρίωτον τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας κατά τό δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι [2]1903, σελ. 2 κ.ἑ. καί *Γ. Κρόντς*, Ἡ ἐκκλησιαστική περιουσία κατά τούς ὀκτώ πρώτους αἰῶνας, Ἀθῆναι 1935, σελ. 147-154, ὅπου γίνεται λεπτομερής ἀναφορά σέ ὅλους τούς ἐκκλησιαστικούς κανόνες καί τήν αὐτοκρατορική νομοθεσία πού ἀσχολοῦνται μέ τό ἀναπαλλοτρίωτο τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας. — Πρβλ. *Δωροθέου*, μητροπολίτου Λαρίσης, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀναπαλλοτριώτου τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1951, σελ. 12-14. — *Ἰ. Κονιδάρη*, Τό δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπό τοῦ 9ου μέχρι καί τοῦ 12ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1979, σελ. 254-255.

12. *Γ. Α. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τ. Β΄, 592-593.

13. *Γ. Α. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τ. Β΄, 594-596.

14. *MM*. I. 252, σελ. 508. — Ἄλλωστε οὔτε τό κράτος μπορεῖ νά ἐπιβάλει, οὔτε ἡ ἐκκλησία φαίνεται νά ἀναγνωρίζει στά χρόνια αὐτά κάποια ἀπό τίς ἀναγκαστικές αἰτίες πού δικαιολο-

γοῦν τήν ἀπαλλοτρίωση ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ὅπως ἔγινε στά χρόνια τοῦ Ἡρακλείου (610-641) ἤ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118). Βλ. *Κ. Μ. Ράλλη*, Τό ἀναπαλλοτρίωτον σελ. 48. — *Π. Παναγιωτάκου*, Ἀπαλλοτρίωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια τομ. Β΄, στ. 1029-1035. — *Α. Γλαβίνα*, Ἡ ἐπί Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περί ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καί ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 54-64, — *Ἰ. Κονιδάρη*, Τό δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας 256-258.

ΜΙΑ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ ΣΤΗ ΔΙΗΓΗΣΗ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ - ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

1. Στά τέλη τοῦ 1979 εἶδε τό φῶς ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀπό τόν P. Lemerle μέ τόν τίτλο: Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, I: Le Texte, Paris 1979. Δύο χρόνια ἀργότερα, τό 1981, τό ἔργο ὁλοκληρώνεται μέ τήν ἔκδοση καί τοῦ δευτέρου τόμου πού περιλαμβάνει τά σχόλια: Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, II: Commentaire, Paris 1981.

Προϊόν μιᾶς μακρόχρονης καί ἐπίπονης δουλειᾶς, ἡ ἔκδοση αὐτή τῶν Θαυμάτων εἶναι πράγματι μιά σημαντική συμβολή στήν ἔρευνα καί στή μελέτη τοῦ βαλκανικοῦ χώρου κατά τόν 7ο αἰώνα.

Εἶναι γνωστό πώς τά Θαύματα, πηγή πολύτιμη γιά τήν ἱστορία τῆς διεισδύσεως τῶν σλαβικῶν φύλων στά Βαλκάνια, ἀλλά κυρίως γιά τήν ἱστορία τῶν ἐπιθέσεων τῶν Σλάβων καί Ἀβάρων ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης, δέν εἶχαν μιά σωστή κριτική ἔκδοση, γεγονός πού δημιουργοῦσε ἕνα πλῆθος δυσκολίες καί προβλήματα κατά τή μελέτη τους. Ἡ ἔκδοση λοιπόν ἀπό τόν P. Lemerle τῶν δύο συλλογῶν ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελοῦνται τά Θαύματα, μιά σύγχρονη καί ὀρθή, ὑποδειγματική κριτική ἔκδοση, ἔρχεται νά ὑποβοηθήσει σημαντικά τή μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν καί νά καλύψει ἕνα κενό στήν ἔρευνα σημαντικῶν γεγονότων τοῦ 7ου αἰώνα, ἡ ὁποία πιστεύω πώς τώρα πιά χάρη στό ἔργο αὐτό τοῦ P. Lemerle ἔχει στή διάθεσή της ἕνα ἀξιόλογο ἐργαλεῖο.

2. Στήν παράγραφο 291 τοῦ κειμένου τῶν Θαυμάτων γίνεται λόγος γιά τόν Κοῦβερ καί τό σχέδιό του νά καταλάβει μέ δόλο τή Θεσσαλονίκη: «Τούτου δὲ γνωσθέντος παρὰ τοῦ εἰρημένου πρώτου αὐτῶν Κούβερ, καὶ μὴ δυναμένου τὸν ἐγκείμενον ἐν τῇ καρδίᾳ ἀποκαλύψαι δόλον, ἐσκέψατο μετὰ τῶν αὐτοῦ συμβούλων ἐπὶ οἰκείᾳ ἀπωλείᾳ καὶ γνώμῃ, καὶ ταύτην κρυφηδὸν βουλὴν ἱστᾷ, ὥστε τινὰ, τῶν αὐτοῦ ἀρχόντων ἔξοχον ὄντα καὶ πανοῦργον ἐν πᾶσι, καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν 'Ρωμαίων, Σκλάβων καὶ Βουλγάρων, καὶ ἁπλῶς ἐν πᾶσιν ἠκονημένον καὶ γέμοντα πάσης δαιμονικῆς μηχανῆς, ἀνάστατον γενέσθαι, καὶ τῇ καθ' ἡμᾶς καὶ αὐτὸν τὸ δοκεῖν ὡς τοὺς λοιποὺς προσπελάσαι θεοφυλάκτῳ πόλει, καὶ δοῦλον ἑαυτὸν προσποιήσασθαι τοῦ πιστοῦ βασιλέως, καὶ λαὸν μετ' αὐτοῦ πλεῖστον εἰσβαλεῖν πρὸς ἡμᾶς τὰ αὐτοῦ δὴ φρονοῦντας·...»[1]

Μέχρι τώρα τό χωρίο αὐτό στή φράση του «καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν Ῥωμαίων, Σκλάβων καὶ Βουλγάρων»[2] δέν παρεῖχε δυσκολίες στούς ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι μετέφραζαν τήν «καθ' ἡμᾶς γλῶσσαν» ὡς ἑλληνική γλώσσα[3].

Στήν ἀνωτέρω ὅμως ἀναφερθεῖσα νέα ἔκδοση τῶν Θαυμάτων σχολιάζεται ὡς ἑξῆς ἡ φράση πού ἀναφέραμε: «ou bien la phrase est fort maladroite ou bien il faut entendre qu' à Thessalonique on parle une langue qui n'est pas exactement la langue grecque»[4] συγχρόνως γίνεται παραπομπή στό ἐπεισόδιο τῶν δαιμονισμένων, ὅπου ὁ στρατιώτης - ἥρως τοῦ ἐπεισοδίου «ἔφθασεν αὐτός τῇ ῥωμαϊκῇ γλώττῃ ἐρωτῶν αὐτούς ἀπροσδοτήτως»[5] καί διατυπώνεται τό σχόλιο: «Pourquoi ce détail est-il noté? S'agit-il d'une soldat d'origine non grecque? Ou bien avait-il coutume de parler le dialecte thessalonicien?...»[6].

3. Ὁ ἐκδότης ἑπομένως τῶν Θαυμάτων θεωρεῖ ὅτι ἡ «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα» ἀντιπαρατίθεται στή ρωμαϊκή γλώσσα ἦταν θεσσαλονίκια διάλεκτος, ἡ ὁποία μάλισα ἀρκετά διέφερε ἀπό τήν καθημερινή ἑλληνική γλώσσα[7].

4. Περαιτέρω ὁ ἐκδότης λέγει ὅτι ἡ πληροφορία τῆς παραγρ. 235 «ὁ ῥήξ Περβοῦνδος ὡς φορῶν ῥωμαῖον σχῆμα καί λαλῶν τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ» πρέπει νά συσχετιστεῖ μέ ὅσα εἶπε προηγουμένως καί καταλήγει: «faut-il comprendre qu' il parle grec, ou le dialecte thessalonicien?».

5. Οἱ λόγοι πού προκαλοῦν σύγχυση καί δέν ἐπιτρέπουν στόν ἐκδότη τῶν Θαυμάτων νά δώσει ὁριστική ἀπάντηση στό ζήτημα προέρχονται ἀπό τό γεγονός ὅτι τά Θαύματα χρησιμοποιοῦν προφανῶς τίς ἐκφράσεις «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα», «ῥωμαϊκή γλῶσσα» καί «ἡμετέρα διάλεκτος» μέ πολλαπλή σημασία.

6. Ἄς πάρουμε ὅμως τά πράγματα μέ τή σειρά τους. Στήν παράγραφο 291 ἡ «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα» ἀντιπαρατίθεται πρός τή γλώσσα τῶν Ρωμαίων, τῶν Σ(κ)λάβων καί τῶν Βουλγάρων. Ἑπομένως ἡ «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα» δέν ἦταν οὔτε σλαβική οὔτε βουλγαρική οὔτε ρωμαϊκή[8].

Τήν ἀκριβή σημασία τῆς λέξεως μᾶς τή δίνει νομίζω χωρίο τῆς παραγρ. 235 τῶν Θαυμάτων. Ἐκεῖ λέγεται ὅτι ὁ Περβοῦνδος «ὡς φορῶν ῥωμαῖον σχῆμα καὶ λαλῶν τῇ ἡμετέρᾳ διαλέκτῳ, ὡς εἷς τῶν πολιτῶν ἔξεισι τῆς ἐν Βλαχέρναις πύλης». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ «ἡμετέρα διάλεκτος» τοῦ Περβούνδου ἔπρεπε νά εἶναι ἑλληνική γλώσσα καί μάλιστα ἡ γλώσσα πού μιλοῦσε ὁ μέσος πολίτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ὄχι ἡ λατινική ἤ ἡ διάλεκτος πού προσιδίαζε σέ μιά πόλη, στή Θεσσαλονίκη ἤ σ' ὁποιαδήποτε ἄλλη περιοχή.

Ἑπομένως ἡ «ἡμετέρα διάλεκτος» τῆς παραγρ. 235 (= «Περβοῦνδος... λαλῶν τῇ ἡμετέρα διαλέκτῳ»...) εἶναι ἴση μέ τήν ἑλληνική γλώσσα[9] καί ἴση ἑπομένως μέ τήν «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα» τῆς παραγρ. 291, ἡ δέ «Ῥωμαίων» τῆς παραγρ. 291 εἶναι ἀναγκαστικά ἡ λατινική.

7. Παραμένει ἡ ἔκφραση: «ῥωμαϊκῇ γλώττῃ» τῆς παραγρ. 49, ἡ ὁποία προκειμένου γιά στρατιώτη θά μποροῦσε νά εἶναι ἡ λατινική, ἄν ὁ στρατιώτης δέν ἦταν Ἕλληνας, ὅπως τό ἀντιμετωπίζει καί ὁ Lemerle[10]. Θά μποροῦσε ὅμως ἐνδεχομένως νά σημαίνει καί τήν ἑλληνική γλώσσα, ἄν δεχτοῦμε ὅτι «ῥωμαϊκή γλῶσσα» σημαίνει τή γλώσσα πού μιλιόταν στό Βυζάντιο, δηλαδή τήν ἑλληνική, δεδομένου ὅτι ἡ χρήση τοῦ ρωμαῖος - ρωμαϊκός (Ῥωμαίων λαός[11], Ῥωμαίων φῦλον[12], γένος τῶν Ῥωμαίων[13], οἱ ἐκ τῶν Ῥωμαίων ὄντες[14] κλπ.) σημαίνει στά Θαύματα τούς κατοίκους τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, οἱ ὁποῖοι φυσικά μιλοῦσαν ἑλληνικά.

Ὡστόσο ἡ τελευταία ἑρμηνεία μοῦ φαίνεται ἀπίθανη δεδομένου ὅτι ἡ «ρωμαϊκή» καί «πάτριος» γλώσσα ἤ φωνή σέ πηγές προγενέστερες τοῦ 7ου αἰώνα σημαίνει ἀναμφισβήτητα τή λατινική γλώσσα[15]. Τό ἴδιο συμβαίνει καί σέ μεταγενέστερες πηγές[16]. Ἐνδιαφέρον βέβαια εἶναι ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος μερικές φορές χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις ὅπου τό «Ῥωμαίων διάλεκτος» σημαίνει ἴσως ἑλληνική γλώσσα[17]. Πιθανότατα τοῦτο νά ἀποτελεῖ μεταβατικό στάδιο κατά τό ὁποῖο ἡ λέξη «ρωμαῖος» καί «ρωμαϊκός» ἀρχίζουν νά σημαίνουν τόν Ἕλληνα κάτοικο τοῦ Βυζαντίου καί τή γλώσσα του (Ρωμιός νεώτ.). Οἱ μαρτυρίες ὅμως αὐτές δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι εἶναι κατά τριακόσια χρόνια μεταγενέστερες τοῦ χωρίου τῶν Θαυμάτων πού μᾶς ἀπασχολεῖ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ἀνακοίνωση στό Διεθνές Συμπόσιο πού ὀργάνωσε τό Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Παν/μίου Θεσ/νίκης (Θεσ/νίκη 11-14 Δεκεμβρίου 1980) μέ τήν εὐκαιρία τῶν 1300 χρόνων ἀπό τήν ἵδρυση τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους μέ θέμα: «Βυζάντιο καί Σλάβοι. Πολιτιστικές ἐπιδράσεις καί σχέσεις».

1. 229. 18 κἑ. (§291)

2. 229. 22(§291)

3. Βλ. H. Grégoire, L' origine et le nom des Croates et des Serbes, Byzantium 17 (1944/45) 113: «... Mavros, qui se donna comme transfuge et profita de sa connaissance des quatre langues: grec, latin, bulgare et slave». — F. Barisic, Cuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori, Beograd 1953, σ. 127: «Maur...i Koji je znao grcki, latinski, slovenski i bulgarski jezik (= ὁ Μαῦρος πού γνώριζε ἑλληνικά, λατινικά, σλαβικά καί βουλγαρικά). — Ε. Χρυσανθόπουλος, Τά βιβλία Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τό Χρονικόν τῆς Μονεμβασίας καί αἱ σλαβικαί ἐπιδρομαί εἰς τήν Ἑλλάδα, Θεολογία 26 (1955) 618: ''Η καθ' ἡμᾶς γλῶσσα' εἶναι βεβαίως ἡ ἑλληνική... Τί ἐννοεῖ ὅμως μέ τήν γλῶσσαν τῶν Ρωμαίων; προφανῶς τήν χυδαίαν λατινικήν τῶν θρακικῶν πληθυσμῶν ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθε σύν τῷ χρόνῳ ἡ σημερινή Ρουμανική καί ἡ Βλαχική τῶν Κουτσοβλάχων». — G. Ostrogorsky, Byzantium in the Seventh Century. Dumbarton Oaks Papers 13 (1959) 17: «... Mauros, who in the words of Miracula was skilfull in all things and knew the Greek, Latin, Slavic and Bulgar tongues. — V. Besevliev, Randbemerkungen über die «Miracula Sancti Demetrii», Βυζαντινά 2 (1970) 294: «Er (Mauros) was sehr schlau und Konnte ausser bulgarisch noch griechisch, lateinisch und slawisch». — P. Charanis, Kouver, The Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica, Balkan Studies 11 (1970) 245: «Mauros learned to speak besides Bulgar, which was his native tongue, also Slavic, Greek and Latin». — A. Toynbee, Constantine Porphyrogenitus and his world, part II. 1, (III) a: Depopulation and Reseltlement, London 1973, σ. 74: «who (Mauros) spoke Greek, Latin, Slavonic, and Bulgar». — Ὁ Α. Στράτος, Τό Βυζάντιον στόν Ζ' αἰῶνα, Ἀθῆναι 1974, τόμ. Ε', 80, σημ. 322, ὑπολογίζοντας ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς δεύτερης συλλογῆς τῶν Θαυμάτων (= βιβλίο II) εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσ/νίκης Ἰωάννης, θεωρεῖ ὅτι ἡ «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα» εἶναι ἡ γλώσσα τοῦ γράφοντος, δηλαδή ἡ ἑλληνική. Ἡ γνώμη αὐτή ὅμως δέν εἶναι ὀρθή ἀπό τήν ἄποψη ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς δεύτερης συλλογῆς σύμφωνα μέ τήν κρατοῦσα ἄποψη εἶναι κάποιος ἀνώνυμος καί ὄχι ὁ Ἰωάννης πού εἶναι συγγραφέας μόνο τῆς πρώτης συλλογῆς τῶν Θαυμάτων. — Πρβ. καί *S. Bernardinello*, In margine alla questione rumena nella letteratura bizantina del XII secolo, ZRVI. 18 (1978) 100, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τήν «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα» ὡς ἑλληνική καί μητρική τοῦ Μαύρου. Ὡστόσο δέν μᾶς βρίσκει σύμφωνους ἡ ἄποψή του ὅτι μέ τήν «Ῥωμαίων» ὑπονοεῖται ἡ Ρουμανική: «... la testimonianza della Vita di S. Demetrio di Tessalonica nella quale è stata rilevata una distinzione netta, stabilita dall' autore stesso, fra la sua lingua materna, il greco, e quella dei Rumeni, degli Slavi e dei Bulgari...».

Ὁ *H. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899, σ. 49, μεταφράζει τήν «καθ' ἡμᾶς γλῶσσα» ὡς λατινική, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν σειρά μεταφράσεως τῶν ἑλληνικῶν ὅρων, καί τήν «Ῥωμαίων», ὡς ἑλληνική: «Er (Mauros) spricht lateinisch, griechisch, slawisch, bulgarisch», παρατηρώντας ἀκόμη, ἔνθ. ἀ. 49, σημ. 1, ὅτι ἡ γλώσσα τῶν Βουλγάρων πού ἀναφέρει τό χωρίο ἦταν ἀκόμη τό τουρκικό τους ἰδίωμα.

Οἱ *C. Diehl - G. Marçais*, Le monde oriental de 395 à 1081 (Histoire du Moyen Age III), Paris 1936, σ. 217, χωρίς ἰδιαίτερη διάκριση σημειώνουν ἁπλῶς τήν ἑλληνική: «il (Kouber) chargea un de ses chefs, nommé Mauros, homme fort habile et qui savait bien le grec, de se présenter comme transfuge dans la ville». — Πρβ. ἐπίσης καί *A. Guillou*, Régionalisme et indépendance dans l' empire byzantin au VIIe siècle. L' exemple de l' exarchat et de la Pentapole d' Italie, Roma 1969, σ. 251, σημ. 111: «Mauros, un des principaux personnages de la ville, parle le grec, le «slave» (=Sklavène?) et le bulgare».

4. 223 σημ. 3

5. 86. 8 (§49)

6. 83 σημ. 4.

7. Στήν ἄποψή του περί «θεσσαλονίκιας διαλέκτου» ἐπιμένει ὁ P. Lemerle, χωρίς ὅμως νά προσκομίζει νέα ἀποδεικτικά στοιχεῖα, καί στόν δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου του πού περιλαμβάνει τά σχόλια τῶν Θαυμάτων. Βλ. τόμ. II: Commentaire, σ. 150 σημ. 233. — Παρόμοια ἄποψη διατύπωσε παλιότερα ὁ T.L.F. Tafel, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berolini 1839, σ. XCIX: «Quo audito Cuberus ducum suorum militarium aliquem, nomine Maurum, hominem astutum, linguarum Macedonicae, Graecae, Slavicae et Bulgaricae gnarum, impellit...». — Πρβ. καί A. Guillou, Régionalisme 251: «Quelle devait être à l'égard de Thessalonique, latine hier et où l'on parlait maintenant des dialectes si barbares, la défiance des hommes de la capitale qui s'hellénisaient definitivement!».

8. «Ῥωμαϊκή» μπορεῖ κατ' ἀρχήν νά σημαίνει ἤ λατινική (= ἡ γλώσσα πού μιλοῦσαν οἱ Ρωμαῖοι) ἤ ἀκόμη ἑλληνική (= ἡ γλώσσα τῶν Ρωμαίων = Βυζαντινῶν, ὑπηκόων τῆς Ρωμαϊκῆς = Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας).

9. Ἄλλωστε καί στή σλαβική μετάφραση τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου πού περιέχονται σέ σλαβική μετάφραση Μηναίων (συλλογή Μακαρίου) ἡ «ἡμετέρα διάλεκτος» στό ἐπεισόδιο Περβούνδου ἀποδίδεται ὡς «ἑλληνική γλώσσα», Cety Minei, Sankt- Peterburg 1882, col. 1930 (Ὀκτώβριος, 26): «...knjar ze Prebud nosja greceskyja rizy i beseduja greceskom jazykom,...». Τήν πληροφορία αὐτή ὀφείλω στήν κ. V. Tapkova - Zaimova τήν ὁποία καί εὐχαριστῶ θερμά. — Πρβ. καί G. Ostrogorsky, Byzantine in the Seventh Century 18, ὅπου μιλώντας γιά τόν Περβοῦνδο λέγει: «Naturally, as is explained subsequently, he spoke Greek». — Ἄλλωστε ὁ συγγραφέας τῶν Θαυμάτων δέν θά μποροῦσε ἀντί τῆς ἐκφράσεως «ἡμετέρα διάλεκτος» νά χρησιμοποιήσει τήν ἔκφραση «ἑλληνίς» ἤ «ἑλληνική» διάλεκτος ἤ φωνή, διότι ἡ λέξη «Ἕλλην» καί τά παράγωγά της εἶχαν τότε τήν εἰδική σημασία τοῦ εἰδωλολάτρη. Εὐχαριστῶ γιά τήν παρατήρηση αὐτή τή συνάδελφο δ. Δ. Μισίου.

10. 83 σημ. 4.

11. 228.22 (§287).

12. 230.11 (§293)

13. 228.9 (§285).

14. 229.15 (§290).

15. NJ. 7, c. I. 32-35-a. 535 (CJC. III. 52, ἔκδ. R. Schöll - G. Kroll): «... καὶ οὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτῃ δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ ἑλλάδι, ὥστε ἅπασιν αὐτὸν εἶναι γνώριμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἑρμηνείας». — NJ. 66, c. I. 2-3-a. 538 (CJC. III. 342): «διότι γενομένων ἡμῖν ἰσοτύπων διατάξεων... τῆς μὲν τῇ Ἑλλήνων φωνῇ γεγραμμένης διὰ τὸ τῷ πλήθει κατάλληλον, τῆς δὲ τῇ Ῥωμαίων ἥπερ ἐστὶ καὶ κυριωτάτη διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα,... διόπερ οὐδὲ ἡ τῇ Ἑλλάδι φωνῇ γραφεῖσα γέγονε παραχρῆμα καταφανής, ἕως καὶ ἡ τῇ Ῥωμαίων συντεθεῖσα γλώττῃ...». — Πρβ. καί NJ. 47, c. II. 10-28-a. 537 (CJC. III. 283 κ.ἑ.). — Σωζομενός IX. 1 (391. 4-5, ἔκδ. J. Bidez - G. C. Hansen): «ἠκρίβωτο γὰρ (Πουλχερία) λέγειν τε καὶ γράφειν ὀρθῶς κατὰ τὴν Ῥωμαίων καὶ Ἑλλήνων φωνὴν». — Εὐσέβιος, Vita Constantini IV. 32 (132. 11-12, ἔκδ. F. Winkelmann): «Ῥωμαίᾳ μὲν γλώττῃ τὴν τῶν λόγων συγγραφὴν βασιλεὺς παρεῖχε, μετέβαλλον δ' αὐτὴν Ἑλλάδι μεθερμηνευταὶ φωνῇ οἷς τοῦτο ποιεῖν ἔργον ἦν». — Πρβ. καί αὐτ. III. 13.1 (88.3) καί IV. 8 (123.4 κ.ἑ.).

16. Πρόχειρος νόμος, Προοίμιον (= JGR. 2. 115 κ.ἑ.): «ἐξ ἑκάστου βιβλίου τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρειώδη καὶ συχνῶς ζητούμενα ἐκλέξασθαι καὶ ταῦτα κεφαλαιωδῶς ἐν τῷδε τῷ προχείρῳ νόμῳ ἐγγράψαι... Καὶ τὸ μὲν πλάτος εἰς συμμετρίαν περιεστείλαμεν, τῶν δὲ 'ρωμαϊκῶν λέξεων τὴν συνθήκην εἰς τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν μετεποιήσαμεν...». — Γενέσιος 88.61-62 (ἔκδ. A. Lesmüller - Werner καί I. Thurn): «προεχειρίσατο μηνσουράτωρα, ὅπερ φωνῇ Ῥωμαίων οὕτω προσαγορεύεται». — Κων. Πορφ., De them. 60.21 κ.ἑ. (ἔκδ. A. Pertusi): «ἀπὸ τῆς ἀρχῆς Ἡρακλείου τοῦ Λίβυος, οἱ ἀπ' ἐκείνου κρατήσαντες οὐκ ἔχοντες ὅποι καὶ ὅπως καταχρήσονται τῇ ἑαυτῶν ἐξουσίᾳ εἰς μικρά τινα μέρη κατέτεμον τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν καὶ τὰ τῶν στρατιωτῶν τάγματα, μάλιστα ἑλληνίζοντες καὶ τὴν πάτριον καὶ ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες... Αὐτὸ

γὰρ τὸ ὄνομα ἑλληνικόν ἐστι καὶ οὐ ῥωμαϊκόν, ἀπό τῆς θέσεως ὀνομαζόμενον. — Πρβ. καί Κων Πορφ., De cer. I. 16.21 κ.ἑ. (ἔκδ. A. Vogt): «Ἐν δὲ τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Κυριακῇ, ἤγουν τοῦ ἁγίου Πάσχα, καὶ μόνον, προστιθέασι καὶ ταύτην τὴν ῥωμαίαν λέξιν· "Ἄνω φιλλικήσιμε'». — Κων. Πορφ., De adm. 29. 272-3 (ἔκδ. G. Moravscik - R.J.H. Jenkins): «Ὅτι τὸ κάστρον τῶν Διαδώρων καλεῖται τῇ 'Ρωμαίων διαλέκτῳ 'ἰάμ ἔρα', ὅπερ ἑρμηνεύεται 'ἀπάρτι ἦτον'».

17. Πρβ. Κων Πορφ., De adm. 27. 69-70, 29. 263-4, 32. 12-13 κ.ἀ.

ΚΕΝΤΡΟΜΟΛΕΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΟΦΥΓΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΟΣΜΟ (1081-1261) Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΑΠ. ΚΑΖΝΤΑΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔΣΒ: Ἀντίτσαγια Ντρέβνοστ ι Σριέντνιγιε Βιεκά

ΒΒ: Βιζαντίισκι Βρέμμενικ

ΒΙ: Βαπρόσυ Ἰστόριι

ΠΣ: Παλιεστίνσκιι Σμπόρνικ

Τόν τελευταῖο καιρό, ὅλο καί γίνεται λόγος γιά τό διφορούμενο, γιά τήν ἀντιφατική δυαδικότητα τῶν βυζαντινῶν θεσμῶν. Τό Βυζάντιο πού, γιά τούς ἐρευνητές καί γιά τό ἰδιαίτερα μελετηρό κοινό παρουσιαζόταν, μέχρι τήν ἀρχή ἀκόμα τοῦ αἰώνα μας, σάν ψεύτικο, τώρα πρέπει νά ἑρμηνευθῆ σάν διπρόσωπο. Δέν πρέπει, ὅπως φαίνεται, νά μιλᾶμε γι' αὐτό σάν μιά συγκεντρωτική αὐτοκρατορία. Αὐτό θά ἦταν μόνο μισή ἀλήθεια. Ἡ ἄλλη μισή περιλαμβάνεται στό ὅτι, παράλληλα στά κεντρομόλα φαινόμενα τοῦ Βυζαντίου, ὑπῆρχαν δυνάμεις ἄμεσα ἐσωτερικές, ἀντίθετα κατευθυνόμενες, δυνάμεις πραγματικά κεντρόφυγες.

Γιά νά ἀντιληφθοῦμε μέ ὀρθό τρόπο τή φύση αὐτοῦ τοῦ ἀντιφατικοῦ καί διφορούμενου φαινομένου (συνύπαρξη κεντρομόλων καί κεντρόφυγων παραγόντων), πρέπει νά διατυπώσουμε, πρίν ἀπ' ὅλα, μιά μεθοδολογική ἐπιφύλαξη: πρέπει νά γίνεται λόγος, ὄχι γιά παράλληλη ὕπαρξη φαινομένων διαφορετικοῦ τύπου, ὄχι γιά μηχανική συνύπαρξη τῆς συγκεντρωτικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινούπολης καί τῶν ἐμβρύων πριγκιπάτων (Territorialstaaten[1]) πού προοδευτικά ἀπομονωνόντουσαν ἀπό αὐτήν, ὄχι γιά παρουσία ἀλληλοαποκλειομένων τάσεων: «οἰκουμενικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ» ἀπό τή μιά πλευρά καί ἐθνικιστικοῦ καί πατριωτικοῦ ἀπό τήν ἄλλη (ἤ, καλύτερα ἴσως, τοπικιστικοῦ[2]), ἀλλά γιά τή διαλεκτική ἀντίφαση τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικο-πολιτικῆς δομῆς τοῦ Βυζαντίου, γιά τήν ἐσωτερική τοῦ διφορούμενη φύση, γιά τή διπλή σημασία τῶν κοινωνικῶν του μορφῶν.

Ἡ βασική παραγωγική τάξη στό Βυζάντιο, ὅπως καί παντοῦ στή Μεσαιωνική Εὐρώπη ἦταν ἡ ἀγροτιά. Βέβαια, θά ἦταν δυνατό νά παρατήσουμε τή διαφορά μεταξύ τοῦ Status τῆς βυζαντινῆς ἀγροτιᾶς ἀπό τή θέση τῶν χωρικῶν στή Γαλλία καί στήν Ἀγγλία στούς ἴδιους αἰῶνες, ἀλλά σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, ἡ πραγματική διαφορά τοῦ παροίκου τῆς Θράκης καί τοῦ Γάλλου Villain τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα δέν παρουσιάζονται μεγαλύτερες, ἄς ποῦμε, ἀπό τή διαφορά τοῦ χωρικοῦ ἀπό τό Kent καί τό Huntigtonshire τόν καιρό τῆς ἐξέγερσης τοῦ Watt Tayler: ὁ βυζαντινός χωρικός ἦταν βαθειά ἑνωμένος μέ τό χωριό του, ζοῦσε μέ τά τοπικά συμφέροντα καί ἦταν ὑποκείμενος στήν ἐκμετάλλευση τῶν γαιοκτημόνων, στίς βασικές της μορφές: τήν ἀγγαρεία, τήν προσφορά σέ προϊόντα (σέ εἶδος), καί τή χρηματική προσφορά. Ἡ ἰδιομορφία ὅτι, στίς γνωστές περιπτώσεις, τό κράτος διαδραμάτιζε τό ρόλο τοῦ αὐθέντη (SENIOR) διά μέσου τῶν ἀντιπροσώπων του

(κριτῶν, φοροεισπρακτόρων κ.λ.π.) ἦταν βέβαια βασική γιά τό σχηματισμό τῆς ἄρχουσας τάξης ἀλλά δέν ἄλλαζε ποιοτικά τήν τύχη τοῦ χωρικοῦ, οὔτε τή θέση του στήν κοινωνία, οὔτε τήν κοινωνική του ψυχολογία.

Ἡ διεσπαρμένη μικροαγροτική παραγωγή, περιορισμένη ἀπό τά τοπικά μικροπάζαρα σέ πολύ μικρούς, σπιθαμιαίους κόμβους ἐπικοινωνίας, ἔγινε μιά σπουδαιότατη οἰκονομική αἰτία γιά τίς μεσαιωνικές καί εἰδικώτερα γιά τίς βυζαντινές τάσεις γιά τοπικισμό καί φυγοκεντρισμό.

Στίς βυζαντινές συνθῆκες, ὁ φυσικός ἀγροτικός τοπικισμός διπλασιαζόταν ἀπό τή γεωγραφική ἀπομόνωση τῶν περιοχῶν πού, μερικές φορές, χωριζόντουσαν ἀπό τίς κατοικημένες περιοχές μέ ψηλές ὀροσειρές. Οἱ ποταμοί, κατά κανόνα, δέν ἦσαν πλωτοί, μέ ἐξαίρεση τό Δούναβη καί τόν Εὐφράτη πού ἀποτελοῦσαν περισσότερο τά φυσικά σύνορα τῆς χώρας παρά ἀρτηρίες πού νά ἑνώνουν χωρισμένα μέρη. Οἱ συγκοινωνίες ἦταν εὔκολο νά διακοποῦν τήν περίοδο τῶν βροχῶν ὅταν οἱ ὀρεινοί χείμαρροι ξεχείλιζαν ἀπό τίς ὄχθες τους, ἤ τό χειμῶνα, ὅταν τά μονοπάτια σκεπαζόντουσαν ἀπ' τά χιόνια. Οἱ θαλάσσιοι πλόες ἦσαν ἐπικίνδυνοι, ὄχι μόνο γιά τίς θύελλες, ἀλλά καί γιά τό ὅτι, ἀφ' ὅτου ἡ αὐτοκρατορία ἔχασε τή «θαλασσοκρατία», οἱ θαλάσσιες ἐκτάσεις εἶχαν γίνει πεδίο τῆς δραστηριότητας τῶν πειρατῶν. Γι' αὐτό, ἡ Stabilitas Loci δέν ἦταν μόνο τό ἰδανικό τῶν μοναζόντων ἀλλά καί ἀρχή τῆς πρακτικῆς ζωῆς πού, ὅπως εἶναι φανερό, κλονιζόταν συχνότατα στήν καθημερινή πραγματικότητα. Ἰδιαίτερα οἱ σελτζουκικές ἐπιδρομές στά τέλη τοῦ ΙΑ' αἰώνα καί ἡ Τέταρτη Σταυροφορία στίς ἀρχές τοῦ ΙΓ' αἰώνα πρέπει νά προκάλεσαν μαζικές ἀλλοιώσεις τοῦ πληθυσμοῦ, παρ' ὅλο πού, κατά πᾶσα πιθανότητα, ἔθιξαν τούς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου λιγότερο ἀπό τούς κατοίκους τῶν πόλεων. Ὅπως κι ἄν ἔχη τό πρᾶγμα, οἱ αἰῶνες πού ἐξετάζουμε δέν γνώρισαν ἀκόμη αὐτή τήν καταστρεπτική ἐγκατάλειψη τῶν χωριῶν πού μποροῦμε νά διαπιστώσουμε ὅτι συνέβη τόν ΙΔ' αἰώνα[3].

Πάνω ἀπό αὐτή τή γενική μεσαιωνική, ἤ γενική φεουδαρχική ὑποδομή, βρισκόταν ἕνας ἄλλος θεσμός τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἡ πόλη. Στά τελευταῖα χρόνια, ἡ ἄποψη τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς τῆς βυζαντινῆς πόλης στά τέλη τοῦ Ζ' καί μέχρι τίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα βρίσκει ὅλο καί μεγαλύτερη ἀναγνώριση καί ὑποστήριξη. Μάλιστα ἕνας τόσο προσεκτικός νομισματολόγος, ὅσο ὁ P. Grierson, φτάνει νά παραδεχτῆ ὅτι ἡ ὁμαλοποίηση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς στά ἐδάφη τῆς Ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας διέφερε ἀπό τήν οἰκονομική ἐξέλιξη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης στόν πρώιμο Μεσαίωνα πολύ λιγώτερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι παραδεδεγμένο[4]. Σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, ἡ βυζαντινή ἐπαρχία ἐπέζησε ἀπό τήν περίοδο τῆς παρακμῆς τῶν πόλεων, αὐτό πού ὁ Δ. Ζακυθηνός ὀνομάζει la Grande Brèche, τό μεγάλο χάσμα[5], παρ' ὅλο πού βγῆκε ἀπ' αὐτήν τήν κατάσταση λίγο νωρίτερα ἀπό τά κράτη τῆς Δύσης.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ παρακμή τῶν πόλεων τῆς ἐπαρχίας συντέλεσε (καί ἐδῶ, συγκρουόμαστε ξαφνικά μέ τό βυζαντινό διφοροῦμενο) ὄχι μόνο στήν ἐνίσχυση τοῦ οἰκονομικοῦ τοπικισμοῦ, ἀλλά συγχρόνως καί στό διπλασιασμό τῶν συγκεντρωτικῶν τάσεων. Ὁ εἰδικός ρόλος τῆς Κωνσταντινούπολης ὑπογραμμίστηκε πολλές φορές (βλ. τήν ἀνακοίνωση τῆς Z. V. Udalcova). Μέ τήν κρίση τῆς μεσογειακῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Κωνσταντινούπολη μεταμορφώθηκε ἀπό φυσικό κέντρο τοῦ χώρου σέ γεωπολιτικό κέντρο καί διαμορφώθηκε ἡ δυνατότητα νά σταθῆ ἀντιμέτωπη μέ τήν αὐτοκρατορία της. Αὐτή ἡ δυνατότητα βρῆκε τήν τελική της πραγματοποίηση μέ τήν ἵδρυση τόν ΙΔ' αἰώνα τοῦ Γενοβέζικου Γαλατᾶ στόν Κεράτιο κόλπο, μιᾶς τέλειας ἀντι-Κωνσταντινούπολης, ἑνός κέντρου μέ καταστροφικές δυνάμεις πού ὑπέσκαπταν τήν ἑνότητα καί τή σταθερότητα τῆς αὐτοκρατορίας καί ἐξαφάνιζαν τόν πλοῦτο της.

Ἡ δυτικοευρωπαϊκή κοινωνία τοῦ κλασσικοῦ Μεσαίωνα διακρινόταν ἀπό ἕνα πολύ σύνθετο σύστημα προσωπικῶν σχέσεων: ἀπό τή μιά πλευρά ἦσαν οἱ ὁριζόντιες σχέσεις πού ἕνωναν μεταξύ τους τά κοινωνικά στρώματα πού ἀνῆκαν σέ ἕνα κοινό STATUS (ἀγροτικές κοινότητες, μάρκες, ἐργαστήρια, συντεχνίες ἤ «ἀδελφότητες» στίς πόλεις, ἐλεύθερες πόλεις, κοινόβια μοναστήρια γιά μοναχικά τάγματα). Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἦσαν κάθετες σχέσεις πού βρίσκανε τήν κλασσική τους ἔκφραση στήν ἱεραρχική ὀργάνωση τῆς ἄρχουσας τάξης πού βασιζόταν στό σύστημα τῆς φεουδαρχικῆς ὑποτέλειας. Καί οἱ δυό μορφές τῶν προσωπικῶν σχέσεων, καί ἡ ὁριζόντια καί ἡ κάθετη, ὑπῆρχαν στό Βυζάντιο, μέ τή διαφορά ὅτι καί οἱ δυό διακρινόντουσαν στό Βυζάντιο ἀπό μιά σχετική δυσκαμψία, ἀσάφεια καί ἀστάθεια. Οἱ βυζαντινές μικροδομές ἦσαν διαποτισμένες ἀπό ὑποκειμενικές ἀρχές: ἡ μάζα τῶν χωρικῶν στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητας καί τά ἐργαστήρια στό σχηματισμό τῶν συντεχνιῶν στίς πόλεις ἦσαν βασικά οἰκονομικά κέντρα καί ἡ ἕνωσή τους εἶχε λιγώτερο ὀργανικό καί περισσότερο τεχνικό χαρακτῆρα (συνθήκη). Τό κοινόβιο μοναστῆρι μεταβλήθηκε στή δομή του τόν ΙΒ' αἰώνα. Γι' αὐτό τό πρᾶγμα, οἱ ἐνδείξεις εἶναι καθαρές: ἀποσυντέθηκε σέ αὐτόνομες κυψέλες-κελλιά μέ ἀρκετά ἐλεύθερη σχέση μέ τήν μοναχική περιουσία (ἔμβρυο τοῦ μεταγενέστερου ἰδιόρρυθμου), καί τό ἴδιο τό μοναστῆρι πάλι ἀποδείχτηκε ἀπομονωμένη μονάδα, χωρίς νά γνωρίση καμιά ἕνωση μέ βάση τίς ἀρχές τῶν δυτικῶν μοναχικῶν ταγμάτων[6]. Τό Βυζάντιο δέ γνώρισε τή αὐτόνομη ἀστική κοινότητα (τίς ἐλεύθερες πόλεις στή Δύση) καί, ἄν παρατηροῦνται μερικά στοιχεῖα τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πόλεων (ὅπως τά συμβούλια τῶν πόλεων), ἀπό πρακτική ἄποψη, μέχρι τήν ἐξέγερση τῶν Ζηλωτῶν στή Θεσσαλονίκη (1342-1349), δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά σοβαρή ἀστική κίνηση. Σ' αὐτήν τήν ἀστάθεια τῶν βυζαντινῶν μικροδομῶν ἀνταποκρινόταν καλά ἡ σταθερότητα τῆς κατώτατης κοινωνικῆς ὁμάδας, τῆς οἰκογένειας[7].

Ἔτσι διαμορφώθηκαν ἐπίσης καί τά στοιχεῖα τῆς φεουδαρχικῆς ἱεραρχίας καί ὑποτέλειας στό Βυζάντιο, ἀλλά καί αὐτές οἱ κάθετες σχέσεις ἦσαν ἐδῶ ἀσταθεῖς καί ἀσαφεῖς[8] (βλ. τήν ἀνακοίνωση τῆς Z. V. Udalcova). Ἡ δυτικοευρωπαϊκή ἱεραρχική δομή, ἀπό τήν ὁποία ἦταν διαποτισμένος ὁ στρατός τῶν Σταυροφόρων ἐπηρέασε τούς βυζαντινούς συγγραφεῖς τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα καί, ἀντίθετα, στό δυτικό παρατηρητή, ἡ βυζαντινή κοινωνία παρουσιαζόταν σάν ἀπογυμνωμένη ἀπό βαθμούς ἱεραρχίας. Στή θεωρία, ἡ βυζαντινή πολιτική σκέψη ἀναγνώριζε μόνο μιά μορφή καθέτων σχέσεων, τή σχέση μεταξύ αὐτοκράτορα καί ὑπηκόου πού διατυπωνόταν στήν ἔννοια τῆς οἰκογένειας: ὁ αὐτοκράτορας θεωροῦνταν ἕνας αὐστηρός ἀλλά καί στοργικός πατέρας καί οἱ ὑπήκοοι τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν τά ὑπάκουα παιδιά του.

Δημιουργεῖται τό ἐρώτημα, πῶς αὐτό τό ὑποκειμενικό καί ὑποτακτικό σύστημα τῶν προσωπικῶν σχέσεων μέ τίς ἐμβρυώδεις μορφές τίς ἱεραρχίας καί τίς «νωχελεῖς» καί ἀσταθεῖς μικροδομές ἀνταποκρινόταν στό βυζαντινό συγκεντρωτισμό. Γιά τή βυζαντινολογία, ἀρχίζοντας ἀπό τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα καί μέχρι τή σύγχρονη ἐποχή, φάνηκε ἀρκετά σταθερή καί παραδοσιακή ἡ ἀκόλουθη λύση στό πρόβλημα: ξεκινώντας ἀπό τή σκέψη τῆς ὀργανικῆς ἑνότητας τῆς κοινοτικῆς καί τῆς μοναρχικῆς ἀρχῆς, μερικοί βυζαντινολόγοι (ἀρχίζοντας ἀπό τόν C. E. Zachariäe von Lingenthal) θεώρησαν τήν ἀγροτική κοινότητα σάν στήριγμα τοῦ μοναρχικοῦ καθεστῶτος. Συνεπῶς, ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας ἀπό τούς μεγάλους γαιοκτήμονες καί ἡ εἴσοδος τοῦ Βυζαντίου στό δρόμο τῆς φεουδαρχικῆς ἀνάπτυξης θεωρήθηκε ὁ προάγγελος τῆς ἀποκέντρωσης καί, συνεπούμενα, ἡ αἰτία τῆς παρακμῆς τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωμαίων. Καί, παρ' ὅλο πού τό πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς διπλῆς φόρμουλας (ἡ σχέση μεταξύ κοινοτικοῦ καί μοναρχικοῦ καθεστῶτος) ἀπορρίπτεται στή σημερινή ἐποχή ἀπό τή σημαντική πλειοψηφία τῶν βυζαντινολόγων (πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ἀπορρίπτεται «μαζί μέ τό παιδί της», δηλαδή μαζί μέ τήν παράσταση γιά τή κοινωνικο-οἰκονομική ὀργανικότητα τῆς βυζαντινῆς κοινότητας!), τό δεύτερο διατηρεῖ τήν ἰσχύ του καί ἡ φεουδαρχοποίηση, ἡ ἀνάπτυξη δηλαδή τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τῆς γῆς σέ βάρος τῆς μικρῆς, θεωρεῖται σάν βασικός ρόλος τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα[9].

Ὑποτίθεται ὅτι κάθε ἀγροτική κοινωνία μέ τήν τάση της νά ἀναπαράγη σταθερά στήν προηγούμενή τους μορφή τά τρέχοντα κοινωνικο-πολιτικά φαινόμενα, εἶναι παραδοσιακή ἀπό τήν ἴδια της τή φύση. Ὡστόσο, ἡ ἀγροτική κοινότητα, στίς διάφορές της ἐκδηλώσεις, χρησίμεψε σάν ἔπαλξη ποικίλων παραδοσιακῶν, προκαπιταλιστικῶν πολιτικο-κοινωνικῶν μορφῶν, ὅπως τῆς φεουδαρχικῆς ἀποκέντρωσης καί μέχρι τή δουλοπαροικία, καί τοῦ φεουδαρχικοῦ συγκεντρωτισμοῦ μέχρι τό αὐταρχικό καί ἀπολυταρχικό του σχῆμα.

Πρέπει συνεπῶς νά γίνεται λόγος γιά ἄλλο πρᾶγμα: γιά ἀμοιβαῖες σχέσεις πολύ πλατύτερες: ὄχι γιά σχέσεις μεταξύ μιᾶς μεταφυσικῆς κοινότητας καί τῆς αὐταρχικῆς κωνσταντινουπολίτικης μοναρχίας, ἀλλά μεταξύ ἑνός ὑποκειμενικοῦ καί ὑποτακτικοῦ συστήματος προσωπικῶν σχέσεων, χαρακτηριστικοῦ στό Βυζάντιο, καί ἑνός ἀντιφατικοῦ καί διφορούμενου συγκεντρωτισμοῦ καί φυγοκεντρισμοῦ. Σέ πρώτη ὄψη, μπορεῖ νά φανῆ ὅτι ἡ ἀστάθεια τῶν μικροδομῶν καί ἡ μή ἀνάπτυξη τῆς φεουδαρχικῆς ἱεραρχίας, μεταβάλλοντας τό «βυζαντινό ἄνθρωπο» σέ ὑπήκοο πού σχετίζεται ἄμεσα μέ τό γενικό πατέρα ὅλων, τόν αὐτοκράτορα, θά ἔπρεπε νά συντελέσουν στό διπλασιασμό τῶν συγκεντρωτικῶν τάσεων. Στό Βυζάντιο δέν ἐξαφανίστηκαν οὔτε ἔμειναν στάσιμες οἱ δυνάμεις ἐκεῖνες πού θά μποροῦσαν νά σταθοῦν ἀντιμέτωπες μέ τήν κεντρική πολιτική ἐξουσία, κοσμικές ἤ κληρικές («πριγκιπᾶτα»), ἀκόμα καί οἱ αὐτόνομες («αὐτοκρατορικές») πόλεις. Ὡστόσο, εἶναι δυνατόν νά θέσουμε τό ἐρώτημα μ' ἕναν παράδοξο τρόπο: μήπως ἡ ταυτόχρονη ἀπουσία καί ἡ μή ἀνάπτυξη δουκάτων, πριγκιπάτων καί ἐλευθέρων πόλεων σημαίνει πραγματικό συγκεντρωτισμό τοῦ κράτους μέσα στίς συνθῆκες τοῦ κλασσικοῦ μεσαιωνικοῦ καί κοινωνικοῦ συστήματος;

Σάν ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα, ξεπηδάει τό τυπικό βυζαντινό διφορούμενο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Συγχρόνως, ἡ ἀπουσία πριγκιπάτων καί αὐτόνομων πόλεων ὁδηγεῖ στήν ἔλλειψη τοῦ κοινωνικοῦ στρώματος ἤ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού θά μποροῦσαν νά περιορίζουν καθημερινά τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία. Στόν ἐκτελεστικό της ρόλο, ἡ βυζαντινή ἀπολυταρχία παρουσιάζεται σάν πρακτικά ἀπεριόριστη, διοικῶντας δεσποτικά τή ζωή, τήν ἐλευθερία καί τήν ἰδιοκτησία ὁποιουδήποτε ἀπό τούς ὑπηκόους της. Δέν εἶναι ἀνάγκη νά ξαναρχίσουμε ἐδῶ τή συζήτηση γιά τήν ὕπαρξη ἤ ὄχι στό Βυζάντιο κρατικῆς ἰδιοκτησίας σέ καλλιεργήσιμη γῆ: ἀκόμα καί οἱ ἀντίπαλοι τῆς θεωρίας τῆς «κρατικῆς ἰδιοκτησίας»[10] δέν ἀρνοῦνται, μοῦ φαίνεται, τήν ὕπαρξη τῆς αὐτοκρατορικῆς καί τῆς διοικητικῆς αὐθαιρεσίας στή διαχείρηση τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν. Ὁ G. Weiss[11] ἔδειξε πρόσφατα πολύ καλά πόσο πρόσκαιρη ἦταν ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἀπό τήν κωνσταντινουπολίτικη διοικητική ἱεραρχία τόν ΙΑ΄ αἰώνα. Ἀλλά, μήπως συγχέουμε τήν ἐκτελεστική αὐθαιρεσία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα μέ τόν πραγματικό συγκεντρωτισμό πού ἔπρεπε νά ἔχη μεγάλες διαστάσεις μέσα στίς μεσαιωνικές συνθῆκες;

Ἡ ἀφθονία ἀπό βυζαντινές μαρτυρίες πού ἔχουμε γι' αὐτό, ὅτι οἱ ἐπαρχιακοί διοικητές καί στρατιωτικοί ἀρχηγοί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά δείχνουν τή μεγαλύτερη περίσκεψη ὅταν εἶχαν νά κάνουν μέ τήν πρωτευουσιά-

νικη διοικητική μηχανή, ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι στίς ἐπαρχίες δέν ὑπῆρχε ὑπεύθυνη ἐξουσία στήν πράξη. Στή Δύση, ἡ φεουδαρχική ἱεραρχία καί τό σύστημα τῶν αὐτοκρατορικῶν πόλεων δημιούργησαν ἕνα δίκτυο σχέσεων, κάθε στοιχεῖο τοῦ ὁποίου ἔπρεπε νά ἐνεργῆ μέ δική του πρωτοβουλία καί μέ δικούς του κινδύνους, σέ ἀνταπόκριση μέ τή φεουδαρχική γενική ἀρχή τῆς φεουδαρχικῆς δικαιοσύνης (δέ χρειάζεται νά πῆ κανείς πώς αὐτή ἡ δικαιοσύνη παραβιαζόταν συχνά), ἐνῶ στό Βυζάντιο, ἡ ἀντίθετη σχέση ἦταν ἐξαιρετικά ἀργή. Ἡ πρωτοβουλία τῶν ὑπαλλήλων περιοριζόταν ἀπό τήν ἀπειλή τῆς ἐκτελεστικῆς αὐθαιρεσίας καί ὁ θεωρητικός συγκεντρωτισμός τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωμαίων, στήν πράξη, ἔτεινε νά καταργηθῆ, ἐπειδή οἱ διάφοροι τομεῖς ἀποκλίνανε μεταξύ τους, ἰδιαίτερα στά περισσότερο ἀπομακρυσμένα ἀπό τό κέντρο μέρη, καί αὐτό δέν αναπληρωνόταν καθόλου ἀπό τήν ὡρίμανση (κυρίως στήν παραμεθόρια ζώνη) μερικῶν στοιχείων ἀτομικῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα ἀπό τήν παραδοσιακή ἰδέα πού ἔχουμε, ὁ βυζαντινός συγκεντρωτισμός δέν κλόνισε τήν ἀνάπτυξη τῶν φεουδαρχικῶν δυνάμεων, ἀλλά, ἀντίθετα, τήν ἀνεπαρκή ἀνάπτυξη τῶν φεουδαρχικῶν δυνάμεων γέννησε ἡ ἔλλειψη κατανόησης πού εἶχε ἡ αὐτοκρατορική διοικητική μηχανή. Ὁ συγκεντρωτισμός κατέληξε νά εἶναι περισσότερο ἀντιπροσωπευτικός συντελεστής παρά πραγματικός καί αὐτό φάνηκε ἰδιαίτερα στήν ἀστάθεια τῆς βυζαντινῆς μοναρχίας μέχρι τό τέλος τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, στήν ἀπουσία τῆς διαδοχῆς τοῦ θρόνου, στό νά ἐμποδίζεται ὁ ἡγεμόνας ἀπό τήν παραδοσιακή «σειρά» κλπ.[12].

Στή «νωχέλεια» τῶν μικροδομῶν καί τῶν καθέτων (ἱεραρχικῶν) προσωπικῶν σχέσεων στό Βυζάντιο, ἀνταποκρινόταν ἡ ἀστάθεια (κάθετη κινητικότητα) τῆς ἄρχουσας τάξης: ἐδῶ δέν δημιουργήθηκε μιά ἀντίληψη τῆς εὐγενείας μέ νομικό περιεχόμενο, καί ἡ δυνατότητα τῆς μεταβολῆς στήν κοινωνική κλίμακα, ἀπό κάτω πρός τά πάνω καί, ἀντίθετα, ἀπό πάνω πρός κάτω, ἔμεινε μέχρι τόν ΙΑ΄ αἰώνα ἡ μόνη κοινωνική πραγματικότητα[13]. Μ' αὐτήν τήν κατάσταση, οὔτε ἡ θέση, οὔτε ὁ τίτλος μποροῦσαν νά μεταβιβαστοῦν νομικά στούς ἀπογόνους, παρ' ὅλο, πού, ὅπως ἦταν φυσικό, οἱ γιοί, οἱ γαμπροί καί οἱ ἀνηψιοί τῶν μεγάλων εἶχαν τίς περισσότερες δυνατότητες γιά προαγωγή στήν ὑπαλληλική κλίμακα.

Ἐπίσης, ἡ τάξη τῶν βυζαντινῶν φεουδαρχῶν διακρινόταν ἀπό τήν ἀνομοιογένεια τῆς σύνθεσής της. Τή βασική της μάζα, ἀπαρτίζανε, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς περισσότερες ἐνδείξεις, οἱ ἐπαρχιακοί γαιοκτήμονες μέσης οἰκονομικῆς στάθμης. Δυστυχῶς, ἀκριβῶς, γι' αὐτήν τήν ὁμάδα, οἱ πηγές μᾶς ἀναφέρουν λίγα πράγματα. Τά ἔγγραφα τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα ἀπό τήν πόλη Oppido τῆς Νότιας Ἰταλίας πού δημοσιεύτηκαν σχετικά πρόσφατα[14], ἐπιτρέπουν μέχρι ἕνα βαθμό νά γνωρίσουμε τή σύνθεση τῆς ἄρχουσας κοινωνικῆς ὁμάδας σέ μιά μικρή περιοχή τῆς βυζαντινῆς

Καλαβρίας: ἐκτός ἀπό τούς κληρικούς, τούς μοναχούς καί τούς αὐτοκρατορικούς ὑπαλλήλους, εἶναι οἱ οἰκογένειες τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας: οἱ Βερβικάριοι, οἱ Μαυροκοντάριοι, οἱ Γεμελάριοι, οἱ Σέργωνες, πού τά οἰκογενειακά τους ὀνόματα δέν συμπίπτουν μέ τά πατρωνύμια τῆς κωνσταντινουπολίτικης ἀριστοκρατίας. Δυστυχῶς πάλι, τά ἔγγραφα ἀπό τό Oppido δέν περιλαμβάνουν καμιά εἴδηση γιά τή μορφή τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν χωρικῶν στίς ἰδιοκτησίες αὐτῶν τῶν Βερβικάριων καί τῶν Μαυροκοντάριων.

Οἱ βυζαντινές πηγές δέν γνωρίζουν ἀνώτερη φεουδαρχική ἀριστοκρατία δυτικοευρωπαϊκοῦ τύπου τῶν κληρονομικῶν ἰδιοκτησιῶν ὅπως οἱ βαρωνίες, οἱ κομητεῖες καί τά δουκᾶτα. Ἡ ἀνώτερη βυζαντινή ἀριστοκρατία εἶναι πάντα ἡ αὐτοκρατορική ἀριστοκρατία πού φέρει τούς αὐλικούς τίτλους καί παίρνει μέρος στήν ἔμπρακτη ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας πάνω στόν πληθυσμό. Ὡστόσο, τόν ΙΑ΄ αἰώνα, διαιρέθηκε σέ δυό μεγάλες κοινωνικές ὁμάδες πού διέφεραν μεταξύ τους, τόσο στά ἔργα τους ὅσο καί στή γένεσή τους.

Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτές τίς ὁμάδες, ἀπό τόν τύπο της, πλησίαζε περισσότερο στούς δυτικοευρωπαϊκούς βαρώνους. Ἦσαν οἱ οἰκογένειες, οἱ περισσότερες μέ καταγωγή ἀπό ἀγροτικές περιοχές τῆς Μικρασίας καί τῆς Βαλκανικῆς, πού κατεῖχαν, μέ τά βυζαντινά μέτρα, τίς σχετικά μεγάλες ἔγγειες ἰδιοκτησίες καί ἐκπληρώνανε τίς πολεμικές καί τίς διοικητικές λειτουργίες στήν κρατική μηχανή. Ἡ δεύτερη ὁμάδα, ἀντίθετα, ἀποτελεῖτο ἀπό οἰκογένειες μέ καταγωγή ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, τίς ἑλληνικές πόλεις καί τά παραθαλάσσια κέντρα τῆς Μικρασίας: στενά δεμένες μέ τό ἐμπόριο καί μέ τήν ἐπαγγελματική παραγωγή, αὐτές οἱ οἰκογένειες κατεῖχαν σχετικά ἀσήμαντες ἔγγειες ἰδιοκτησίες, ἄλλοτε ἐκμισθώνοντας τή γῆ ἤ ἐκπληρώνοντας ὁρισμένες μορφές μή ἐμπράγματου δικαίου (χαριστίκιο κλπ.). Τά πρόσωπα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἐκπλήρωναν μέσα στήν κρατική διοίκηση κυρίως τίς ἀστικές λειτουργίες, δηλαδή τίς δικαστικές καί τίς φορολογικές. Ἀκριβῶς ἀπό τίς τάξεις τους ἀναδείχθηκαν τόν ΙΑ΄ αἰώνα οἱ πιό σπουδαῖοι ἐκκλησιαστικοί καί πολιτιστικοί παράγοντες. Ἡ ἀπομόνωση τῆς χωριστῆς κοινωνικῆς ὁμάδας τῆς πολιτικῆς ἀριστοκρατίας πού οἱ πηγές ὀνομάζουν συγκλητικούς, ἔδωσε μιά χαρακτηριστική ἰδιομορφία στή δομή τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας.

Ἡ ὕπαρξη μιᾶς τέτοιας κοινωνικῆς ὁμάδας στή σύνθεση τῆς ἄρχουσας τάξης διπλασίασε τή σχετική ἀστάθεια τῆς τελευταίας. Τό μέγεθος τῆς ἐξουσίας ἑνός βυζαντινοῦ ἀξιωματούχου καθοριζόταν ὄχι τόσο ἀπό τό ἀξίωμα πού κατεῖχε καί, πολύ περισσότερο, ἀπό τόν τίτλο πού ἔφερε, ἀλλά ἀπό τίς σύνθετες ἀμοιβαῖες του σχέσεις μέ τά ὑψηλά πρόσωπα τοῦ κράτους, καί, πρῶτα ἀπ' ὅλα, μέ τόν αὐτοκράτορα: σ' αὐτήν τή σχέση εἶναι

χαρακτηριστικό ὅτι τή θεση τοῦ ὀνομαζομένου μεσάζοντος, δηλαδή τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς αὐτοκρατορικῆς διοίκησης, κατελάμβανε ὄχι ὁ διοικητής ἑνός συγκεκριμένου τομέα, ἀλλά ὁ εὐνοούμενος τοῦ αὐτοκράτορα, πού μποροῦσε νά εἶναι ὁτιδήποτε στήν ὑπηρεσία του, ἀπό λογοθέτης τοῦ δρόμου μέχρι ἐπί τοῦ κανικλείου (φύλακας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ μελανοδοχείου[15]).

Στήν ἀσάφεια τῶν ἐμπράκτων λειτουργιῶν πού εἶχαν οἱ ὑπάλληλοι (οἱ ἁρμοδιότητες τῶν διαφορετικῶν τομέων, ὅπως τοῦ ἀστικοδικαστικοῦ καί τοῦ διοικητικοῦ πολύ συχνά διασταυρωνόντουσαν), ἀνταποκρινόταν καί ἡ γνωστή ἀοριστία τῆς θέσης πού εἶχε ἡ βυζαντινή διοικητική ἀριστοκρατία: ἡ καριέρα ἑνός ὑπαλλήλου καθοριζόταν πολύ συχνά ἀπό τήν εὐνοιοκρατία καί ἡ περιουσιακή του κατάσταση ἐξαρτιόταν ὄχι μόνο ἀπό τή φεουδαρχική ἐκμετάλλευση τῶν κτήσεών του, ἀλλά καί ἀπό τίς ποικίλες «μεταβλητές» μορφές τῶν περισσευμάτων τῶν προϊόντων ἀπό τούς ἄμεσους παραγωγούς: σ' αὐτά περιλαμβανόντουσαν ἡ λήψη ὁρισμένου μέρους τοῦ κρατικοῦ φόρου σέ μορφή πληρωμῆς γιά ἀπόκτηση θέσεων καί τίτλων, σέ μορφή δώρων γιά τίς γιορτές, ἀμοιβῶν γιά ἕναν ὁρισμένο χρόνο, παραχώρησης ἐσόδων ἀπό τελωνειακά δικαιώματα, ἀπό πειθαρχικά πρόστιμα, ἀπό ἀγροτικές κοινότητες, ἀπό ἐκκλησιαστικά ἱδρύματα καί, βέβαια, ἡ νομιμοποιημένη ἤ σχεδόν νομιμοποιημένη παράνομη φορολογία τοῦ πληθυσμοῦ (δικαστικοί φόροι, δωροδοκίες κ.ἄ.).

Ἡ ἀστάθεια τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπογραμμιζόταν ἀπό δυό δευτεροβάθμιες, ὅπως φαίνεται, ἰδιαίτερες συνθῆκες. Ἡ πρώτη ἦταν ὅτι στή σύνθεση τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας μπῆκαν, παίζοντας ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτο ρόλο, οἱ εὐνοῦχοι, χρησιμεύοντας, ὄχι μόνο σάν προσωπικοί ὑπηρέτες τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους, ἀλλά καί σάν διοικητές τῶν κοινωνικῶν τομέων καί σάν στρατιωτικοί ἀρχηγοί. Ἡ μορφή τοῦ εὐνούχου, ἀπό τήν ἴδια της τή φύση, ἦταν ἀντίθετη στήν ἰδέα τῆς ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς καί ἡ θηλυκότητα τῶν εὐνούχων, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς προσωπικές του ἰδιότητες, ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τό κατ' ἐξοχήν ἀντρικό ἰδανικό τῆς ἱπποτικῆς φύσης καί ἰδιότητας. Οἱ δυτικοευρωπαῖοι παρατηρητές μέ περιφρόνηση ὑπενθυμίζουν τήν κυριαρχία τῶν εὐνούχων στήν αὐλή τῆς Κωνσταντινούπολης[16].

Ἡ δεύτερη ἰδιαίτερη συνθήκη ἦταν ὅτι, ἡ ἀνοιχτή φύση τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας ἔδωσε τή δυνατότητα γιά μιά μαζική διείσδυση σ' αὐτήν ἀπό ἀλλόφυλα, καί, μερικές φορές, ἀπό ἀλλόδοξα στοιχεῖα: Ἄραβες, Ἀρμένιοι, Σλάβοι, Λατίνοι, Γεωργιανοί, Βλάχοι, Τοῦρκοι καί ἄλλοι, ἐνσωματώνονταν ἐδῶ σταθερά στό στρατό καί στίς τάξεις τῆς ἄρχουσας μερίδας, διατηρώντας σ' αὐτό τήν ἐθνική τους ἰδιομορφία, τά ἔθιμα, τή γλῶσσα τους κλπ.[17]

Ἡ ἀστάθεια καί ἡ ἀνοιχτή φύση τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἔγινε, ὅπως φαίνεται, σπουδαῖος συντελεστής τῶν κεντρομόλων τάσεων: μήν ἔχοντας σταθερές βάσεις οὔτε στήν ἀριστοκρατική γενεαλογία οὔτε σέ «πριγκιπικές» κληρονομικές κτήσεις, ἡ κωνσταντινουπολίτικη ἀριστοκρατία προσπαθοῦσε νά καλύψη τήν ἀστάθειά της μέ τό νά συγκεντρώνεται γύρω ἀπό τό θρόνο καί μέ τό νά ψάχνη μέσα στήν αὐτοκρατορική ὑποστήριξη τίς δυνάμεις πού τῆς ἦταν ἀπαραίτητες γιά νά καταπνίξη τήν ἀντίθεση τῶν ἐργαζομένων. Ἡ συμμετοχή της στήν κρατική ἐξουσία καί στή διανομή τοῦ κρατικοῦ φόρου μετάβαλε τήν ἀνώτερη βυζαντινή ἀριστοκρατία σέ συνειδητό καί ἐνεργό προμαχώνα τῆς ἀπολυταρχίας.

Παρ' ὅλα αὐτά, καί ἐδῶ πρέπει νά γυρίσουμε πάλι πίσω, στήν ἄποψη γιά το βυζαντινό διφορούμενο, ἡ ἀστάθεια τῆς ἀριστοκρατίας μετατράπηκε σέ ἀντίθετο συντελεστή, κεντρόφυγο. Ἡ βυζαντινή ἀριστοκρατία ὑποστήριζε καί ὑπεράσπιζε τήν ἀρχή τῆς ἀπολυταρχίας καί ὄχι τήν ἀπολυταρχική ἐξουσία ἑνός δεδομένου προσώπου ἤ μιᾶς δεδομένης ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας. Ἐνῶ ἦταν ἀπεριόριστη στίς ἐκτελεστικές της δικαιοδοσίες, ἡ μοναρχία τῆς Κωνσταντινούπολης βρισκόταν κάτω ἀπό μιά συνεχῶς μεγαλύτερη ἀπειλή μιᾶς αὐλικῆς συνωμοσίας καί ἡ ὁμαλή, ἀπό στατιστική ἄποψη, ἀλλαγή τῶν αὐτοκρατόρων συμπληρωνόταν ἀπό «μικρά» πραξικοπήματα, καθαιρέσεις τῶν εὐνοουμένων. Ἡ ἀπουσία μιᾶς σταθερῆς παράδοσης στό STATUS τοῦ μεγάλου αὐθέντη, ἔσπρωχνε τούς ἐπιφανεῖς στατιωτικούς ἀρχηγούς (ἰδιαίτερα τούς διοικητές ξένης καταγωγῆς καί τά πρόσωπα πού διοικοῦσαν στίς παραμεθοριακές περιοχές) σέ χωριστά κινήματα: εἰδικότερα, ἡ ἀπουσία τῆς δυνατότητας νά ἱδρυθῆ μέ βάση τό δίκαιο ἕνα σταθερό πριγκιπᾶτο μέσα στά ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας (πριγκιπᾶτο δυτικοῦ τύπου) ἔσπρωχνε σέ ἐξέγερση πού σκοπός της ἦταν εἴτε ὁ χωρισμός καί ἡ ἀπόσχιση ἑνός μέρους τῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε τό πραξικόπημα, ἡ κατάληψη τοῦ θρόνου καί ἡ ἀλλαγή τοῦ αὐτοκράτορα, πρᾶγμα πού, ὅπως καταλαβαίνουμε, δέν ἐξαφάνιζε τίς ὑπάρχουσες ἀντιθέσεις. Μέ ὅμοιο τρόπο, ὅπως οἱ παραμεθόριες πόλεις (Βενετία, Ἀμάλφι, Χερσώνα κλπ.) δέν εὕρισκαν χῶρο γιά φυσική οἰκονομική ἀνάπτυξη μέσα στά ὅρια τοῦ Βυζαντίου, ἔτσι καί οἱ συνοριακές περιοχές πού ἦσαν ἑτερογενεῖς ἀπό ἐθνική καί, μερικές φορές ἀπό θρησκευτική ἄποψη, γινόντουσαν κέντρα ἀδιάκοπης ἀναταραχῆς. Ἡ ἐπαρχιακή διοίκηση σέ ἐνίσχυση τῆς ἀστάθειάς της, σέ ἐνίσχυση τῆς ἀδυναμίας της «νά αὐτοπροσδιοριστῆ», μέ βάση τό δίκαιο, ἀναμιγνυόταν σ' αὐτήν τήν ἀποκεντρωτική ἀναταραχή. Γιά νά μιλήσουμε μέ συντομία, ἐκεῖνοι οἱ κοινωνικοί παράγοντες πού συντελοῦσαν στόν αὐτοκρατορικό συγκεντρωτισμό καί στήν παρακμή του ἤ, μέ ἄλλα λόγια, ὁ ἴδιος ὁ συγκεντρωτισμός πού δέν εἶχε προετοιμαστῆ σέ ἐπαρκή

βαθμό ἀπό τήν ἐσωτερική οἰκονομική ἑνότητα τοῦ κράτους, στή διαλεκτική ἀντίθεση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἀποδείχτηκε συντελεστής ἀποκέντρωσης καί ὁ ἴδιος γέννησε τίς κεντρόφυγες δυνάμεις πού θά τόν κατέστρεφαν.

Ἡ κρίση τῶν μέσων τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα πού καταλήγει λογικά στήν καταστροφή τοῦ Μαντζικέρτ τό 1071 μέ τίς κολοσσιαῖες ἐδαφικές ἀπώλειες στή Δύση καί στήν Ἀνατολή, εἶχε προετοιμαστῆ ὄχι ἀπό τή φεουδαλική παρακμή τοῦ κράτους πού ὁ καιρός της δέν εἶχε φτάσει ἀκόμα (ἄς ἐπαναλάβουμε ἄλλη μιά φορά ὅτι στό Βυζάντιο τόν ΙΑ΄ αἰώνα δέν ἦσαν ἀκόμα συγκεντρωμένες οἱ κτήσεις, τά πριγκιπᾶτα καί οἱ βαρωνίες), ἀλλά ἀπό τήν ἐσωτερική ἀντίθεση τῆς συγκεντρωτικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινούπολης μέ τίς πολύ ἐκτεταμένες ἐπικοινωνίες, ἀπό τήν ἐπιβραδυντική ἀντίθετη σχέση, ἀπό τίς χωριστικές τάσεις τῶν συνόρων καί τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης καί ἀπό τόν ἀγώνα πού εἶχαν μεταξύ τους οἱ διάφορες κλίκες γύρω ἀπό τό θρόνο πού δέν στηριζόταν σέ μιά ἀριστοκρατική γενεαλογία (σέ σταθερές γενεαλογικές παραδόσεις, ὅπως στή Δύση).

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ δυναστεία τῶν Κομνηνῶν κατάφερε νά βγάλη τή χώρα ἀπό τήν πολιτική κρίση καί νά ξαναφέρη τό Βυζάντιο γιά ἕναν αἰώνα στήν παλιά του δύναμη καί τό διεθνές του γόητρο. Τό νά θέλη νά ἐξηγήση κανείς αὐτό τό αἴνιγμα τῶν Κομνηνῶν μέ τίς προσωπικές ἀρετές τῶν τριῶν πρώτων ἐκπροσώπων αὐτῆς τῆς δυναστείας, θά σήμαινε, κατά τή γνώμη μου, νά μήν ἐξηγήση τίποτα. Πρέπει νά ἀναζητήσει τήν ἐξήγηση ὄχι στήν προσωπική σφαίρα, ἀλλά στήν οἰκονομική καί κοινωνική καί μερικά, στήν ἰδεολογική. Ἡ οἰκονομική ἀκμή τοῦ κράτους, ἡ ἰδιαίτερη ἀκμή τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων ἔγινε ἐμφανής τόν ΙΑ΄ αἰώνα καί παρατάθηκε σέ ἔκταση στά τρία πρῶτα τέταρτα τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα (βλ. τήν ἀνακοίνωση τῆς Z.V. Udalcova). Οἱ Κομνηνοί ὑποστήριξαν ἀνεπιφύλακτα τίς ἐπαρχιακές πόλεις καί ἐγκαινίασαν τήν ἵδρυση νέων κέντρων.

Ἀλλά, εἶναι φανερό ὅτι ὄχι μικρό ρόλο ἔπαιξε σ' αὐτό καί ὁ μετασχηματισμός τῆς ἄρχουσας τάξης πού παρατηρεῖται στήν καμπή τοῦ ΙΑ΄ πρός τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἀλλά πού εἶχε προετοιμαστῆ στή διάρκεια τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα. Ἡ σταθεροποίηση τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων, ἡ γένεση τῆς κληρονομικῆς κτήσης μέ τήν προσωπική ἐξουσία πάνω σέ ἐξαρτημένους πληθυσμούς καί ὑποτελεῖς αὐθέντες (VASSALI), ἡ ἵδρυση τῶν ἑταιριῶν, δηλαδή τῶν προσωπικῶν φρουρῶν καί ὁ μετασχηματισμός στό στράτευμα μέ βάση τίς ἀρχές τοῦ ἱπποτικοῦ στρατοῦ πού ἀνταποκρίνεται στήν ἵδρυση τῶν ἑταιριῶν, ὅλα αὐτά μαρτυροῦσαν ὅτι, στά τέλη τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, ἡ φεουδαρχία δέν ἦταν ἡ «ἀρρώστια τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ», ἀλλά, ἀντίθετα, ὅτι βρισκόταν ἀκόμα σέ ἀνάπτυξη καί δινόταν ἔτσι στό κράτος ἡ δυνατότητα γιά πιό εὔκαμπτες μορφές διακυβέρνησης καί γιά μιά καλύτερη στρατιωτική ὀργάνωση. Ἡ διακυβέρνηση τῶν Κομνηνῶν σημείωσε τή γνωστή προσέγγιση τῶν βυζαντινῶν κοινωνικῶν προτύπων μέ τά δυτικοευρωπαϊκά. Σ' αὐτήν τήν ἐποχή ἱδρύεται στό Βυζάντιο ἡ φατρία (CLAN) τῶν Κομνηνῶν, πού ἀποτελεῖται ἀπό μερικές δεκάδες οἰκογένειες πού σχετίζονταν μεταξύ τους μέ διασταυρωμένους γάμους. Αὐτές οἱ οἰκογένειες καταγόντουσαν στήν πλειοψηφία τους ἀπό τή Μικρασία καί τή Μακεδονία, κατεῖχαν, μέ τά βυζαντινά μέτρα, τεράστιες ἐκτάσεις καί εἶχαν θέσεις κυρίως στό στρατό καί στήν στρατιωτική διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν[18]. Ἡ σταθεροποίηση τῶν στρατιωτικῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν πού μονοπωλοῦσαν τήν ἀνώτατη διοίκηση στό στρατό ἔδωσε τήν ὑλική προϋπόθεση γιά τή σταθεροποίηση τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Κομνηνῶν.

Αὐτή ἡ σταθεροποίηση τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας εἶχε μιά σειρά ἀπό μακροπρόθεσμες συνέπειες: ἡ κωνσταντινουπολίτικη ἀριστοκρατία τῶν συγκλητικῶν πού ἦταν στενά δεμένη μέ τούς ἐμπορικούς καί τοκογλυφικούς κύκλους καί μέ τήν Ἐκκλησία καί πού βρισκόταν στήν ἐξουσία τόν ΙΑ΄ αἰώνα, τώρα παραγκωνιζόταν καί βρισκόταν σέ δεύτερη μοίρα. Οἱ εὐνοῦχοι σταμάτησαν νά παίζουν ὁποιονδήποτε ρόλο στή διοίκηση. Οἱ ἀλλοδαποί (κυρίως οἱ Λατίνοι) ἀπόκτησαν τώρα τήν ὑπεροχή γιά τή διπλωματική ὑπηρεσία, χωρίς νά καταλαμβάνουν τίς ἀνώτερες στρατιωτικές διοικήσεις, ἐκτός ἀπό μιά σειρά ἀπό ἐξελληνισμένες νορμανδικές οἰκογένειες πού μπῆκαν στή φατρία τῶν Κομνηνῶν καί μερικούς βαφτισμένους Τούρκους πού διοίκησαν στρατιές στή βασιλεία τοῦ Μανουήλ τοῦ Α΄!

Συγχρόνως μέ τή σταθεροποίηση τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας, ἄρχισαν νά διαμορφώνονται καί οἱ νέες ἀριστοκρατικές ἀξίες: ἡ εὐγενική καταγωγή (Pedigree) καί ἡ ἱπποτική γενναιοφροσύνη θεωροῦνται τόν ΙΑ΄ καί τόν ΙΒ΄ αἰώνα σάν προτερήματα πρώτου μεγέθους κοντά στίς παραδοσιακές ἀρετές, τήν εἰλικρίνεια, τήν ἐξυπνάδα, τήν ἀγνότητα. Ἡ ἐξάπλωση τῆς ἰδέας τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς πού ἐκφράζεται στίς ἐξωτερικές της λεπτομέρειες μέ τήν πλατιά διάδοση τῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων (τό φαινόμενο τῶν ἐπιθέτων γίνεται μαζικό ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα), ὁδηγεῖ στό ἀκόλουθο συμπέρασμα: ὅτι ἀλλάζει ἡ παραδοσιακή ἀμοιβαία σχέση τῶν μικροδομῶν: τόν ΙΒ΄ αἰώνα κλονίστηκε ἡ σταθερότητα τῆς μικρῆς οἰκογένειας καί αὐτό πῆρε μορφή, ἀπό τή μιά πλευρά, μέ τή σχετική χειραφέτηση τῆς γυναίκας καί, ἀπό τήν ἄλλη, μέ τή μισοεπίσημη ἀναγνώριση τῆς μοιχεία καί τήν ἐξίσωση τῶν νόθων μέ τά νόμιμα παιδιά. Οἱ οἰκογενειακές σχέσεις ὑποσκάφτηκαν καί στή διάρκεια τοῦ ΙΑ΄ καί τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἀπό ὅ,τι θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε μισοοικογενειακές σχέσεις καί ὅ,τι περιλαμβάνεται στήν πλατιά ἔννοια φιλία. Ἐδῶ περιλαμβανόντουσαν ὅλα τά εἴδη τῶν σχέσεων πού δέν ἔχουν ἀκόμα ἀπαριθμηθῆ σέ ὅρους, ἀπό τήν ἡδονιστική καί διδασκαλική φιλία, πού ἀπολογητής της ἦταν ὁ Ψελλός[19], μέχρι τή φεουδαρχική ἐξάρτηση. Ἡ ἰδέα τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς

καί ἡ φιλία συντέλεσαν μέχρι ἕνα βαθμό στό νά ὑπερνικηθῆ ἡ οἰκογενειακή καί ὑποκειμενική ἀπομόνωση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας.

Θά μποροῦσε νά φανῆ ὅτι, ἡ ἀνάπτυξη τῆς βυζαντινῆς φεουδαρχίας τόν ΙΑ΄ καί τόν ΙΒ΄ αἰώνα ἀποδείχτηκε μέ ἕναν περίεργο τρόπο σάν παράγοντας συγκεντρωτισμοῦ: συντέλεσε στή σταθεροποίηση τῆς ἄρχουσας τάξης καί στή μονιμοποίηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί ἀποτέλεσε τή βάση γι' αὐτήν τήν αἰνιγματική Reconquista πού συνδέεται μέ τό ὄνομα τῶν τριῶν πρώτων Κομνηνῶν ὅταν, αὐτό τό σημειώνω περαστικά, στό Βυζάντιο κατορθώθηκε μιά ἄγνωστη μέχρι τότε σταθερότητα στή διαδοχή. Τρεῖς ἡγεμόνες — ὁ Ἀλέξιος ὁ Α΄, ὁ Ἰωάννης ὁ Β΄ καί ὁ Μανουήλ ὁ Α΄ (παπποῦς, πατέρας καί γιός) — ἔμειναν στήν ἐξουσία στή διάρκεια ἑκατό ἐτῶν (1081-1180) καί αὐτό δίνει μιά μέση διάρκεια βασιλείας ἀπό 33 χρόνια, ὅταν, στήν περίοδο 1025-1081 ἡ μέση διάρκεια τῆς βασιλείας ἦταν 5 χρόνια ὅλη κι ὅλη. Ὡστόσο, θά ἦταν λανθασμένο νά μή δῆ κανείς καί τήν ἀντίθετη πλευρά τῆς διαδικασίας τῆς φεουδαρχοποίησης, τή σταθεροποίηση τῆς θέσης τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας τῆς ἐπαρχίας.

Δυστυχῶς, οἱ πηγές τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα δέ μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά ἀποκαταστήσουμε τήν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας. Μποροῦμε νά κάνουμε, ἐξ ἄλλου, καί μιά παρατήρηση πού μισοανοίγει τήν αὐλαία πάνω ἀπό τήν ἀμυδρά διακρινόμενη διαδικασία τῆς αὔξησης τῆς κοινωνικῆς σημασίας της: μέχρι τά μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἡ ἀνώτερη τιτλοφορία τῶν ἐκλεκτῶν (Elites), ὁ τίτλος τοῦ σεβαστοῦ καί οἱ ἀνώτεροί του, ἀπονέμονταν ἀποκλειστικά στούς ἀριστοκράτες ἀπό τή φατρία τῶν Κομνηνῶν, στούς ἀριστοκρατικούς ἀδελφούς, ἀνηψιούς, γαμπρούς κλπ. Ἀρχίζοντας παραδειγματικά ἀπό τό 1179, δηλαδή ἀπό τά τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ τοῦ Α΄, ὁ τίτλος τοῦ σεβαστοῦ καί, μερικές φορές, οἱ ἀκόμα ὑψηλότεροι τίτλοι συναντῶνται στούς ἐπαρχιακούς ἀριστοκράτες πού δέν σχετίζονται οὔτε μέ συγγένεια οὔτε μέ ἐπιγαμία μέ τή δυναστεία πού κυβερνοῦσε[20]. Ἡ ἀπομακρυσμένη ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ἀριστοκρατία, αὐτός ὁ φορέας τῶν κεντρόφυγων τάσεων, προβάλλει αὐταρχικά τόν ἑαυτό της μέ τήν ἀπόκτηση τῆς ἀνώτατης αὐτοκρατορικῆς τιτλοφορίας τῶν ἐκλεκτῶν.

Ἡ τάση γιά μιά σταθεροποίηση τῆς αὐτοκρατορίας πάνω σέ φεουδαρχική βάση (ὅπως θά ἦταν δυνατόν νά χαρακτηρίσουμε τήν κοινωνική πολιτική τῶν τριῶν πρώτων Κομνηνῶν) δέν ἔδωσε ἀποτέλεσμα. Τό πραξικόπημα τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Α΄ καί ἡ πολιτική τῶν Ἀγγέλων σημείωσαν τήν ἀντίδραση, ἀλλά ὄχι ἀντίδραση στά συμφέροντα τῶν φεουδαρχικῶν ἀποκεντρωτικῶν δυνάμεων, ὅπως μερικές φορές τήν παρουσιάζουν οἱ ἐρευνητές[21], ἀλλά μιά ἰδιαίτερου τύπου ἐπιστροφή στίς παραδόσεις τῶν μέσων τοῦ ΙΑ αἰώνα, ὅταν ἡ ἐξουσία βρισκόταν στά χέρια τῆς ἀστικῆς ἀριστοκρατίας, τῶν αὐλικῶν εὐνούχων καί τῶν ἀλλοδαπῶν μισθοφόρων[22]. Ἔτσι, πρός τά τέλη τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, πρέπει νά διαπιστωθῆ μέ ἰδιαίτερα ριζικό τρόπο ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς κεντρόφυγες δυνάμεις τῆς φεουδαρχοποιούμενης ἐπαρχίας καί στίς ψευδοσυγκεντρωτικές δυνάμεις τοῦ γραφειοκρατικοῦ καθεστῶτος τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Α΄ καί τῶν Ἀγγέλων πού εἶχε τήν ἐξουσία στήν Κωνσταντινούπολη καί πού ἔχει περιγραφῆ ἀπό τήν ἐπιστημονική λογοτεχνία μέ ὅλα τά ἀρνητικά χαρακτηριστικά.

Ἀπό πολύ παλιά, ἦταν κοινός τόπος τῆς βυζαντινολογίας ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ κύρια εὐθύνη πού ἐπέβαλε τήν καταστροφή τοῦ 1204 ἦταν συνώνυμη μέ τή «φεουδαρχοποίηση τῆς αὐτοκρατορίας». Κανείς δέν ἤθελε νά δώση προσοχή στό γεγονός ὅτι, στή διαμάχη τῶν ἐτῶν 1202-1204, στό Βυζάντιο ἀντιπαρατασσόταν ὁ στρατός τῶν Σταυροφόρων πού ἦταν πραγματικά φεουδαρχικά κατακερματισμένος. Ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τούς Λατίνους σήμαινε τή νίκη τῶν φεουδαρχικῶν ἀποκεντρωτικῶν δυνάμεων τῆς Δύσης πάνω στό γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωμαίων καί εἶναι ἐπακόλουθο ὅτι τήν αἰτία τῆς πτώσης της πρέπει νά τήν ψάξη κανείς ὄχι στό φεουδαρχικό κατακερματισμό τοῦ Βυζαντίου ἀλλά στήν ἀνεπαρκή ἀνάπτυξη τῶν φεουδαρχικῶν δυνάμεων καί στή χρεωκοπία τῆς σταθεροποίησης τῶν Κομνηνῶν. Ἡ ἐντύπωση γιά τή φεουδαρχία σάν γιά μιά «ἀρρώστια τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ» ἔχει, ἐδῶ καί πολύν καιρό ἀπορριφθῆ ἀπό τούς Μεσαιωνολόγους. Ἡ φεουδαρχία ἦταν νόμιμο προϊόν καί ἀπαραίτητη, γιά μιά ὁρισμένη περίοδο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, στούς κοινωνικο-οἰκονομικούς σχηματισμούς καί οἱ πολιτικές, νομικές, στρατιωτικές καί ἰδεολογικές του μορφές προσαρμόστηκαν μόνες τους, καί μέ ἕναν ὁρισμένο τρόπο ἄριστα, στίς οἰκονομικές συνθῆκες τοῦ πρώιμου καί τοῦ κλασσικοῦ Μεσαίωνα. Πάνω στήν κοινωνικο-οικονομική βάση τῆς φεουδαρχίας ἀναπτύχθηκαν μερικοί ἱστορικοί καθορισμένοι τύποι σταθεροποίησης τῆς κοινωνίας καί τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης. Εἶναι ἐπακόλουθο ὅτι πρέπει νά καταλαβαίνουμε καί νά ἐκτιμᾶμε τή φεουδαρχία ἱστορικά, ἔτσι ὅπως βγαίνει ἀπό τή μεσαιωνική πραγματικότητα καί ὄχι μέ τήν ἄποψη τῆς «ὑψηλῆς ἠθικῆς τοῦ δεκάτου ἔνατου καί τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα.

Ἀλλά, ἄν τό 1204 ἡ φεουδαρχικά κατακερματισμένη Δύση κέρδισε τή νίκη πάνω τό συγκεντρωτικό καί γραφειοκρατικό Βυζάντιο, μετά τήν ἵδρυση τῆς Λατινικῆς αὐτοκρατορίας οἱ δυό πλευρές «ἄλλαξαν ἀμοιβαῖα θέσεις» μέ ἕναν παράδοξο τρόπο. Ἡ Λατινική αὐτοκρατορία υἱοθέτησε τίς ἀρχές καί τίς μορφές τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης πού εἶχε ἡ ἑλληνική προκάτοχός της [23], ἐνῶ ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπελευθέρωσε τίς ἀμυδρά ἀνεπτυγμένες φεουδαρχικές δυνάμεις καί δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τό σχηματισμό «τοπικιστικῶν» δημιουργημάτων, πού μεγαλύτερα ἦσαν ἡ Νίκαια, ἡ Ἤπειρος καί ἡ Τραπεζοῦντα.

Ἀπό αὐτά τά νέα κράτη, γνωρίζουμε καλύτερα ἀπό τά ἄλλα, τήν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας. Στό πρῶτο μισό τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, ἡ Νίκαια ἔζησε σέ μιά οἰκονομική ἀκμή (βλ. τήν ἀνακοίνωση τῆς Z. V. Udalcova), καί αὐτό χρονολογικά (καί νόμιμα) συνέπεσε μέ τήν ἀπό παλιά παρατηρημένη τάση γιά ἐξάπλωση τῶν μεγάλων φεουδαρχικῶν ἰδιοκτησιῶν σ' αὐτόν τόν τομέα[24]. Ἀνεξάρτητα ἀπό τά καταστροφικά γεγονότα τοῦ 1204 καί τή μεταφορά τοῦ Κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας σέ ἄλλα ἐδάφη, τό σημαντικώτερο μέρος τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα διατήρησε τίς θέσεις του[25]. Σάν κράτος πού δέν εἶχε εὐδιάκριτο, καθορισμένο κέντρο καί πρωτεύουσα (ἡ Νίκαια καί τό Νυμφαῖο ἦσαν μόνο αὐτοκρατορικές ἐνδιαιτήσεις), ἡ αὐτοκρατορία τῶν Λασκαρίδων ἔδειξε ἀκόμα καί τάσεις γιά μετασχηματισμό τῆς παραδοσιακῆς ὑποταγῆς, πάνω στή βάση τῆς φεουδαρχικῆς ἀρχῆς τῆς προσωπικῆς ὑποταγῆς[26].

Ἡ χαρακτηριστική ἰδιομορφία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἕνα σημαντικό στρῶμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ποῦ ζοῦσε στά σύνορα τοῦ κράτους καί εἶχε ἀναλάβει τήν ὑπεράσπισή τους ἀπό τούς Τούρκους: ἐκτός ἀπό τούς ἀκρίτες τῆς Βιθυνίας (Παχυμέρης Ι, 193/194) πού δημιούργησαν τήν ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ Μιχαήλ τοῦ Η΄, ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει ἀκόμα τούς Μαγεδονίτες (Ι, 220), καθορίζοντας καί τούς μέν καί τούς δέ σάν ἐξαιρετικούς πολεμιστές-τοξότες. Ποιά ἦταν ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἀκριτῶν; Συνήθως τούς ὀνομάζουν ἐλεύθερους ἀγρότες, ἀλλά δέν πρέπει νά ἀποκλείσουμε καί τήν ἐκδοχή νά ἦσαν μικροκαβαλλάριοι, πάνω στό ὑπόδειγμα τῶν ἰδαλγῶν τῆς Καστίλλης, πού ἐκπλήρωναν ἀνάλογα καθήκοντα σέ ἀνάλογες συνθῆκες[27].

Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας τῶν Λασκαριδῶν ἐμφανίζεται σάν κράτος ἱκανό νά ζήση. Εἶναι πάρα πολύ πιθανό ὅτι αὐτή ἡ ἱκανότητα γιά ζωή καθοριζόταν ἀπό τήν ἀνάπτυξη μέσα στά ὅριά της δυό βασικῶν παραγόντων πού ὑπῆρχαν στό Βυζάντιο τῶν Κομνηνῶν: τίς οἰκονομικά αὐτάρκεις πόλεις καί τούς φεουδαρχικούς αὐθέντες. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Μιχαήλ τοῦ Ε΄ στόν κωνσταντινουπολίτικο συγκεντρωτισμό καί στήν οἰκουμενική πολιτική, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀρχικές ἐπιτυχίες, ὁδήγησε στήν ἐξάντληση τῶν δυνάμεων, καί γι' αὐτό στόν ἐκμηδενισμό τῶν περισσότερο σταθερῶν στοιχείων καί στή χρεωκοπία. Οἱ τάσεις γιά τήν ἵδρυση ἑνός Territorialstaat πού ἐνσάρκωναν οἱ Λασκαρίδες ἔγιναν θυσία στήν παραδοσιακή οἰκουμενική ἰδέα.

Προσπαθήσαμε νά ἀποδείξουμε σ' αὐτήν τήν ἀνακοίνωση ὅτι ἡ κοινωνικο-οικονομική ἀνάπτυξη τοῦ Βυζαντίου ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΑ΄ καί μέχρι τόν ΙΓ΄ αἰώνα, καθοριζόταν ἀπό δυό συντελεστές γενικοῦ εὐρωπαϊκοῦ χαρακτήρα: ἀπό τήν ἄνθηση τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων καί ἀπό τήν σταθεροποίηση τῆς φεουδαρχικῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Ὡστόσο, τό σύνθετο τῆς

πραγματοποίησης αὐτῶν τῶν προοδευτικῶν συντελεστῶν καθοριζόταν ἀπό δυό στιγμές: ἀπό τή μιά πλευρά, ἀπό τήν ὕπαρξη μιᾶς ἐξαιρετικῆς ἔντασης στήν ἐξωτερική πολιτική κατάσταση, ὅταν συνέβη στόν πληθυσμό τῆς αὐτοκρατορίας νά συγκρουστῆ μέ μιά σειρά ἐπικίνδυνες ἐχθρικές ἐξαπλώσεις, καί ἀπό τήν ἄλλη (καί αὐτό ἦταν, ἴσως, τό σπουδαιότερο), ἀπό τήν ὕπαρξη σταθερῶν παραδόσεων «ρωμαϊκοῦ» κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καί ἑνός κοινωνικοῦ συστήματος πού σ' αὐτήν τήν περίοδο εἶχε πιά αὐτοεξαντληθῆ πρακτικά καί δέν ἀνταποκρινόταν στίς πραγματικές ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς. Οἱ φεουδαρχικοί θεσμοί στό Βυζάντιο τῶν ΙΑ΄-ΙΓ΄ αἰώνων δέν ἦσαν συμπτώματα καταστροφικῶν, νοσογόνων δυνάμεων ἀλλά μορφές βαθμιαίας ἱστορικῆς ἀνάπτυξης.

Κάτω ἀπ' αὐτό τό φῶς, ἡ ἀμοιβαία σχέση τῶν συγκεντρωτικῶν καί τῶν ἀποκεντρωτικῶν συντελεστῶν στή βυζαντινή ἱστορία τῶν ἐτῶν 1071-1261, πρέπει νά ὑποβληθῆ πάλι σέ νέα ἔρευνα. Εἶναι ἑπόμενο λοιπόν ὅτι πρέπει νά παραιτηθοῦμε ἀπό τή μονόπλευρη θεώρηση τῆς φεουδαρχίας σάν καρκίνωμα πού κατέτρωγε τό βυζαντινό κράτος καί προετοίμαζε τήν πτώση του. Ἀντίθετα, στίς συγκεκριμένες συνθῆκες τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ΄ μέχρι τόν ΙΓ΄ αἰώνα, ἡ βυζαντινή συγκεντρωτική ἀπολυταρχία βρέθηκε νά εἶναι μιά ἀτράνταχτη κρατική ὀργάνωση πού, ἀπό τή μιά πλευρά, ἐμπόδιζε τήν ἀποτελεσματική λειτουργία τῆς στρατιωτικῆς καί διοικητικῆς μηχανῆς καί, ἀπό τό ἄλλο, δυνάμωνε τό χωριστικό κίνημα στίς παραμεθόριες πόλεις καί ἐπαρχίες.

Ἡ διαλεκτική ἀντίθεση τῆς ἐποχῆς βρισκόταν στό ὅτι τά φαινόμενα πού δείχνονταν σάν κεντρόφυγα (ἐπαρχικές πόλεις, φεουδαρχική ἰδιοκτησία μέ προσωπική ἐξουσία) ἀποδεικνυόντουσαν στήν πράξη σάν συντελεστές πραγματικοῦ συγκεντρωτισμοῦ (ὅπως ἐπί Κομνηνῶν καί Λασκαρίδων), ἐνῶ οἱ συγκεντρωτικοί παράγοντες στήν ἐξωτερική τους μορφή πού γεννοῦσαν οἰκουμενικές ἰδέες καί σχέδια, στήν πραγματικότητα ἀποδυνάμωναν τή σταθερότητα καί τήν ἀνθεκτικότητα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας...

Μετάφραση ἀπό τά ρωσικά: Τ. Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εἰδικά ἔτσι παρουσιάζεται τό θέμα στή διατριβή: *E. Hoffmann*, Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich (1071-1210). Munchen 1974.

2. Ἡ ὕπαρξη καί ὁ ἀγώνας αὐτῶν τῶν τάσεων, ἀπό τίς ὁποῖες ἄλλοτε ὑπερίσχυε ἡ μιά καί ἄλλοτε ἡ ἄλλη, ὑποδεικνύονται στό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου τῆς *H. AHRWEILER*, L' IDEOLOGIE POLITIQUE DE L' Empire Byzantin. PARIS 1975.

3. Βλ. *H. ANTONIADIS-BIBICOU*, Villages Desertes en Grece. Un BILAN PRIVISOIRE, στό Villages Desertes et Histoire Economique. XI-XVIIIe Siecle, Paris 1965, σ. 364. Ἄν κρίνει κανείς ἀπό τά δεδομένα τῆς Ἑλ. Ἀντωνιάδη-Μπιμπίκου, ἡ Ἑλλάδα δέ γνώρισε μέχρι τό ΙΔ΄ αἰώνα μαζική ἐγκατάλειψη τῶν χωριῶν, ἐκτός ἀπό τή σχετικά σύντομη περίοδο τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα.

4. P. H. Grierson στό Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumparton Oaks Collection, τόμος II, I, Washington 1968, σ. 7.

5. *Δ. Ζακυθηνός*, Byzance: Etat, Société, Economie. London 1973, μελέτη 5. Χωρίς νά σταματήσω ἐδῶ στή συζήτηση πάνω στό θέμα τῆς παρακμῆς τῶν πόλεων στό Βυζάντιο τό Ζ' αἰώνα, παρατηρῶ μόνο ὅτι ἕνας ἀπό τούς τελευταίους ἀντιπάλους αὐτῆς τῆς ἄποψης ἀποδείχθηκε ὁ A. Toynbee. Βλ. Constantine Porphyrogenitus and his World. London 1973, σσ. 38-70.

6. Βλ. *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, Τό βυζαντινό μοναστῆρι στόν ΙΑ΄-ΙΒ΄ αἰώνα, σάν κοινωνική ὁμάδα. BB. 31, 1971, σσ. 48-70. Δυστυχῶς, οἱ ἄλλες βυζαντινές μικροδομές δέν ἔγιναν μέχρι τώρα ἀντικείμενο κοινωνιολογικῆς μελέτης. Γιά τίς βυζαντινές «ἀδελφότητες» ἐκκλησιαστικῆς προέλευσης, μερικά δεδομένα γιά τήν ὑπόσταση μιᾶς ἀπ' αὐτές τίς ἀδελφότητες, πού ἱδρύθηκε τό 1048, βλ. *J. NESBITT-J. WIITTA*, A Confraternity of the Comnenian Era, BZ 68, 1975, σσ. 360-384.

7. Ἡ διαδικασία τῆς σταθεροποίησης τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας ἀποδείχθηκε ἀπό τόν *H. HUNGER*, Christliches und Nichtchristliches im Byzantinischen Eherecht, στό Osterreichisches Archiv fur Kirchenrecht 18, 1967, Heft 3, σσ. 305-325. Πρβλ. *H. HUNGER*, Byzantinische Grundlageforschung, London 1973, μελέτη XI, Πρβλ. ἐπίσης *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, ἡ βυζαντινή οἰκογένεια, BI, 1969, No 5, σσ. 212-215.

8. Βλ. *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, Ἡ κοινωνική σύνθεση τῆς ἄρχουσας τάξης στό Βυζάντιο τόν ΙΑ΄-ΙΒ΄ αἰώνα. ΜΟΣΧΑ 1974, σσ. 55-58.

9. Αὐτή ἡ παράσταση κυριαρχεῖ στή σημαντική πλειοψηφία τῶν γενικῶν ἔργων πάνω στήν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Μποροῦμε νά ὑποδείξουμε καί μερικές εἰδικότερες ἐργασίες ὅπως τοῦ *P. CHARANIS*, Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire, στό Journal of Economic History13, 1953 ἀρ. 4, καί τοῦ *S. VRYONIS*, Byzantium: the Social Basis of Decline in the XITH Century, στό Greek Roman and Byzantine Studies2, 1959.

10. *Γ. Γ. ΛΙΤΑΒΡΙΝ*, Τό πρόβλημα τῆς κρατικῆς ἰδιοκτησίας στό Βυζάντιο τόν Ι' καί ΙΑ΄ αἰώνα, BB 35, 1973, σσ. 51-74. *Μ. Γ. ΣΙΟΥΖΙΟΥΜΟΦ*, Ἡ κυριαρχία, ὁ φόρος καί ἡ γαιοπρόσοδος στό Βυζάντιο ΑΔΣΒ 9, 1973, σσ. 57-65. *H. G. BECK*, Res Publica Romana: Vom Staatsdenken der Byzantiner, Munchen 1970, σ. 38. Στήν ἄποψη γιά τό βυζαντινό κράτος-ἰδιοκτήτη ὅλης τῆς γῆς, προσχώρησε τελευταῖα καί ὁ *A. GUILLOU*, La Civilisation Byzantine, Paris 1974, σ. 343.

11. *G. WEISS*, Oströmische Beamten im Spiegel der Schriften des Michael Psellos. München 1973, σ. 153.

12. Γιά τή βυζαντινή αὐτοκρατορική ἐξουσία, βλ. ἐκτός ἀπό τήν παλιά ἐργασία τοῦ *O. TREITINGER*, Die Oströmische Kaiser-Und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im Hofischen Zeremoniell², DARMSTADT 1956, τή συλλογή τῶν ἄρθρων μέ τίτλο Das Byzantinische Herrscherbild, DARMSTADT 1975 (μέ εἰσαγωγή τοῦ H. Hunger) καί ἐπίσης *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, πάνω στήν κοινωνική φύση τῆς βυζαντινῆς ἀπολυταρχίας, στό Λαοί τῆς Ἀσίας καί Ἀφρικῆς, 1966, ἀρ. 6, σσ. 52-64.

13. *H. G. BECK*, Konstaninopel. Zur Sozialgeschichte einer Frühmittelalterlichen Hauptstadt, BZ 58, 1965, σσ. 13-20: *H. G. BECK*, Ideen und Realitäten in Byzanz, μελέτη 10.

14. *A. GUILLOU*: La Theotokos de Hagia Agatha (Oppido). Citta Del Vaticano 1972.

15. Βλ. γι' αὐτό *J. VERPEAUX*, Contribution a l' Etude de l' AdministrationByzantine: ὁ μεσάζων, BS 16, 1955, σσ. 270-296. Ἐπίσης *H. G. BECK*, Der Byzantinische Ministerpräsident, BZ 48, 1955, σσ, 309-338: *H. G. BECK*: Ideen und Realitäten in Byzanz, μελέτη 13.

16. Τό ὑλικό γιά τούς βυζαντινούς εὐνούχους συγκέντρωσε ὁ *R. GUILLAND*, Recherches sur les Institutions Byzantines I, Berlin-Amsterdam 1967, σσ. 165-380. Πρβλ. ἀκόμα *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, ἡ σύνθεση τῆς ἄρχουσας τάξης στό Βυζάντιο τόν ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰώνα. Ἔρευνα καί μερικά συμπεράσματα, μέρος 6: Εὐνοῦχοι, ΑΔΣΒ, 10, 1973, σσ. 184-194.

17. Δυστυχῶς, δέν ὑπάρχει μονογραφία γιά τό ρόλο τῶν ἀλλοδαπῶν στό Βυζάντιο. Καλύτερα ἀπ' τά ἄλλα, ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἔρευνας ἡ θέση τῶν Καυκασιανῶν (*C. TOUMANOFF*, Caucasia und Byzantium, «Traditio» 27, 1971, σσ. 111-152. *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, οἱ Ἀρμένιοι στή σύνθεση τῆς ἄρχουσας τάξης στή Βυζαντινή αὐτοκρατορία τόν ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰώνα. Epaban 1975) καί τῶν Λατίνων (*R. JANIN*, Les Francs au Service des «Byzantins» EO 29, 1930, σ. 157). Πρβλ. καί *P. CHARANIS*, The Armenians in the Byzantine Empire· *P. CHARANIS*, Studies on the Demography of The Byzantine Empire. London 1972, μελέτη 5 (σ.τ.μ.).

18. Βλ. *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, Ἡ κοινωνική σύνθεση... σ. 258-263. Πρβλ. ἐπίσης *G. OSTROGORSKY*, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25, 2971, σσ. 9-16. *A. HOHLWEG*, Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter der Komnenen, München 1965, σσ. 15-34.

19. *F. TINNEFELD*, «Freundschaft» in den Briefen des Michael Psellos Jöb 22, 1973, σσ. 151-168. Βλ. ἐπίσης τήν ἐργασία τοῦ *Ι. Ν. ΛΙΟΥΜΠΑΡΣΚΙ* μέ τή γενική ὀνομασία: «Ὁ Ψελλός στίς σχέσεις μέ τούς συγχρόνους του» (ΠΣ 23, 1971 σσ. 125-143. BB. 35 1973, σσ. 89-102. Resee 10, 1972, σσ. 17-32 καί ἄλλες.

20. *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, Ἡ κοινωνική σύνθεση, σ. 168 κ.ἑ.

21. Ὁ G. A. Ostrogorsky χαρακτηρίζει σαφῶς τήν διακυβέρνηση τῶν Ἀγγέλων σάν περίοδο νίκης τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας (Geschichte σ. 331), σάν «θρίαμβο» τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας (Feodalité σ. 43). Τήν οἰκονομική καί πολιτική κυριαρχία τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς σ' αὐτήν τήν περίοδο ὑπογραμμίζει καί ὁ *CH. M. BRAND*, Byzantium Confronts the West Cambridge Mass. 1968, σσ. 9-13, παρ' ὅλο πού νομίζει ὅτι ὁ Ἰσαάκιος ὁ Β' στηριζόταν ὄχι μόνο στήν ἀριστοκρατία, ἀλλά καί στούς ὑπαλλήλους (στό ἴδιο, σ. 98).

22. Ἀνάλυση τῆς σύνθεσης τῆς βυζαντινῆς Elite τόν ΙΒ΄ αἰώνα στόν *Α. Π. ΚΑΖΝΤΑΝ*, ἡ κοινωνική σύνθεση . . . σ. 135. Γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν εὐνούχων καί τῶν ξένων στίς τάξεις τῆς ἀνώτερης ἀριστοκρατίας, βλ. τό ἴδιο, σσ. 218, 220.

23. Ὁ G. Prinzing ἀπέδειξε μέ πειστικό τρόπο ὅτι ἡ Λατινική αὐτοκρατορία διατήρησε τίς βυζαντινές ἀπολυταρχικές ἀρχές τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1209. München 1971, σ. 174.

24. Ὁ G. Ostrogorsky σημειώνει τήν προσέγγιση τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος στά νέα κράτη πού ξεπήδησαν μετά τό 1204 καί στό Βυζάντιο τῶν Κομνηνῶν (Observations, σ. 18 καί Feodalité σσ. 62-86).

25. Ὁ Παχυμέρης ὀνομάζει 16 ἀριστοκρατικές οἰκογένειες στή βασιλεία τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δ' (I, 64/65). Σ' αὐτές, ὅπως φαίνεται, πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμα τρεῖς (βλ. *M. ANGOLD*, A Byzantine Government in Exile, Oxford 1975 σ. 69). Ἀπό αὐτές, μόνο πέντε, οἱ Στρατηγόπουλοι, οἱ Φιλῆδες, οἱ Ἀπρινοί, οἱ Λιβαδάριοι καί οἱ Φιλανθρωπηνοί εἶναι ἄγνωστοι τόν ΙΑ΄ καί τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Γιά τήν ἀριστοκρατία τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα στήν περιοχή τῆς Σμύρνης, βλ. *H. AHRWEILER*, L' Histoire et la Géographie de la Région de Smyme TM, I, 1965, σσ. 167-178). Καί ἐδῶ, ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες πού ἀπαριθμοῦνται σ' αὐτή τή μελέτη, τό μεγαλύτερο μέρος ἀνάγεται στόν ΙΑ΄ καί στόν ΙΒ΄ αἰώνα.

26. M. ANGOLD, σ. 74.

27. Στά τέλη τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα, στήν παραμεθόρια περιοχή τῆς Μικρασίας ξεπήδησε μιά ἀνταρσία μέ ἀρχηγό τόν ἀρχιστράτηγο (στρατοπεδάρχη) Ἀλέξιο Φιλανθρωπηνό. Αὐτή ἡ ἀνταρσία στηριζόταν, σύμφωνα μέ τίς περισσότερες ἐνδείξεις, στή μικρή ἀριστοκρατία. Βλ. *K. P. MATSCHKE,* Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14, Jahrhundert, Berlin 1971, σ. 47.

ΤΟ «ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ» ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ / ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Ὁ Κ. Ἄμαντος, πού περιέλαβε στά «Μικρά Θρακικά Μελετήματα» τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν[1], εἶχεν ἐπιχειρήσει παλιότερα νά ἀναθεωρήσει τήν ἄποψη τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ Κομνηνοί κατάγονταν ἀπό τήν Παφλαγονία[2]. Ὁ Ἄμαντος βασίστηκε α) κυρίως στή σιωπηρή μείωση τῆς ἀξίας τῆς μαρτυρίας τοῦ χρονογράφου Γεωργίου Κεδρηνοῦ[3], τήν ὁποία ὅμως ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀντιμετώπισε μέ ἰδιαίτερη ἐπιφυλακτικότητα[4] καί β) στόν ὑπερτονισμό μιᾶς μοναδικῆς πληροφορίας τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ πρῶτος Κομνηνός αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου προερχόταν ἀπό τήν Κόμνη: «Ἦν δ' οὗτος ὁ διαβόητος Ἰσαάκιος ἐκ Κόμνης τῆς κώμης προεληλυθώς, ὥσπερ ἐκ Πέλλης ὁ Φίλιππος»[5]. Ἀπό τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ H. Mädler[6] κι ἀργότερα ὁ G. Schlumberger[7] καί ὁ F. Chalandon[8], ὁ εἰδικός ἱστορικός τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, εἶχαν δεχτεῖ τή μαρτυρία τοῦ συγχρόνου ἱστορικοῦ τοῦ Βυζαντίου Μιχαήλ Ψελλοῦ καί συνδύασαν τήν τοπωνυμία μέ κάποια «κώμη Κόμνη», στή Θράκη, κώμη πού δέν εἶναι γνωστή ἀπό ἄλλες βυζαντινές πηγές. Τή θέση τῆς Θρακικῆς Κόμνης οἱ παραπάνω μελετητές προσδιόριζαν κοντά στήν Ἀνδριανούπολη καί μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἐπέβαλαν τήν ἄποψη γιά τή Θρακική καταγωγή τῶν Κομνηνῶν στούς μεταγενέστερους ἱστορικούς πού ἀναφέρθηκαν στό ζήτημα[9]. Ἡ συμβολή τοῦ Ἀμάντου συνίστατο στόν ἀκριβέστερο, κατά τή γνώμη του, τοπογραφικό προσδιορισμό τῆς κώμης Κόμνης σέ μιά περιοχή κοντά στό Πάνιον τῆς Θράκης[10].

Πῶς ἑρμηνεύτηκε ἡ ἀντίθεση πού δημιουργοῦν οἱ πηγές; Ὁ Chalandon[11], ἀφοῦ ἀπορρίψει τήν ὑπόθεση τοῦ Du Cange πού συνέδεε τούς Κομνηνούς μέ μιά παλιά οἰκογένεια πού ἔφτανε ὥς τόν Μ. Κωνσταντῖνο[12], ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι οἱ Κομνηνοί κατάγονταν ἀρχικά ἀπό τό Θρακικό χωριό Κόμνη καί ὑποθέτει ὅτι αὐτοί «λίγο ἀργότερα» ἀπέκτησαν μεγάλα κτήματα γύρω ἀπό τήν Κασταμονή[13]. Ἡ θεωρία αὐτή φαίνεται ὅτι ἑρμηνεύει τά πραγματικά γεγονότα.

Ὑπάρχουν ὡστόσο σύγχρονοι ἱστορικοί τοῦ Βυζαντίου πού φαίνεται νά εὐνοοῦν τήν ἄποψη τῆς Μικρασιατικῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν καί δέν μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε βέβαια ὅτι διατυπώνουν ἄκριτα τή γνώμη τους, ἔστω κι ἄν στά συγκεκριμένα σημεῖα τοῦ ἔργου τους δέν τήν τεκμηριώνουν: Ἡ H. Ahrweiler[14] π.χ. ἀναφορικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Ἀλεξίου Α' θυμίζει ὅτι ὁ Κομνηνός αὐτοκράτορας «ἦταν γιός στρατιωτικοῦ ἄρχοντα

ἀπό τή Μ. Ἀσία» καί ὁ Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος ἀναφορικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Ἰσαακίου Α΄ γράφει ὅτι ἦταν «Γόνος τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν, πού εἷλκον τήν καταγωγήν ἐκ τῆς Κασταμονῆς... ἔλαβον ὅμως τό ὄνομα ἐκ τοῦ τόπου μετοικήσεώς των, τοῦ παρά τήν Ἀδριανούπολιν χωρίου Κόμνη...»[15]. Ἡ θεωρία αὐτή φαίνεται ἐπίσης ὅτι ἑρμηνεύει, κατά τρόπο ἀντίστροφο μέ τή θεωρία τοῦ Chalandon, τά πραγματικά γεγονότα.

Εἶναι γενικά παραδεκτό ὅτι ὁ Μανουήλ Ἐρωτικός, πού ἀναλαμβάνει στό 978 τήν ἄμυνα τῆς Νίκαιας[16] καί τήν ὑπεράσπιση τοῦ Βασιλείου Β΄ ἔναντι τοῦ στασιαστῆ Βάρδα Σκληροῦ, εἶναι τό πρῶτο πρόσωπο τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν πού ἐμφανίζεται στήν Ἱστορία[17]. Πρέπει ὅμως νά προσεχθεῖ ἰδιαίτερα τό γεγονός ὅτι ὁ «ἀρχηγέτης τῆς οἰκογενείας» τῶν Κομνηνῶν δέν ἐπωνομάζεται «Κομνηνός» στίς πηγές· ἀκόμη καί ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος στήν *Ἱστορία* του ἐπιφυλάσσεται νά ὀνομάσει «Κομνηνό» τόν Μανουήλ καί προσπαθεῖ νά συνδέσει τό ὄνομά του μέ τούς Κομνηνούς μέ τόν ἀκόλουθο λεκτικό τρόπο: «Μανουὴλ ἐκείνου τοῦ πάνυ, ὃς ἐς Κομνηνοὺς ἀναφέρων τὸ γένος, ...»[18]. Ὁ Μανουήλ Ἐρωτικός ἀπέκτησε μιά κόρη, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή[19], καί δύο γιούς, τόν Ἰσαάκιο —πρῶτο Κομνηνό αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, καί τόν Ἰωάννη — πατέρα τοῦ Ἀλεξίου Α΄, ἕναν γιό κι ἕναν ἐγγονό στό θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης[20].

Τοῦ Μανουήλ ὁ «οἶκος», ὅσο κι ἄν ἀμφισβητηθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Κεδρηνοῦ, εἶναι ἡ Κασταμονή, ἀφοῦ ἡ μαρτυρία προσγράφεται στόν «ἀξιόπιστο» Ἰωάννη Σκυλίτση[21] καί —τό σπουδαιότερο— ἐνισχύεται ἀπό ἕνα χωρίο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς πού μᾶς μιλᾶ γιά τήν πόλη τοῦ παπποῦ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ (πού δέν εἶναι ἄλλη παρά ἡ Κασταμονή), ὅταν ὁ πατέρας της ἀγωνιζόταν νά καταστείλει τό κίνημα τοῦ Οὐσελίου στό θέμα τῶν Ἀρμενιακῶν[22]. Γιά τήν ἴδια πόλη καί γιά τό ἴδιο ἱστορικό συμβάν ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος ἐπιβεβαιώνει τή μαρτυρία[23]. Τή βεβαιότητα τῶν μαρτυριῶν τῆς Ἄννας Κομνηνῆς καί τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου ἐνισχύουν ἀκόμη ὁρισμένες ἐνδεικτικές μαρτυρίες πού μᾶς παρουσιάζουν μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Κομνηνῶν, ἰδιαίτερα εὐαίσθητα (συγκινησιακά) μέ τό χῶρο τῆς Κασταμονῆς. Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα θά πρέπει νά ἰδωθοῦν καί οἱ ἀμυδρά φωτισμένες συγγενικές ἐξαρτήσεις τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ μέ τόν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Κασταμονίτου καί *πρῶτο* τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἰλαρίωνα <Κασταμονίτη>[24] ἤ οἱ ξεκαθαρισμένες φιλικές σχέσεις τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ[25] πρός τόν Λέοντα Κασταμονίτη, πού, ὅπως διατυπώνονται στό Τυπικό τῆς Κοσμοσώτειρας, ἐκφράζουν ἴσως ἕνα σύνολο συγκινήσεων πού ἀναφέρονται πιθανότατα καί στόν κοινό τόπο καταγωγῆς τῶν δύο προσώπων[26]. Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα τῆς συναισθηματικῆς ἐπαφῆς τῶν Κομνηνῶν μέ τήν Κασταμονή θά πρέπει νά ἰδωθεῖ καί τό ξεχωριστό

ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνοῦ γιά τήν περιοχή καί τήν πόλη τῆς Κασταμονῆς στίς ἐκστρατεῖες του ἐναντίον τῶν Δανισμενδιτῶν Τούρκων[27], γιά τίς ὁποῖες μᾶς πληροφοροῦν ἀρκετά οἱ ἱστορικοί Ἰωάννης Κίνναμος[28] καί Νικήτας Χωνιάτης[29] καί ἐπαινοῦν ἰδιαίτερα τά ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου[30]. Δέν μπορεῖ ἐπίσης κανείς νά μή σκεφτεῖ ὅτι ἡ σχέση τῶν Κομνηνῶν μέ τήν Κασταμονή καί τίς μεγάλες οἰκογένειές της εὐνόησε τό συνοικέσιο τοῦ Ἀνδρονίκου, γιοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀγγέλου καί τῆς Θεοδώρας, κόρης τοῦ Ἀλεξίου Α΄, μέ τήν Εὐφροσύνη Κασταμονίτισσα[31], τή μητέρα τῶν μετέπειτα αὐτοκρατόρων Ἰσαάκ Β΄ καί Ἀλεξίου Γ΄.

Ὕστερα ἀπό ὅσα προηγήθηκαν μποροῦμε, νομίζω, νά καταλήξουμε σέ κάποιο συμπέρασμα. Τό συμπέρασμα αὐτό, βασισμένο καί μόνο στά δεδομένα τῶν πηγῶν, εἶναι ὅτι πρέπει πάνω ἀπ' ὅλα νά διαχωριστεῖ τό, παρουσιαζόμενο ὡς σήμερα ἑνιαῖο, ζήτημα τῆς «καταγωγῆς» ἀπό τό ζήτημα τῆς «ἐπωνομασίας» τῶν Κομνηνῶν. Στό πρῶτο ζήτημα τά δεδομένα τῶν πηγῶν μᾶς ὁδηγοῦν στή διαπίστωση ὅτι οὐσιαστικά δέν ὑπάρχει κάν πρόβλημα «καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν». Ἡ Μικρασιατική τους προέλευση εἶναι φανερή. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ πληροφορία τοῦ Ψελλοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «Ἦν δὲ οὗτος ὁ διαβόητος Ἰσαάκιος, ἐκ Κόμνης μὲν τῆς Κώμης προεληλυθώς, ὥσπερ ἐκ Πέλλης ὁ Φίλιππος, κοσμήσας δὲ καὶ τὴν πατρίδα καὶ τὸ χωρίον· οἷς τε πρότερον ἐστρατήγησε καὶ οἷς ὕστερον ἐβασίλευσεν, εἰ μὴ πού τι, δι' ὑπερβολὴν φιλοτιμίας οὕτως ἐρεῖν, προσκεκρούκει καὶ οὗτος τοῖς πράγμασι, καὶ τελευτῶν ἀπήλλαξεν ὥσπερ ἴσμεν»[32] πρέπει νά ἀντιμετωπιστεῖ πιά, νομίζω, ὄχι ὡς συμβολική στό ζήτημα τῆς καταγωγῆς, ἀλλά ὡς σημαντική στήν ἀντιμετώπιση μόνο τοῦ ζητήματος τῆς ἐπωνομασίας τῶν Κομνηνῶν· ἐμπίπτει συνεπῶς στό πλαίσιο ἑνός ἄλλου ζητήματος στό ὁποῖο ἔχουν θέση ἡ ἐξήγηση με τή «θεωρία τῆς μετοίκησης» ἤ τοῦ «τυχαίου» γεγονότος τῆς γέννησης τοῦ Ἰσαακίου Α΄ στήν Κόμνη, πού ἀναφέρεται ρητά στό κείμενο τοῦ Ψελλοῦ. Πρέπει ἐπίσης νά ἐξεταστεῖ τό θέμα πού δημιουργήθηκε στό συσχετισμό τοῦ συγκεκριμένου χωρίου μέ τήν προσπάθεια νά προσδιοριστεῖ ἡ γεωγραφική θέση τῆς κώμης Κόμνης ἀποκλειστικά στήν περιοχή τῆς Θράκης[33] καθώς καί τό θέμα πού δημιουργεῖ ἡ παρουσία ἑνός μεταγενέστερου κειμένου πού ἀποδόθηκε στόν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο καί σχετίζεται ἄμεσα μέ τό πρόβλημα τῆς προέλευσης τοῦ ἐπωνυμίου τῶν Κομνηνῶν[34].

Ἄν δεχτοῦμε τήν ἄποψη τοῦ Chalandon ὅτι οἱ Κομνηνοί μετοίκησαν ἀπό τή Θράκη στήν Παφλαγονία[35], τότε ὁ χρονολογικός προσδιορισμός τοῦ γεγονότος πρέπει νά τοποθετηθεῖ πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ Μανουήλ Ἐρωτικοῦ στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας· ἀλλά γιά νά ὑποστηρίξει κανείς μιά τέτοια ἄποψη δέν διαθέτει καμιά τεκμηριωμένη μαρτυρία καί ἐπί πλέον

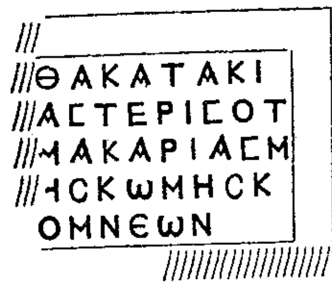
τό γεγονός ὅτι ὁ Μανουήλ δέν ὀνομάζεται Κομνηνός δέν συνηγορεῖ σ' αὐτό τό συμπέρασμα.

Ἡ ἄποψη τοῦ Καραγιαννόπουλου ὅτι ἡ μετοικεσία ἔγινε ἀντίστροφα ἀπό τήν Κασταμονή στήν Κόμνη τῆς Θράκης[36] θά μποροῦσε νά συνδεθεῖ μόνο μέ κάποιον ἀπό τούς γιούς τοῦ Μανουήλ καί ἴσως ἀποκλειστικά μέ τόν Ἰσαάκιο Α΄ «ὅν πάντες εἰς τούς τῆς βασιλείας ἀνήγαγον ἄξονας»[37]. Ἀλλά τό χωρίο τοῦ Ψελλοῦ δέν ἀφήνει περιθώρια διαφορετικῆς ἑρμηνείας παρά μόνο ἐκείνης πού βασίζεται στόν πραγματικό συσχετισμό τῶν προσώπων τοῦ Φιλίππου καί τοῦ Ἰσαακίου[38]· Σ' ἕναν τέτοιο συσχετισμό τό κεντρικό σημεῖο πού βαραίνει περισσότερο εἶναι τό γεγονός, αὐτό καθαυτό, τῆς γέννησης τῶν ἀνδρῶν πού προσέδωσε στίς ἄσημες κῶμες τήν αἴγλη τῆς γενέτειρας[39]· σέ δεύτερη μοίρα ἐπισημαίνεται ἁπλῶς τό γεγονός ὅτι οἱ δύο ἄνδρες γεννήθηκαν σέ τόπους διαφορετικούς ἀπό ἐκείνους τῶν γονιῶν τους. Ἔτσι καί ἡ χρήση τῆς λ. «πατρίδα» ἔρχεται ὡς φυσικό συμπλήρωμα μιᾶς τέτοιας διάκρισης πού καλύπτει ἐννοιολογικά τόν «γεωγραφικό», εὐρύτερο χῶρο τῆς καταγωγῆς· τῆς γῆς τοῦ πατέρα καί τῶν προγόνων[40]. Πόσο μᾶς ἐπιτρέπει τό κείμενο τοῦ Ψελλοῦ νά ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τόν εὐρύτερο περιορισμό τῆς «πατρίδας» καί νά τοποθετήσουμε μακριά καί ἔξω ἀπό τό χῶρο τῆς Μ. Ἀσίας τό «χωρίο»[41] πού ἐπέβαλε τήν ἐπωνομασία τῶν Κομνηνῶν;[42].

Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι ἡ προσπάθεια γιά τόν τοπογραφικό προσδιορισμό τῆς Κόμνης στράφηκε σέ δυό κατευθύνσεις: α) πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἑρμηνείας ἑνός χωρίου τοῦ Καντακουζηνοῦ καί β) πρός τήν ἀναζήτηση λύσης ἀπό τά δεδομένα μιᾶς ἐπιγραφῆς πού βρέθηκε στή Θράκη.

Τό χωρίο τοῦ Καντακουζηνοῦ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας δεξιώθηκε τόν βασιλιά τῶν Βουλγάρων καί τό γιό του «παρὰ τοὺς τῆς Κομνηνῆς προσαγορευομένους λειμῶνας οὐ πολύ τῆς πόλεως διεστηκότας παρὰ τὴν Τούντζαν ὠνομασμένον ποταμόν»[43], μιά περιοχή πού βρισκόταν, κατά τόν H. Mädler, κοντά στήν Ἀνδριανούπολη. Ἡ προτεινόμενη ταύτιση δέν ἔγινε δεκτή, αἰτιολογημένα, ἀπό τόν Ἄμαντο.

Ἡ ἐπιγραφή, πού προαναφέραμε, βρέθηκε στό χῶρο τῆς ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Ῥαιδεστοῦ καί δημοσιεύτηκε τό 1886 ἀπό τόν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα: πάνω σέ μιά πλάκα ὕψ. 0,57 μ. καί πλ. 0,44 μ. ὁ ἐκδότης διαβάζει

Ἔν]θα κατάκι-
ται] Ἀστέρις ὁ τ-
ῆς] μακαρίας μ-
νήμ]ης κώμης Κ-
ομνέων.

καί σημειώνει: «Μίαν περίπου ὥραν Β τοῦ Πανίου κεῖται τοποθεσία Κομνιανά λεγομένη, ἔχουσα πιθανῶς σχέσιν πρός τό Κομνέων τῆς ἐπιγραφῆς»[44]. Ὁ Ἄμαντος δέχτηκε ὅτι ὁ ἐκδότης «πολύ ὀρθῶς» σχετίζει τά *Κομνιανά* πρός τήν Κόμνην καί στή συνέχεια ἐπιχείρησε νά τεκμηριώσει τό σχηματισμό τοῦ ἐθνικοῦ Κομνηνός ἐκ τῆς Κόμνης[45]. Πόσο μποροῦμε ὅμως νά βασιστοῦμε σ' ἕνα εὕρημα πού χαρακτηρίζεται «κινητό» καί ἐπί πλέον εἶναι ἀχρονολόγητο; Δέν μπορεῖ ἐπίσης νά ἀποκλειστεῖ ἡ περίπτωση ὁ νεκρός νά καταγόταν ἀπό κάποια Κόμνη ἔξω ἀπό τή Θράκη καί νά κατέληξε νά ταφεῖ στή Θράκη. Μήπως δέν ὑπάρχουν ἄλλες σχετικές τοπωνυμίες καί μόνο ἡ Θρακική μπορεῖ νά συνδεθεῖ — καί μάλιστα ὑποθετικά μέ τήν ἀναφερόμενη «ἅπαξ» στό κείμενο τοῦ Ψελλοῦ; Ἀνάλογες τοπωνυμίες ὑπάρχουν στήν Ἀττική, στήν ἐπαρχία Λοκρίδος, στή Δ. Θράκη, στήν ἐπαρχία Ἐορδαίας τοῦ νομοῦ Κοζάνης ἤ στήν περιοχή τῆς Καστοριᾶς[46].

Μέ τό πρίσμα τῆς ἀποσύνδεσης τοῦ τοπωνυμίου Κόμνη ἀπό τή Θράκη ἤ καλύτερα τῆς πιθανῆς ὕπαρξης ὁμώνυμης κώμης καί στή Μ. Ἀσία θά πρέπει νά ξαναδεῖ κανείς τήν πληροφορία τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου Θεωνᾶ[47], τοῦ ὁποίου κείμενο φέρεται ὅτι ἀντέγραψε ὁ Σχολάριος καί ἀπό τό ὁποῖο ἄντλησε πληροφορίες ὁ Νικηφόρος Μελισσηνός γιά τήν πραγματεία του μέ τίτλο «Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου εἰς τὸ ἀγλαότιμον γένος τῶν Μελισσηνῶν δι' ἐντάλματος τοῦ κραταιοτάτου βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, ἐκλογὴ διαφόρων ἱστοριῶν»[48]. Στό ἔργο, πού βρίσκεται σέ χειρόγραφο τῆς συλλογῆς Phillipps ἀριθ. 1456 (17ου αἰ.) καί πέρασε στήν Κρατική Βιβλιοθήκη τοῦ Βερολίνου, περιλαμβάνεται καί τό ἀκόλουθο ἀπόσπασμα:

> «καὶ οἱ μὲν Κομνηνοὶ ἐκλήθησαν οὕτως δι' αἰτίαν τοιαύτην. Ἀρτάβανος τὴν τῶν Κομάνων διοίκησιν καὶ ἀρχιερωσύνην λαβὼν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Λέοντος δῶρον, ἦρξεν ἐν Κομάνοις, αὐτὸς καὶ οἱ ἐξ αὐτοῦ ἕως ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ τοῦ τυράννου. Τότε γὰρ τοὺς τούτου ἐκγόνους Ἰσαάκιον καὶ Ἀλέξιον ἐκ τῶν ἐκεῖθεν ἀναστάτους οἱ Πέρσαι ποιήσαντες εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπανελθεῖν ἠνάγκασεν καὶ ἐκ τῆς Κομάνων πόλεως (ἔστι γὰρ χώρα ἐγγὺς Καππαδοκίας, κἀκεῖ θαυμαστὸν ἱερὸν) τὴν ἐπωνυμίαν λαβόντες Κομηνοὶ ἐκλήθησαν, μετὰ καιρὸν προσθέντες τὸ ν ἐλέγοντο Κομνηνοί. Καὶ ἐκ τοῦ Ἰσαακίου δέκατος ἕβδομος ὑπῆρχεν ὁ βασιλεὺς κὺρ Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνὸς καὶ ὁ τούτου αὐτάδελφος κὺρ Ἰωάννης ὁ τοῦ ἀνάκτορος κὺρ Ἀλεξίου πατήρ»[49].

Τά Κόμανα ἦταν πράγματι καί εἶναι γνωστή πόλη στό δρόμο Καισάρειας-Ἀραβισσοῦ-Λυκανδοῦ-Μελιτηνῆς, μέ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ταυροπόλου[50], πού μετατράπηκε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Προκόπιος[51], σέ χριστιανική ἐκκλησία. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ χφ τοῦ Βερολίνου, ἐνῶ φαίνεται ὅτι δέν ἑρμηνεύει ἀπόλυτα τό ζητούμενο μᾶς μεταφέρει ὅμως τήν

«αἴσθηση» πού εἶχαν οἱ βυζαντινοί ἄνθρωποι γιά τό χῶρο μέσα ἀπό τόν ὁποῖο ἀναδείχτηκαν οἱ Κομνηνοί, τήν περιοχή πού βρίσκεται κοντά στήν Καππαδοκία. Ἴσως δέν ἦταν τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ὁ Ἰσαάκιος ξεκίνησε τήν ἀνταρσία[52] του ἀπό τήν περιοχή αὐτή καί ἀπό ἐκεῖ προχώρησε πρός τήν Νίκαια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ἡ μελέτη αὐτή ἀνακοινώθηκε στά πλαίσια τοῦ Δ΄ Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου πού διοργανώθηκε ἀπό τήν Ἑλληνική Ἱστορική Ἑταιρεία κι ἔγινε στή Θεσσαλονίκη (28 καί 29 Μαΐου 1983). Εὐχαριστίες ὀφείλω στούς καθηγητές Ἰ. Ε. Καραγιαννόπουλο, πού μέ παρότρυνε στό νά περατώσω αὐτή τήν ἐργασία, καί Εὔδοξο Θ. Τσολάκη γιά τήν ἐποικοδομητική συζήτηση πάνω στό θέμα καί τίς χρήσιμες ὑποδείξεις του. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καί ἀπό τή θέση αὐτή τή συνάδελφο Εἰρήνη Χαλκιᾶ, πού χάρη στή φροντίδα της καί στήν ἐξυπηρέτηση τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν μπόρεσα νά δῶ τήν ἐργασία τῆς S. De Jongh. Γιά παρόμοια ἐξυπηρέτηση εὐχαριστῶ τή δ. Σοφία Κοτζάμπαση καί τόν κ. Θεόδωρο Χριστόγερο, πού μοῦ προμήθευσαν φωτοτυπημένη τή δυσεύρετη ἐργασία τοῦ H. Mädler.

1. Κ. Ἀμάντου, Μικρά Θρακικά Μελετήματα, Α΄, Ἡ καταγωγή τῶν Κομνηνῶν, Θρακικά 10 (1937) 232-233.

2. Κ. Παπαρρηγοπούλου-Π. Καρολίδου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. 4, 2, Ἀθῆναι 1925, σ. 5. Ἡ ἄποψη τοῦ Παπαρρηγόπουλου ἦταν φυσικό νά ἐπηρεάζει τούς συγγραφεῖς σχετικῶν ἄρθρων σέ ἔγκυρα ἐγκυκλοπαιδικά λεξικά· βλ. Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. ΙΓ΄, σ. 775, λ. Κομνηνοί· πρβλ. Ἐλευθερουδάκη, Ἐγκυκλοπαιδικόν λεξικόν, τόμ. Ζ΄, σ. 873, λ. Κομνηνοί.

3. Γεώργιος Κεδρηνός, Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἔκδ. Imm. Bekker [C. B.], τόμ. 2, σ. 622, 20-21: «οἶκος δὲ ἡ Κασταμὼν τοῦ Ἰσαακίου μαγίστρου τοῦ Κομνηνοῦ». Γιά τήν ἀξιοπιστία τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου βλ. Ἰ. Ε. Καραγιαννοπούλου, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη [4]1976, σ. 302· Πρβλ. τώρα J. Karayannopoulos-G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453), τόμ. 2, Wiesbaden 1982, σ. 434, ἀριθ. 386. Βλ. ἀκόμη Εὐδ. Θ. Τσολάκη, Οἱ βυζαντινοί ἱστορικοί καί χρονογράφοι 11ου καί 12ου αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 91.

4. Ἡ γνώμη τοῦ Παπαρρηγόπουλου δέν εἶναι, ὅπως ἀντιμετωπίστηκε ἀπό τούς ἀρνητές της, διατυπωμένη μέ βεβαιότητα: «οἱ Κομνηνοί κατήγοντο ἐκ Παφλαγονίας· τουλάχιστον ἐκεῖ ὑπῆρχε τὸ μέγα αὐτῶν κτῆμα, ἡ Κασταμών» (Κ. Παπαρρηγοπούλου-Π. Καρολίδου, Ἱστορία, τόμ. 4, 2 (1925) 5).

5. Μιχαήλ Ψελλός, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὁσιώτατον κῦρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην τὸν Λειχούδην, ἔκδ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμ. 4, Paris 1874 [φωτ. ἀνατ. Ἀθήνα 1972], σ. 407.

6. Heinrich Mädler, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, ein Stück byzantinischer Kaisergeschichte [Wissenschaftliche Beilage zu dem Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Plauen I. V. Ostern 1894, Plauen I. V. Progr. No 545], σ. 12.

7. G. Schlumberger, Ἡ βυζαντινή ἐποποιΐα κατά τά τέλη τοῦ ι΄ αἰῶνος, μτφρ. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, μέρος Β΄, Ἐν Ἀθήναις 1905 [Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ, φωτ. ἀνατ. Ἀθήνα 1976], σ. 73 καί σημ. 2.

8. F. Chalandon, Essai sur la règne d' Alexis 1er Comnène, Paris 1900, σ. 21.

9. Βλ. πρόχειρα A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, τόμ. II, Madison-Milwaukee-London [The University of Wisconsin Press] [5]1971, σ. 375. Ἀπ. Θ. Γλαβίνα, Ἡ ἐπί Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 45 καί σημ. 36, ὅπου καί βιβλιογραφία. Ὡστόσο ἡ διχογνωμία πάνω στό πρόβλημα ἰσχύει ἀκόμη στήν ἱστορική ἔρευνα, βλ. P. Gautier, Nicephori Bryennii Historiarum Libri Quattuor, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, IX], Bruxelles 1975, σ. 64 σημ. 1 καί 196 σημ. 2. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἄποψη τοῦ G. Murnu [L' Origine des Comnènes, Bulletin de la

Section historique de l' Académie Roumain, XI, 1924, (φωτ. ἀνατ. Nendeln/Liechtenstein 1978), σ. 212-216] περί βλαχικῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν εἶναι ἐντελῶς ἐξωπραγματική καί ἀβάσιμη.

10. Κ. 'Αμάντου, 'Η καταγωγή τῶν Κομνηνῶν, σ. 222.

11. F. Chalandon, Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène, σ. 21-23.

12. Du Cange, Historia Byzantina duplici Commentario Illustrata. Familias ac Stemmata Imperatorum..., Stemma Comnenorum, Paris 1680 (φωτ. ἀνατ. Bruxelles 1964), σ. 169.

13. F. Chalandon, Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène, σ. 21.

14. H. Ahrweiler, L' idéologie politique de l' empire byzantin, Paris 1975, σ. 74 (= ἑλλ. μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου, 'Αθήνα 1977, σ. 85).

15. 'Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 545. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, Τό Βυζαντινόν Κράτος (324-1453), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 132: «Γόνος τῆς ἐκ Κόμνης τῆς Θράκης ἀποκληθείσης μεγάλης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν ὁ 'Ισαάκιος...».

16. G. Schlumberger, 'Η βυζαντινή ἐποποιΐα, μτφρ. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, μέρος Β', σ. 73.

17. 'Ιωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις ἱστοριῶν, ἐκδ. I. Thurn [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, V], Berlin 1975, σ. 323, 5 κ.ἑ. Πρβλ. "Αννα Κομνηνή, 'Αλεξιάς, ἐκδ. B. Leib, τόμ. III, Paris 1945, σ. 9, 24 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης S. De Jongh, La Généalogie des Comnéne de Byzance [Travail de Licence, Deuxième Licence, Histoire Ancienne, Univ. Bruxelles, Octobre 1937], σ. 1-2.

18. Νικηφόρος Βρυέννιος, Ὕλη ἱστορίας, ἐκδ. P. Gautier [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, IX], σ. 75, 1 κ.ἑ.

19. "Αννα Κομνηνή, 'Αλεξιάς, ἐκδ. B. Leib, τόμ. III, σ. 9, 25-27. Βλ. ἀκόμη F. Chalandon, Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène, σ. 22. S. De Jongh, La Généalogie des Comnène de Byzance, σ. 2.

20. Βλ. Στέμμα τῶν Κομνηνῶν στό τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ W. Höradner, Theodoros Prodromos, Historische Gedichte [Wiener Byzantinische Studien, XI], Wien 1974, Stammtafel μετά τή σελ. 605.

21. 'Ιωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις ἱστοριῶν, ἐκδ. I. Thurn, σ. 489, 71-72.

22. "Αννα Κομνηνή, 'Αλεξιάς, ἐκδ. B. Leib, τόμ. I, σ. 16, 3 κ.ἑ. «Γενόμενος δέ ἐν τῇ παππῴα πόλει καί μικρόν ἀναπαύων τῶν πολλῶν καμάτων ἑαυτόν τε καί τήν σύμπασαν στρατιάν...». Βλ. καί H. Mädler, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, σ. 12.

23. Νικηφόρος Βρυέννιος, Ὕλη ἱστορίας, ἐκδ. R. Gautier, σ. 197, 10-14: «Περὶ δὲ τὴν Κασταμόνα γενόμενος ἐπεθύμησε τὴν τοῦ πάππου οἰκίαν ἰδεῖν. Παρεκαλεσάμενος οὖν ἀπιέναι πάντας αὐτός μετ' ὀλίγων ἀπένευσεν τῆς ὁδοῦ· ἐντὸς δὲ ταύτης γενόμενος καὶ ἔρημον ταύτην τῶν οἰκούντων ἰδὼν δακρύων ἐπληροῦτο καὶ στεναγμῶν, ἐν μνήμῃ γενόμενος τῶν αὐτοῦ γεννητόρων». Βλ. καί H. Mädler, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, σ. 12.

24. Γιά τό πρόσωπο τοῦ 'Ιλαρίωνα Κασταμονίτη βλ. J. Darrouzès, Liste de Prôtes de l' Athos, Le Millénaire du Mont Athos 963-1963, Études et Mélanges, σ. 416-417. Βλ. ἀκόμη N. Oikonomidès, Actes de Kastamonitou [Archives de l' Athos, IX], Paris 1978, σ. 2 καί σημ. 7.

25. Γιά τόν 'Ισαάκιο βλ. Jan Fredrik Kindstrand, Isaac Porphyrogenitus, Preafatio in Homerum, ἔκδοση μέ εἰσαγωγή καί σημειώσεις, J. Fr. Kindstrand, Uppsala 1979, σ. 15-20.

26. Βλ. L. Petit, Typikon du Monastère de la Kosmosotira près d' Aenos (1152), Izvestija Russkogo Archeologiceskogo Instituta v Konstantinople 13 (1908), σ. 26, 12-14: «τὸν ἀπαράμιλλον ἐν ὑποχειρίοις Λέοντα τὸν Κασταμονίτην καὶ ἄνθρωπόν μου, ὃν ὁ Θεὸς τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ μὴ στερήσειεν ὑπὲρ τῆς εἰς ἐμὲ τούτου ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας πίστεως καὶ δουλώσεως». Πρβλ. ὅ.π., σ. 46, 23-25: «βούλομαι οὖν τοῖς διπτύχοις ἐγγραφῆναι καὶ μνημονεύεσθαι ἀπαράβατα καὶ τὸν πιστότατόν μου καὶ γνησιώτατον ὑποχείριον τὸν Λέοντα Κασταμονίτην, ὅς μοι *σχεδὸν συνετράφη ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας καὶ συνεγήρασεν*» (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μου).

27. F. Chalandon, Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180), Paris 1912, σ. 84-91. Πρβλ. Κ. 'Ι. 'Αμάντου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. Β' [Ο. Ε. Σ. Β.], 'Αθῆναι ^{3}1977, σ. 289.

28. 'Ιωάννης Κίνναμος, 'Επιτομή..., ἐκδ. B. G. Niebuhr [C. B.], σ. 13, 9 κ.ἑ.

29. Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική διήγησις, ἐκδ. I.-Al van Dieten [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XI/2], Berlin 1975, σ. 18, 70 κ.ἑ.

30. Βλ. E. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, BZ 16 (1907) 75. Πρβλ. W. Höradner, Theodoros Prodromos, σ. 193, 201-209, 220-226, 234-242, 244-247.

31. Βλ. D. I. Polemis, The Doukai. A contribution to byzantine Prosopography, University of London 1968, σ. 86.

32. Μιχαήλ Ψελλός, 'Εγκώμιον εἰς τὸν ὁσιώτατον κῦρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην τὸν Λειχούδην, ἐκδ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμ. 4, σ. 407.

33. βλ. παρακάτω, σ. 116.

34. βλ. παρακάτω, σ. 117.

35. F. Chalandon, Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène, σ. 21: «les Comnènes étaient originaires du village de Comnè, dans la vallée de la Toundjia, tout près d' Andrinople. Plus tard ils acquirent de grands biens en Asie Mineure, prés de Kastamon».

36. Β. Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. 2, σ. 545· πρβλ. τοῦ ἴδιου, Τό Βυζαντινόν Κράτος, σ. 132. (τά σχετικά χωρία βλ. στή σ. 114 καί σημ. 15 ἐδῶ).

37. Νικηφόρος Βρυέννιος, Ὕλη 'Ιστορίας, ἐκδ. P. Gautier, σ. 57, 5-6.

38. Θά μποροῦσε νά δεῖ κανείς καί κάποια εἰρωνική διάθεση τοῦ Ψελλοῦ πάνω στό συσχετισμό τοῦ ὀνόματος τοῦ 'Ισαακίου μέ τόν Φίλιππο καί τοῦ χωριοῦ Κόμνη μέ τήν Πέλλα γιά τόν τόπο προέλευσης τοῦ Φιλίππου (βλ. ἑπόμενη ὑποσημείωση) ἤ γιά τόν ἴδιο τόν 'Ισαάκιο στή σύγκρισή του μέ τό «μέγεθος» τῆς προσωπικότητας τοῦ Φιλίππου καί τοῦ τόπου τῆς γέννησής τους.

39. Γιά τόν σύγχρονο Ψελλό ἡ γέννηση τοῦ 'Ισαακίου εἶναι γνωστή· ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τοῦ συσχετισμοῦ μέ τή γέννηση τοῦ Φιλίππου στήν Πέλλα. 'Η γέννηση τοῦ Φιλίππου στήν Πέλλα παραδόξως δέν μνημονεύεται συχνά στίς πηγές (βλ. γι' αὐτές στή RE XIX, 2, σ. 2.266) καί τά σχετικά ἔργα πού ἔχουν γραφεῖ πρόσφατα γιά τόν Φίλιππο (βλ. J. R. Ellis, Philip II and Macedonian Imperialism, London 1976· Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων, 'Εκδοτική 'Αθηνῶν, 'Αθήνα 1981) δέν ὑπεισέρχονται σ' αὐτή τή λεπτομέρεια. 'Ο Ψελλός φαίνεται ὅτι γνώριζε τήν πληροφορία ἀπό τά κείμενα τοῦ Δημοσθένη (βλ. Δημοσθένης, Περί 'Αλοννήσου, ἐκδ. G. Dindorf [B. T.], τόμ. I, σ. 117: «πρῶτον μὲν ἀξιῶν 'Αθηναίους ὄντας πρὸς τὸν ἐκ Πέλλης ὁρμώμενον»· πρβλ. Δημοσθένης, Περί τοῦ στεφάνου, ὅ.π., σ. 265: «ἐν Πέλλῃ τραφέντι, χωρίῳ ἀδόξῳ τότε γ' ὄντι καί μικρῷ, τοσαύτην μεγαλοψυχίαν προσῆκεν ἐγγενέσθαι, ὥστε τῆς τῶν 'Ελλήνων ἀρχῆς ἐπιθυμῆσαι καὶ τοῦτ' εἰς τὸν νοῦν ἐμβαλέσθαι») ἤ τοῦ Λιβανίου (βλ. Livanii, Opera, ἐκδ. Rich. Foerster, [B. T.], τόμ. VII, σ. 296: «τῶν δὲ τυράννων ἁπάντων Φίλιππος τί γὰρ ἄν τις εἴποι περί αὐτοῦ καλόν· τὴν πατρίδα, βάρβαρος ἦν. τὸ τῆς πόλεως μέγεθος; καὶ τί φαυλότερον τῆς Πέλλης» καί Livanii, Opera, ὅ.π., τόμ. XI, σ. 167: «τοῦ παιδὸς 'Αμύντου τοῦ τραφέντος ἐν Πέλλῃ»). "Ενας συσχετισμός τοῦ Φιλίππου μέ τόν 'Ισαάκιο πού θά μποροῦσε νά προεκταθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς ἐκτίμησης τοῦ Ψελλοῦ γιά τό ἕνα ἤ τό ἄλλο πρόσωπο καί πού θά μποροῦσε νά στηριχτεῖ στά χωρία τοῦ Δημοσθένη ἤ τοῦ Λιβανίου (βλ. καί Livanii, Opera, τόμ. VII, σ. 296: «ἀρά γε λάθω τὸν καλοῦντά με βάρβαρον, τὸν λοιδοροῦντα τὴν Πέλλαν») δέν ἐμπίπτει στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Γνωρίζοντας ὅμως τή θέση τοῦ Ψελλοῦ καί τίς κρίσεις του γιά τόν 'Ισαάκιο (βλ. σχετικά Κ. 'Ι. 'Αμάντου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. Β', σ. 207-208) ἡ προέκταση αὐτή τοῦ θέματος εἶναι πρακινδυνευμένη ὑπόθεση. 'Υπάρχουν ὡστόσο οἱ πραγματικές ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στά δύο πρόσωπα. 'Ο 'Ισαάκιος ἀπό τήν Κόμνη κατέκτησε τό Βυζάντιο· ὁ Φίλιππος ἀπό τήν Πέλλα κατέκτησε τούς Ἕλληνες. 'Ο Φίλιππος κατέσκαψε πόλεις (βλ. Livanii, Opera, τόμ. VII, σ. 232: «τίς κατέσκαψε; τίς ἐνέπρησε; τίς ἀφομοίωσε τὰς πόλεις τοῖς ἀοικήτοις τόποις») καί ὁ 'Ισαάκιος μετά τή δεινή ἧττα του στό ὕψωμα Λοβιτζοῦ, ἀφοῦ καταδίωξε τούς Περσενέγκους «εἰς ἄβατα ἕλη κρυβέντας, κατέσκαψε τὰς κώμας αὐτῶν» (βλ. Κ. Ν. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμ. 4, σ. LXXXIII-LXXXIV). 'Ο συσχετισμός τῶν δύο προσώπων ὑπαγορεύεται στόν Ψελλό ἀπό τόν παραλληλισμό τους στό ἐπίπεδο τῆς πανουργίας καί τῶν ἱκανοτήτων· ὁ Ψελλός κολακεύει τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα.

40. Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν Ὅλης τῆς 'Ελληνικῆς Γλώσσης, τόμ. 7, 'Αθῆναι 1949, σ. 5.591-5.592.

41. Οἱ λέξεις «κώμη» καί «χωρίον» στό κείμενο τοῦ Ψελλοῦ θά μποροῦσαν νά λειτουργήσουν καί σάν ὅροι στά πλαίσια τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς (βλ. σχετικά, Fr.

Dölger, Beiträge zur Geschicthe der byzantinischen Finanzverwaltung besonders 10. und 11. Jahrhuderts [Byzantinischen Archiv, 9 (1927)], φωτ. ἀνατ. Darmstadt 1960, σ. 66 καί 222· πρβλ. P. Lemerle, The agrarian history of Byzantium from the Origins to the twelfth century, Galway 1979, σ. 201, 247·, Ν. Σβορώνου, Οἰκονομία-Κοινωνία, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ Η', Ἀθήνα 1979, σ. 197-205). Κάτι τέτοιο θά ἐνίσχυε βέβαια καί τήν ἄποψη τῆς ἐξάρτησης τῆς Κόμνης ἀπό τήν Κασταμονή, «τό μεγάλο κτῆμα» τῶν Κομνηνῶν, ἀλλά ἡ ἑρμηνεία δέν εἶναι δυνατό νά σταθεῖ μέ ἰσχυρή ἐπιχειρηματολογία. Γιά τίς λέξεις *κώμη* καί *χωρίον* ὡς τοπωνύμια βλ. D. V. Vayacacos, Les mots χώρα, χωρίον, κώμη et πόλις comme noms de lieu dans la langue grecque, Onoma 22 (1978) 457-466.

42. Ἡ ἔρευνα δέν μπόρεσε νά ἀποφανθεῖ ἄν ὁ Νικηφόρος, πού παραδίδεται ἀπό τή χρονογραφία τοῦ Σκυλίτση ὡς Κομνηνός (βλ. Ἰωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις ἱστοριῶν, ἔκδ. I. Thurn, σ. 371, 54 κ.ἑ.) ἔχει ἤ ὄχι συγγενική σχέση μέ τούς Κομνηνούς καί μάλιστα μέ τόν πατέρα τους Μανουήλ τόν Ἐρωτικό: βλ. σχετικά Du Cange, Familiae Augustae, σ. 170· G. Schlumberger, Ἡ βυζαντινή ἐποποιΐα κατά τά τέλη τῆς ι' ἑκατονταετηρίδος, Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος, μτφρ. Ι. Λαμπρίδου [Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ], ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 597· πρβλ. ὅμως De Jongh, La Généalogie des Comnène de Byzance, σ. 72. Δέν ἀποκλείεται τό ἐπίθετο Κομνηνός νά ἀποδόθηκε στόν Νικηφόρο «ἐκ τῶν ὑστέρων» — μόνον ὁ Σκυλίτσης καί ὁ ἀντιγραφέας του Γεώργιος Κεδρηνός τόν ἀναφέρουν ὡς Κομνηνό — γιά νά τονιστεῖ ἡ πιθανή συγγένειά του μέ τόν αὐτοκρατορικό οἶκο.

43. Ἰωάννης Καντακουζηνός, Ἱστορία, ἔκδ. B. G. Niebuhr [C. B.], τόμ. I, σ. 508-509.

44. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀρχαιότητες καί Ἐπιγραφαί τῆς Θράκης συλλεγεῖσαι κατά τό ἔτος 1885..., Περιοδικόν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, Ἀρχαιολογικόν Παράρτημα τοῦ 17ου τόμου, Κωνσταντινούπολις 1886, σ. 95.

45. Κ. Ἀμάντου, Ἡ καταγωγή τῶν Κομνηνῶν, σ. 233.

46. Βλ. πρόχειρα, Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ ΙΔ', σ. 775 καί Ἐλευθερουδάκη, Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, τόμ. 7, σ. 873.

47. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Θεωνᾶς, ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος, Νέος Ἑλληνομνήμων 1 (1897) 191-202.

48. Γιά τό χειρόγραφο καί τήν ἀπόδοση τοῦ κειμένου του στόν Νικηφόρο Μελισσηνό (1577-1633) βλ. Ἰ. Κ. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καί Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοί (Μελισσουργοί), 16ος 17ος αἰ., Θεσσαλονίκη 1966, σ. 15 καί σημ. 2· σ. 177.

49. Σπ. Λάμπρου, Θεωνᾶς, σ. 192. Τό κείμενο δέν περιλαμβάνεται φυσικά, ὡς ψευδεπίγραφο, στήν ἔκδοση L. Petit — X. A. Sidéridès — M. Jugie, Oeuvres complètes de Georges Scholarios, τόμ. I-VIII, Paris 1928-1936. Ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης (Τά οἰκογενειακά μας ὀνόματα, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 37 σημ. 88) τό παραθέτει, χωρίς νά ἀντικρούει τήν ἐξήγηση πού δίνει ὁ χρονογράφος Θεωνᾶς.

50. Βλ. Fr. Hild, Das byzantinischen Strassensystem in Kappadokien [Tabula Imperii Byzantini, 2], Wien 1977, σ. 88.

51. Προκόπιος, Ὑπέρ τῶν πολέμων, ἔκδ. J. Haury μέ προσθῆκες καί διορθώσεις G. Wirth [B. T.], τόμ. I, σ. 85, 3-7.

52. Βλ. F. I. Uspenskij, Istorija vizantijskoj imperii, τόμ. III, Mockva 1948, σ. 57. Βλ. καί Ν. Οἰκονομίδης, Ἡ ἑνοποίηση τοῦ Εὐρασιατικοῦ χώρου (945-1071), Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Η', Ἀθήνα 1979, σ. 141.

Ο ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΥΓΡΟ ΠΥΡ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Θ. ΚΟΡΡΕΣ / ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Για το μυστικό όπλο των Βυζαντινών, το υγρό πυρ, έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς υποθέσεις διάφορες. Στην ήδη εκτενή και πολλές φορές αντιφατική βιβλιογραφία[1] έρχονται πρόσφατα να προστεθούν δύο νέες μελέτες, φέρνοντας έτσι και πάλι το θέμα στην επικαιρότητα[2]. Εφεύρεση του αρχιτέκτονα Καλλίνικου, χρησιμοποιείται για πρώτη φορά με ιδιαίτερη επιτυχία στους χρόνους του Κωνσταντίνου Δ΄, κατά τη διάρκεια της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες (674-678). Το 717-18, το υγρό πυρ χρησιμοποιείται και πάλι κατά των Αράβων και είναι μια από τις αιτίες της αποτυχίας των να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη[4].

Πείρα του «πυρός» των Βυζαντινών λαμβάνουν και οι βόρειοι γείτονες της αυτοκρατορίας, όταν το 941 επιτίθενται στη Βασιλεύουσα. Ο αυτοκράτωρ Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός στέλνει εναντίον των Ρωσικών πλοίων τον πρωτοβεστιάριο Θεοφάνη, ο οποίος, με μικρή μοίρα πυροφόρων δρομώνων «τήν τε σύναξιν τῶν Ρουσικῶν πλοίων διέλυσεν καί τῷ ἐσκευασμένῳ πυρί πλεῖστα κατέφλεξεν, τά δέ λοιπά τούτων ἐτρέψατο εἰς πληγήν καί φυγήν»[5].

Η χρήση του υγρού πυρός συνεχίζεται και στους χρόνους της Άννας Κομνηνής, η οποία μάλιστα προσπαθεί να περιγράψει τη φύση και τον τρόπο χρησιμοποιήσεώς του[5α]. Δυστυχώς, οι περιγραφές της δεν είναι σαφείς και μόνον υποθέσεις επιτρέπουν. Εκτος αυτού, δεν σώζονται πολλές μαρτυρίες άλλων πηγών που να μιλούν για το τί ακριβώς ήταν και πώς χρησιμοποιούσαν το όπλο αυτό οι Βυζαντινοί. Έτσι, παρά τις διάφορες απόψεις που έχουν ώς τώρα διατυπωθεί, δεν δόθηκαν ικανοποιητικές απαντήσεις στο πρόβλημα του υγρού πυρός των Βυζαντινών.

2. Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΠΟΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΥΓΡΟΥ ΠΥΡΟΣ: ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

Κατά τον Θεοφάνη, «Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπό Ἡλιουπόλεως Συρίας, προσφυγών τοῖς Ρωμαίοις, πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τά τῶν Ἀράβων σκάφη ἐνέπρησε καί σύμψυχα κατέκαυσεν. Καί οὕτως οἱ Ρωμαῖοι μετά νίκης ὑπέστρεψαν καί τό θαλάσσιον πῦρ εὗρον»[6]. Η δραστικότητα του νέου αυτού όπλου, όπως τουλάχιστον την παρουσιάζουν οι πηγές, και το γεγονός ότι για πολλούς αιώνες παρέμεινε καλά φυλαγμένο κρατικό μυ-

στικό[7], επιτρέπουν την υπόθεση πως ο Σύρος Καλλίνικος επενόησε τη σύνθεση κάποιου εμπρηστικού μίγματος διαφορετικού από τά ήδη γνωστά, ή επέτυχε αποτελεσματικότερο τρόπο ρίψεως του εμπρηστικού υλικού. Τη μυστική αυτή φόρμουλα ή ίσως τεχνική των Βυζαντινών που χάθηκαν με την αυτοκρατορία του Σταυρού, προσπάθησαν επανειλημμένα να ανακαλύψουν οι νεώτεροι ερευνητές.

Μέχρι πρόσφατα το ενδιαφέρον των ερευνητών ήταν εστραμμένο αποκλειστικά στην αναζήτηση του μυστικού της σύνθεσης του υγρού πυρός και τα πορίσματα που προέκυψαν από την έρευνα αυτή μπορούν να ενταχθούν σε δύο βασικές θεωρίες. Οι υποστηρικτές της πρώτης πιστεύουν ότι ο Καλλίνικος επέτυχε να αναμίξει γνωστές εμπρηστικές ύλες με το άγνωστο μέχρι τότε νίτρο και να δημιουργήσει έτσι ένα ιδιαίτερα δραστικό μίγμα.

Οι οπαδοί της δεύτερης θεωρίας απορρίπτουν την παραπάνω άποψη και αντιπροτείνουν την δική τους, σύμφωνα με την οποία ο ασβέστης ήταν το νέο στοιχείο στη σύνθεση του Καλλίνικου, που έδινε στο μίγμα την πρωτοφανή για την εποχή ιδιότητα να αυτοαναφλέγεται μόλις ερχόταν σ' επαφή με το νερό.

Την πρώτη άποψη υποστήριξε ο Γάλλος χημικός M. Berthelot το 1891 σε άρθρο του[9] και αργότερα στη μελέτη του «La chimie au moyen âge» που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1893. Μελετητής των εμπρηστικών μιγμάτων που χρησιμοποιούσαν οι Κινέζοι, οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και οι Άραβες, πίστευε ότι το μυστικό της σύνθεσης των Βυζαντινών ήταν το νίτρο. Την υπόθεσή του στηρίζει, όπως άλλωστε και όλοι όσοι αποδέχονται την άποψη αυτή[10], πάνω στο γνωστό χωρίο των «Ναυμαχικών»[11] το οποίο μιλά για καπνούς, βροντές και λάμψεις που συνόδευαν την ρίψη του υγρού πυρός, καθώς και στην ιδιότητα της φλόγας να κατευθύνεται προς τα πλάγια, όπως περιγράφει η Άννα Κομνηνή[12], συνοψίζει δε τις απόψεις του ως εξής: «Το Ελληνικό πυρ βασιζόταν στην ανακάλυψη μιας νέας αρχής, στην ένωση δηλ. ενός εκρηκτικού στοιχείου του νίτρου, με γνωστές από παλαιότερα εμπρηστικές ύλες»[13]. Για τον τρόπο εκτόξευσης αναφέρει, δίχως να είναι ιδιαίτερα σαφής, πως «το υγρό πυρ ριχνόταν από μεταλλικούς σωλήνες που ήταν τοποθετημένοι στην πλώρη του πλοίου», καθώς επίσης ότι «ένας μόνον άνδρας αρκούσε για να εκτελέσει το έργο αυτό... πράγμα που σημαίνει ότι η διαδικασία της εκτόξευσης δεν απαιτούσε ούτε καταπέλτη ούτε μηχανή πολυσύνθετη»[14]. Τήν θέση του M. Berthelot δέχεται και ο Γερμανός ερευνητής M. Diels στη μελέτη του για τις τεχνικές γνώσεις των αρχαίων λαών[15]. Εξετάζοντας και αυτός το παραπάνω χωρίο των «Ναυμαχικών», πιστεύει ότι το υγρό πυρ πρέπει να θεωρηθεί σαν πρόδρομος της πυρίτιδος διότι όπως γράφει «η περιγραφή αυτή (των Ναυμαχικών) δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για το γεγονός ότι το νίτρο περιεχόταν σαν εκρηκτική ύλη στη σύνθεση του υγρού πυρός· αυτό δε ακριβώς ήταν το μυστικό»[16].

Ούτε όμως ο M. Diels εξηγεί τον τρόπο ρίψεως του υγρού πυρός. Περιορίζεται απλώς να αναφέρει ότι «το υγρό πυρ ήταν, κατά βάση, μια μορφή πυρίτιδος που συμπληρωνόταν από ένα εύφλεκτο υγρό το οποίο αναφλεγόταν τη στιγμή της εκρήξεως και προκαλούσε άσβεστη φωτιά στα πλοία και τον οπλισμό του εχθρού»[17].

Έτσι, κι αν ακόμη δεχτούμε ότι ο Καλλίνικος επέτυχε τον άγνωστο μέχρι τότε συνδυασμό εμπρηστικών ουσιών και νίτρου, τό πρόβλημα του υγρού πυρός λύνεται μόνον κατά το ήμισυ, γιατι δέν δίνεται ταυτόχρονα απάντηση στο ζήτημα της εκτοξεύσεως που να στηρίζεται πάνω στή σύνθεση[18], όπως τουλάχιστον την προτείνουν οι δύο ερευνητές.

Υποστηρικτής της παραπάνω θεωρίας υπήρξε επίσης και ο Κ. Ζέγκελης, ο οποίος όμως αντιλαμβάνεται το κενό που υπάρχει στις απόψεις του M. Berthelot και προσπαθεί να το καλύψει γράφοντας: «Εάν λάβουμε υπ' όψει τα συμπεράσματα που απορρέουν από τη μαρτυρία του Λέοντα και το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί γνωρίζουν το νίτρο και τις ιδιότητές του, πιστεύουμε ότι μπορούμε να βεβαιώσουμε πως το μίγμα γνωστό με τα ονόματα "ὑγρό πῦρ", "πῦρ ἐσκευασμένον", ή "ἑλληνικόν πῦρ", στηριζόταν αναμφισβήτητα στο νίτρο, ότι η σύνθεσή του ήταν ανάλογη με αυτήν της πυρίτιδος και ότι χρησιμοποιείτο για τη ρίψη εμπρηστικών υλών»[19].

Όπως φαίνεται από το παραπάνω χωρίο, ο Ζέγκελης κάνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ του εκρηκτικού και του εμπρηστικού υλικού και πιστεύει ότι «ὑγρό πῦρ» ήταν στην πραγματικότητα η πυρίτιδα που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί, για να εξασφαλίσουν την ωστική δύναμη που τους χρειαζόταν προκειμένου να εκτοξεύσουν εμπρηστικές ύλες πάνω στα εχθρικά πλοία[20]. Για να υποστηρίξει την άποψή του ο Ζέγκελης υποθέτει, χωρίς όμως να είναι σε θέση να τεκμηριώσει τις υποθέσεις του, ότι το μυστικό των Βυζαντινών ήταν, αφ' ενός μεν το «πρόπυρον», δηλαδή η πυρίτις, που γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν όπως εξηγείται παραπάνω, αφ' ετέρου δε τα «στρεπτά» που αναφέρουν οι πηγές και που, κατά την άποψη του Κ. Ζέγκελη, εκτελούσαν χρέη ουραίου των σημερινών πυροβόλων, διά του οποίου πυροδοτείτο το εμπρηστικό μίγμα τη στιγμή της εκρήξεως. «Έτσι» συνεχίζει ο Κ. Ζέγκελης, «μέσω των "στρεπτῶν" γινόταν η ανάφλεξη του εσκευασμένου πυρός, το οποίο, κατά την μαρτυρία του Λέοντα και άλλων πολλών συγγραφέων, ριχνόταν από τους σωλήνες συγχρόνως με τον πάταγο και τον καπνό του "προπύρου", δηλ. της πυρίτιδος, της οποίας η έκρηξη προκαλούσε την εκτόξευση του εμπρηστικού μίγματος»[21].

Την υπόθεση του Κ. Ζέγκελη ότι τα «στρεπτά» ήταν μηχανισμός ανάλογος με την σκανδάλη και ότι «περιστρεφόμενα με ταχύτητα εμπόδιζαν, όπως σήμερα τα ουραία των πυροβόλων όπλων, την έξοδο των αερίων»,

αντέκρουσε ο Γάλλος Μ. Mercier με την ορθή παρατήρηση, ότι «στα παλαιότερα σωζόμενα πυροβόλα όπλα ο πυροβολητής έβαζε φωτιά στην πυρίτιδα ανάβοντας ένα φυτίλι γιατί το όπλο δεν είχε σκανδάλη»[22].

Τη δεύτερη θεωρία που δέχεται τον ασβέστη ως το νέο στοιχείο της σύνθεσης του Καλλίνικου υποστήριξε σε μελέτη του ο Άγγλος H. W. L. Hime[23]. Κατά την άποψη αυτή, το μυστικό του πυρός βρισκόταν στην ιδιότητά του να αναφλέγεται μόλις ερχόταν σε επαφή με το νερό, πράγμα που επιτυγχάνετο χάρη στην προσθήκη του ασβέστη. Την θέση του αυτή αναγκάσθηκε ο ίδιος να τροποποιήσει όταν αντιλήφθηκε πως δεν ήταν δυνατόν να παραχθεί, με τη μέθοδο που υπέδειξε, η υψηλή θερμοκρασία που χρειαζόταν για την ανάφλεξη των υλών του μίγματος. Αργότερα, σε μιά δεύτερη μελέτη του, πρότεινε άλλη μέθοδο σύμφωνα με την οποία η αυτοανάφλεξη θα επιτυγχάνετο με τη βοήθεια του φωσφορικού ασβεστίου[24], που θεωρεί ανακάλυψη του Καλλίνικου.

Σ' ό,τι αφορά τον τρόπο ρίψης, ο H. W. L. Hime δέχεται πως η λέξη «σίφων» σημαίνει αντλία και ότι με τη βοήθεια μιας αντλίας εκτοξευόταν νερό μαζί με το μίγμα. Με το συλλογισμό αυτό εξηγεί τόσο τον τρόπο εκτόξευσης, όσο και την πυροδότηση του μίγματος που γινόταν με την επενέργεια του νερού στο φωσφορικό ασβέστιο[25].

Σοβαρές επιφυλάξεις για την παραπάνω θεωρία εξέφρασε ο N. D. Cheronis ο οποίος μεταξύ άλλων γράφει: «Τα πολλά πειράματα που έγιναν από τον συγγραφέα με διάφορα μίγματα φωσφορικού ασβεστίου, δείχνουν ότι βενζίνη και φωσφορικό ασβέστιο θα αναφλεγούν σε χρόνο 30΄΄-1΄ από τη στιγμή που θα αναμιχθούν με το νερό. Αν όμως προστεθεί μια μικρή ποσότητα λαδιού στη βενζίνη, το μίγμα δεν αναφλέγεται ούτε μετά 15΄». Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι τόσο ο N. D. Cheronis όσο και άλλοι νεώτεροι ερευνητές αμφισβήτησαν τη δυνατότητα παραγωγής φωσφορικού ασβεστίου τον έβδομο αιώνα[27].

Την αρχική άποψη του H. W. L. Hime υποστήριξε δύο χρόνια αργότερα και ο von Lippman. Σ' ό,τι αφορά το πρόβλημα του να γνωρίσουμε τί ήταν το «ελληνικό πυρ» γράφει: «όλες οι έρευνες δέχονται ότι τα κύρια συστατικά του αποτελούντο από εύφλεκτα παράγωγα του πετρελαίου, τα οποία γνώριζαν ήδη να παρασκευάζουν την εποχή εκείνη και από λιωμένα μίγματα ασβέστη. Τα τελευταία πειράματα δείχνουν ότι μερικές συνθέσεις που αποτελούντο από αιθέρια έλαια και ασβέστη τέλεια τριμμένο, αρχίζουν, μόλις ριχτούν στο νερό, να απλώνονται στην επιφάνεια. Έπειτα, η θερμοκρασία του μίγματος αυξάνει από την αντίδραση νερού και ασβέστη, δημιουργούνται ατμοί και τέλος ακολουθεί ανάφλεξη. Τότε το οξυγόνο και οι ατμοί του πετρελαίου καίγονται προκαλώντας φοβερές εκρήξεις και συγχρόνως φλόγες και καπνό...»[28].

Την δυνατότητα αυτοαναφλέξεως του μίγματος που προτείνει ο von Lippmann θεωρεί αμφισβητήσιμη ο Κ. Ζέγκελης, ο οποίος παρατηρεί ότι αυτό θα μπορούσε ίσως να επιτευχθεί κάτω από ιδανικές συνθήκες εργαστηρίου, το θεωρεί όμως δύσκολο, αν όχι αδύνατο, με τις συνθήκες που συνήθως επικρατούν στην ανοικτή θάλασσα[29].

Τέλος, μια τρίτη άποψη, που συνδυάζει τις δύο προηγούμενες θεωρίες, αξίζει να αναφερθεί. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν οι Μ. Mercier και R. J. Forbes, οι οποίοι πιστεύουν ότι το βασικό στοιχείο του υγρού πυρός ήταν κάποια μορφή νάφθας καί ότι το μίγμα περιείχε και στερεά συστατικά όπως το νίτρο και ο ασβέστης. Την άποψη αυτή δέχονται, σ' ό,τι αφορά τη σύνθεση του υγρού πυρός, και οι ερευνητές που ασχολήθηκαν πρόσφατα με το ζήτημα[30]. Πιστεύουν όμως ότι το μυστικό του υγρού πυρός βρισκόταν όχι στη σύνθεση αλλά μάλλον στον τρόπο εκτόξευσής του και στρέφουν έτσι την έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή.

Η E. Davidson στο άρθρο της «The Secret Weapon of Byzantium» που αναφέρεται γενικά στο υγρό πυρ, παρόλο που δεν ασχολείται ιδιαίτερα με το ζήτημα της εκτόξευσης, έχει αντιληφθεί το πρόβλημα και προσπάθησε να δώσει μιαν απάντηση[31]. Έτσι, αφού δέχεται ότι το μίγμα βασιζόταν στο πετρέλαιο, υποστηρίζει ότι η καύση μέρους του μίγματος μέσα στο βλητικό σωλήνα παρείχε την ωστική δύναμη[32]. Εκτός αυτού η E. Davidson πιστεύει ότι οι Βυζαντινοί προθέρμαιναν το μίγμα μέσα στους σωλήνες πριν από την εκτόξευση, για να το καταστήσουν ρευστότερο. Την διαδικασία της εκτόξευσης περιγράφει ως εξής: «The mouth of the tube may have been plugged in the manner of a pop gun, or by a plug of resin which would be forced up to an inner tube (as in a Cona coffe maker) to the mouth, where it could be ignited by a torch to give a roaring flame, which would escape with considerable force against the enemy»[33].

Δυστυχώς η E. Davidson δεν αναφέρεται, όπως θα έπρεπε, στη σύνθεση του μίγματος για να αιτιολογήσει όσα γράφει σχετικά με την ωστική δύναμη που δημιουργείτο κατά την καύση του, οι πηγές δε που παραθέτει δεν επεξηγούν την υπόθεσή της. Πέρα απ' αυτό, ενώ αρχικά δέχεται (σ. 70) ότι «μια μικρή ποσότης νίτρου προστίθετο ίσως για να παραχθεί μια μικροέκρηξη» αργότερα (σ. 72) αναφέρει πως «η χρήση μιας πρωτόγονης μορφής πυρίτιδος, σαν στοιχείο προωθητικό, έχει εξετασθεί από τους ερευνητές και είναι πια γενικά παραδεκτό ότι το νίτρο δεν υπήρχε στις αναγκαίες ποσότητες την εποχή που ανακαλύφθηκε το υγρό πυρ». Αν όμως δεχθούμε την δεύτερη αυτή διαπίστωση, ποιο είναι το στοιχείο που έδινε την ωστική ενέργεια για να εκτοξευθεί το μίγμα της Davidson και μάλιστα «with considerable force»;

Πρόσφατα οι Haldon και Byrne έγραψαν μια μελέτη ειδικά για το ζήτη-

μα της εκτόξευσης του υγρού πυρός. Στη μελέτη αυτή, οι ερευνητές, που δέχονται κατ' αρχήν ότι το μίγμα βασιζόταν στο αργό πετρέλαιο[34], πιστεύουν ότι η εκτόξευση επιτυγχάνεται με τη βοήθεια της πίεσης. Το μίγμα τοποθετείτο, σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, μέσα σε μπρούντζινο λέβητα κλεισμένο αεροστεγώς. Με τη βοήθεια μιας χειροκίνητης αεραντλίας συνδεδεμένης με τον λέβητα μπορούσαν να αυξήσουν την πίεση και στη δεδομένη στιγμή ελευθέρωναν από μια στρόφιγγα το υγρό. Αυτό περνούσε μέσω ενός σωλήνα και εκτοξευόταν πάνω στα εχθρικά πλοία. Η πυροδότηση του υγρού γινόταν από ένα δαυλό που ήταν τοποθετημένος στην άκρη του βλητικού σωλήνα[35].

Παρά το γεγονός ότι η μελέτη των J. Haldon και M. Byrne αναφέρεται ειδικά στο πρόβλημα της εκτόξευσης του υγρού πυρός, οι απόψεις των δεν πείθουν. Η ιδέα, κατ' αρχήν, αεροστεγούς συστήματος δημιουργεί επιφυλάξεις. Και θα ήταν ενδεχομένως δυνατόν να δεχθεί κανείς την θέση αυτή, αν δεν προστίθετο και ο παράγων της υψηλής πίεσης. Η πίεση αυτή θα πρέπει να ήταν σημαντική για να είναι δυνατόν να εκτοξευθεί, έστω και μερικά μέτρα, το μίγμα που στη βάση του ήταν αργό πετρέλαιο. Διότι το αργό πετρέλαιο, ακόμη και θερμό, δεν παύει να είναι παχύρρευστο και συνεπώς δύσκολα εκτοξεύσιμο. Το μίγμα αυτό, λόγω της περιορισμένης του ρευστότητας, θα χρειαζόταν ένα βλητικό σωλήνα με σχετικά ευρύ στόμιο. Η εκτόξευση όμως μέσα από σωλήνα με ευρύ στόμιο προϋποθέτει ακόμη μεγαλύτερες πιέσεις. Για τους λόγους αυτούς είναι δύσκολο να δεχτεί κανείς ότι με τις τεχνολογικές γνώσεις της εποχής θα ήταν, αφ' ενός μεν δυνατόν να αναπτυχθεί τέτοια πίεση, αφ' ετέρου δε να υπάρχουν λέβητες αεροστεγώς κλεισμένοι που να αντέχουν στις πιέσεις αυτές. Το πρόβλημα της αντοχής του λέβητα αντιλαμβάνονται και οι συγγραφείς δεχόμενοι ότι «heating the oil without any sort of pressure gauge which we must assume, was highly dangerous and could result in an explosion»[36]. Δικαιολογούν όμως την άποψή τους με τη σκέψη ότι «the operator in charge of the device was a trained man who could apply his own rule of thumb as to how many strokes of the pump were required to attain a certain pressure»[37]. Παρά δε το ότι πιστεύουν πως με τις παραπάνω συνθήκες «accidents must have occured», επιμένουν στην άποψή τους με την αιτιολογία ότι «the evidence we have will allow no other practicable solution»[38].

Εκτός από τις προφανείς τεχνικές δυσκολίες, η θεωρία των J. Haldon - M. Byrne έχει και ορισμένες άλλες αδυναμίες. Η ερμηνεία που δίνουν στη λέξη «σίφων» δεν είναι αποδεκτή. Η παραπομπή τους στο «Βίο τοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου» δεν αποδεικνύει ότι η λέξη σημαίνει πάντοτε την αντλία[39]. Εκτός αυτού αποφεύγουν να δώσουν μια ερμηνεία στη λέξη «χειροσίφων», πράγμα που βέβαια είναι δύσκολο αν δεχθούμε ότι «σίφων» σημαίνει αντλία[40].

Η προσπάθειά τους τέλος να αποδείξουν ότι το πυρ μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από πολύ κοντινές αποστάσεις, πράγμα που κατά συνέπεια θα απαιτούσε μικρότερη ωστική δύναμη (πίεση), δεν είναι επιτυχής. «Είναι φανερό από την αφήγηση της Άννας Κομνηνής», υποστηρίζουν, «ότι το όπλο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από πολύ κοντινές αποστάσεις ή ακόμα όταν τα πλοία πλεύριζαν, πράγμα που ελάττωνε την ανάγκη για μεγάλη ακτίνα δράσεως και υψηλή πίεση»[41]. Η παραπομπή όμως της Άννας Κομνηνής[42], στην οποία οι J. Haldon - M. Byrne καταφεύγουν, δεν σημαίνει αναγκαστικά αυτό που υποστηρίζουν οι συγγραφείς. Είναι γνωστό ότι οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τα πυρφόρα πλοία σαν επιθετικές αιχμές, όταν ήθελαν να διασπάσουν τους εχθρικούς σχηματισμούς. Ετσι, ο κόμης Ελεήμων και ο Λαντούλφος, ηγούντο πυρφόρων πλοίων που είχαν αποστολή να διασπάσουν τις γραμμές των Πισσαίων και να επιφέρουν σύγχυση στον αριθμητικά και ποιοτικά ανώτερο εχθρό[43]. Για λόγους που δεν γνωρίζουμε ο Λαντούλφος απέτυχε «τοῦ πυρός σκεδασθέντος». Ίσως να μη μπόρεσε να διασπάσει τις εχθρικές γραμμές, ή ακόμη να μη κατόρθωσε να πλησιάσει όσο θα έπρεπε, ή τέλος να απέφυγαν οι Πισσαίοι με κατάλληλους ελιγμούς το «ὑγρόν πῦρ». Ο κόμης Ελεήμων, αντίθετα, διέσπασε τις εχθρικές γραμμές, αλλά στην προσπάθειά του αυτή μπλέχτηκε στα πηδάλια ενός μεγάλου πλοίου των Πισσαίων. «Καί μή εὐχερῶς ἔχων ἐκεῖθεν διαπλώσασθαι, κατεσχέθη ἄν εἰ μή γοργῶς πρός τήν σκευήν ἀπεῖδε καί πῦρ κατ' αὐτῶν ἀφείς οὐκ ἄστοχα ἔβαλεν»[44]. Είναι φανερό ότι η χρήση του υγρού πυρός στην παραπάνω περίσταση, αποτελεί καθαρά μια πράξη απελπισίας του Ελεήμονος, ο οποίος, προκειμένου να πιαστεί αιχμάλωτος ή να σκοτωθεί, προτιμά να διακινδυνεύσει καταφεύγοντας στο υγρό πυρ, αν και το πλοίο του ήταν ουσιαστικά δεμένο στο εχθρικό. Έτσι είναι παρακινδυνευμένο να υποστηριχθεί, με βάση το χωρίο αυτό, ότι το υγρό πυρ ριχνόταν «από πολύ κοντινές αποστάσεις ή ακόμη και όταν τα πλοία πλεύριζαν»[45].

Καταλήγοντας, θα ήθελα να διατυπώσω περιληπτικά ορισμένες γενικές παρατηρήσεις πάνω στις διάφορες και πολλές φορές αντιφατικές θέσεις που έχουν παρουσιασθεί:

1. Η πλειονότητα των ερευνητών είναι προσανατολισμένη στη διερεύνηση της σύνθεσης του υγρού πυρός. Ελάχιστοι μόνο αντιμετώπισαν το πρόβλημα της εκτόξευσής του.

2. α) Οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με τη σύνθεση του υγρού πυρός λησμόνησαν τελείως το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί και μάλιστα τον 7ο αιώνα, ακόμη και αν πετύχαιναν κάποια χημική ένωση θα ήταν πολύ δύσκολο να την επαναλάβουν, επειδή τα υλικά που διέθεταν είχαν χαμηλό βαθμό καθαρότητος.

β) Από την άλλη πλευρά, όσοι προσπάθησαν να εξετάσουν το πρό-

βλημα της εκτόξευσης, οδηγήθηκαν σε κατασκευές ιδιαίτερα πολύπλοκες και πιθανότατα ανώτερες από τις τεχνολογικές δυνατότητες της εποχής εκείνης.

3. Επομένως το πρόβλημα θα πρέπει να επανεξετασθεί πιό συστηματικά και να αντιμετωπισθούν συγκεκριμένα προβλήματα όπως:

α) Η δυνατότητα ρίψης μιας εύφλεκτης ύλης με σχετικά υψηλό βαθμό επιτυχίας από τα βυζαντινά πλοία.

β) Το πρόβλημα της ακίνδυνης μεταφοράς της ύλης αυτής από το βυζαντινό ναυτικό.

γ) Τρόπος ανάφλεξης ή πυροδότησης και σε ποιο σημείο της εκτόξευσης γινόταν η ανάφλεξη.

4. Τί σημαίνουν ειδικά για το ζήτημα του υγρού πυρός οι όροι:

α) «σίφων» ή «χειροσίφων»

β) «στρεπτά»

γ) «πρόπυρο».

Στα προβλήματα αυτά, καθώς και σε άλλα γενικότερα όπως το αν πράγματι το υγρό πυρ ήταν και παρέμεινε κρατικό μυστικό, θα δοθούν ικανοποιητικές, πιστεύω, απαντήσεις στη μελέτη μου που σύντομα θα ακολουθήσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η σχετική βιβλιογραφία περιλαμβάνει: M. Berthelot, La chimie au moyen âge, Paris 1893. — H. W. L. Hime, The Origin of Artillery, London 1915.— C. Zenghelis, Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins, Byzantion 7 (1932) 265-286. — N. D. Cheronis, Chemical Warfare in the Middle Ages: Kallinikos' Prepared Fire, Journal of Chemical Education 14, 8 (1937) 360-365. — M. Mercier, Le feu grégeois, Paris 1952. — J. R. Partington, A History of Greek Fire and Gunpowder, Cambridge 1960. — R. J. Forbes, More Studies in Early Petroleum History, Leiden 1959.

2. Πρόκειται για τις εξής δυο μελέτες: E. Davidson, The Secret Weapon of Byzantium, B. Z. 66 (1973) 61-74. — J. Haldon and M. Byme, A Possible Solution to the Problem of Greek Fire, B. Z. 70 (1977) 91-99.

3. Θεοφάνους Χρονογραφία, εκδ. C. de Boor, 354. 13-17.

4. Θεοφ. Χρον. 397. 9-13. «μαθών δέ δι' αὐτῶν ὁ βασιλεύς περί τῶν κρυπτομένων δύο στόλων ἐν τῷ κόλπῳ, σίφωνας πυρσοφόρους κατασκευάσας, εἰς δρόμωνάς τε καί διήρεις τούτους ἐμβαλών κατά τῶν δύο στόλων ἐξέπεμψεν. τοῦ δέ Θεοῦ συνεργήσαντος διά τῶν πρεσβειῶν τῆς παναχράντου Θεοτόκου ἐπιτοπίως ἐβυθίσθησαν οἱ ἐχθροί».

5. Συνεχιστής Θεοφάνους, εκδ. C.B. 424. 7-13.— Λέων Γραμματικός, εκδ. C.B. 323. 8-20. — Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1981, σ. 368.

5α. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, εκδ. B. Leib, XI.X.2-XI.X.4.

6. Θεοφ. Χρον. 354. 14-17. Υπάρχει βέβαια και η προγενέστερη μαρτυρία του Ι. Μαλάλα κατά την οποία ο Αθηναίος φιλόσοφος Πρόκλος «ἐκέλευσεν ἐνεχθῆναι τό λεγόμενον θεῖον ἄπυρον πολύ, εἰπών τριβῆναι αὐτό ὡς μῖγμα λεπτόν, καί δέδωκε τῷ αὐτῷ Μαρίνῳ, εἰρηκώς αὐτῷ ὅτι ὅπου ρίψεις ἐξ αὐτοῦ εἴτε εἰς οἶκον εἴτε ἐν πλοίῳ μετά τό ἀνατεῖλαι τόν ἥλιον, εὐθέως ἅπτεται ὁ οἶκος ἤ τό πλοῖον καί ὑπό τοῦ πυρός ἀναλίσκεται». Ιω. Μαλάλας, εκδ. C.B. 403.15-21. Η μαρτυρία αυτή που τοποθετείται στα χρόνια της βασιλείας του Αναστασίου Α' (491-518), δείχνει ότι οι Βυζαντινοί είχαν χρησιμοποιήσει και νωρίτερα εμπρηστικά όπλα, των οποίων το υγρό πυρ ήταν, πιθανώς, βελτιωμένη μορφή. Πρβλ. M. Mercier, Le feu grégeois, σ. 14. — R. J. Forbes, More Studies, σ. 79-80. — Hirochi Wada, Τό λεγόμενον θεῖον ἄπειρον bei Malalas, Orient 11 (1975) 31. — Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ἱστορία, τ. Β'1 610-867, Ἀθῆναι 1981, σ. 304-305.

7. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, De administrando imperio, εκδ. G. Moravcsik. — R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967.

8. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ἱστορία, τ. Β'1, σ. 305.

9. M. Berthelot, Les compositions incendiaires dans l' antiquité et au moyen âge [Rev. des deux mondes, 106 (1891) 786-822].

10. Την ύπαρξη νίτρου στη σύνθεση του Καλλίνικου δέχονται επίσης ο Κ. Ἄμαντος, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τ. Α', Ἀθῆναι 1963, σ. 316, η E. Davidson, The Secret Weapon, σ. 70, ο Ι. Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία, τ. Β', σ. 90 και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ἱστορία, τ. Β1, σ. 305.

11. Ναυμαχικά, εκδ. A. Dain, Paris 1943, σ. 29, νη'.«Οἷον τό ἐσκευασμένον πῦρ μετά βροντῆς καί καπνοῦ προπύρου μετά τῶν σιφώνων πεμπόμενον καί καπνίζον αὐτά (πλοῖα)».

12. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς XI.X.4. «ἐκδειματωθέντες οἱ βάρβαροι τό μέν διά τό πεμπόμενον πῦρ (οὐδέ γάρ ἐθάδες ἦσαν τοιούτων σκευῶν ἤ πυρός ἄνω μέν φύσει τήν φοράν ἔχοντος, πεμπομένου δ' ἐφ' ἅ βούλεται ὁ πέμπων κατά τε τό πρανές πολλάκις καί ἐφ' ἑκάτερα), τό

δέ ὑπό τοῦ θαλαττίου κλύδωνος συγχυθέντες τόν νοῦν φυγαδείας ἥψαντο».

13. M. Berthelot, Les compositions, σ. 787.

14. Βλ. αυτ. σ. 803.

15. M. Diels, Antike Technik, Leipzig-Berlin 1914.

16. Βλ. αυτ. σ. 98 σημ. 2.

17. Αυτ. σ. 98 σημ. 2.

18. Βλ. N. D. Cheronis, Chemical Warfare, σ. 364.

19. C. Zenghelis, Le feu grégeois, σ. 277.

20. Αυτ. σ. 277. «Le fait que la projection était accompagnée d' un bruit violent présuppose évidemment une explosion, la transformation d' une matière en gaz et le lancement du mélange incendiaire par la force de ce gaz».

21. Βλ. C. Zenghelis, Le feu grégeois, σ. 282. — Πρβλ. R. J. Forbes, More Studies, σ. 87.

22. M. Mercier, Le feu grégeois, σ. 18.

23. H. W.L. Hime, Gunpowder and Ammunition, London 1904, σ. 5 κ.ε., 33 κ.ε.

24. H. W.L. Hime, The Origin of Artillery, London 1915, σ. 34.

25. Αυτ. σ. 35 κ.ε.

26. N. D. Cheronis, Chemical Warfare, σ. 363.

27. Αυτ. σ. 363. — J. R. Partington, A History of Greek Fire, σ. 32.

28. E. O. von Lippmann, Zur Geschichte des Schiesspulvers (Abhanlungen und Vortage zur Gesch. der Naturwiss.) σ. 131 κ.ε.

29. C. Zenghelis, Le feu grégeois, σ. 270.

30. E. Davidson, The Secret Weapon. — J. Haldon-M. Byrne, A Possible Solution.

31. E. Davidson, The Secret Weapon, σ. 71 κ.ε.

32. E. Davidson, The Secret Weapon, σ. 78.

33. Βλ. αυτ. σ. 73.

34. J. Haldon-M. Byrne, A Possible Solution, σ. 94.

35. Βλ. αυτ. σ. 95.

36. J. Haldon-M. Byrne, A Possible Solution, σ. 96.

37. Αυτ. σ. 96.

38. Αυτ. σ. 96.

39. Βίος τοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου, P.G. 100, στ. 1176C.

40. J. Haldon-M. Byrne, A Possible Solution, σ. 97 σημ. 19.

41. Αυτ. σ. 96.

42. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, XI.X.4.

43. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, XI.X.2. Κατά τη μαρτυρία της Άννας Κομνηνής, ο αυτοκράτορας «γινώσκων τούς Πισσαίους τοῦ περί τήν θάλατταν πολέμου ἐπιστήμονας καί δεδιώς τήν μετ' αὐτῶν μάχην...» προσπαθούσε με διάφορα τεχνάσματα να εξουδετερώσει την υπεροχή του εχθρού.

44. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, XI.X.4.

45. J. Haldon-M. Byrne, A Possible Solution, σ. 96.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

Η μελέτη αυτή[1] έχει ως αφετηρία τη διαπίστωση, ότι από το Μ. Κωνσταντίνο και μέχρι τη δυναστεία του Ηράκλειου οι αυτοκράτορες φέρουν πολύ συχνά το όνομα του πατέρα τους. Η συνήθεια αυτή, που δεν απαντά στα μεταγενέστερα χρόνια, δεν είναι από αυτές που ρύθμιζαν τη βυζαντινή ονοματοδοσία.

Οι Βυζαντινοί έδιναν στα παιδιά τους τα ονόματα πάππων[2] ή άλλων στενών συγγενών που είχαν πεθάνει, τιμώντας μ' αυτόν τον τρόπο το πρόσωπο του οποίου το όνομα έδιναν στο νεογέννητο[3]· σε περίπτωση θανάτου η συνέχιση του ονόματος ήταν μια παρηγοριά για το χαμό του συγγενούς[4].

Η Εκκλησία αντιδρούσε στη συνήθεια αυτή και προέτρεπε τους χριστιανούς να δίνουν στα παιδιά τους ονόματα αγίων, αποστόλων και μαρτύρων· όταν το παιδί θα έφερε το όνομα αγίου, θα είχε ως προστάτη του τον άγιο και υπήρχε η αντίληψη, ότι το παιδί θα αποκτούσε τις αρετές του αγίου[5].

Ενώ λοιπόν οι δύο αυτές συνήθειες —η συνήθεια να δίνουν ονόματα συγγενών και η συνήθεια για ονόματα αγίων— ρύθμιζαν την ονοματοδοσία των κοινών Βυζαντινών, τα ονόματα των αυτοκρατόρων ήταν κατά κάποιο τρόπο έξω από τους κανόνες αυτούς: χριστιανικά ονόματα δεν ήταν συχνά στους αυτοκράτορες[6] και, ενώ η συνήθεια να δίνεται το όνομα του πατέρα δεν ήταν συχνή[7], στην περίπτωση των βασιλοπαίδων το ποσοστό ήταν πολύ αυξημένο[8].

Γενικά μπορεί κανείς να βρει σ' όλους τους λαούς —είτε σαν ζωντανή πεποίθηση είτε σαν στοιχείο που διατηρείται κατά παράδοση— την αντίληψη της ταύτισης του κυρίου ονόματος και του φορέα του[9]. Μια εκδοχή της αντίληψης αυτής είναι ότι το κύριο όνομα εκφράζει τις ιδιότητες του φορέα του (ή τις προσδοκίες για κάποιες ιδιότητες του φορέα)[10]. Η σημασία αυτή των κυρίων ονομάτων και η πίστη για άρρηκτο σύνδεσμο ανάμεσα στο όνομα και στο ονομαζόμενο εμφανίζεται και στους Βυζαντινούς[11]· σχετικές απόψεις τις βρίσκουμε θεωρητικά διατυπωμένες ή υλοποιημένες μέσα στην καθημερινή πράξη[12]. Έτσι πιστεύω ότι παρουσιάζει ενδιαφέρον να εξεταστούν οι λόγοι που υπαγόρευσαν τα ονόματα των βυζαντινών αυτοκρατόρων, πολύ περισσότερο που, όπως διαπιστώσαμε, τα ονόματα αυτά αποτελούν εξαίρεση μέσα στη βυζαντινή ονοματοδοσία. Και μια και η

εξαίρεση αυτή απαντά ανάμεσα στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, θα πρέπει, νομίζω, να αναζητήσουμε την εξήγηση σε πολιτικούς λόγους.

Το πρόβλημα διαφωτίζουν μερικές παρατηρήσεις που επίσης αναφέρονται στα ονόματα των βυζαντινών αυτοκρατόρων και που στην ουσία είναι εξειδικεύσεις της γενικής διαπίστωσης που κάναμε παραπάνω.

1. Και πρώτα πρώτα η παρατήρηση, ότι η εξαίρεση που διαπιστώσαμε στη βυζαντινή ονοματοδοσία, απαντά μόνο στην περίπτωση που το παιδί γεννηθεί κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορίας του αυτοκράτορα πατέρα του, όταν πρόκειται δηλ. για πορφυρογέννητο που προορίζεται για διάδοχος.

Έτσι ο γιος του Μ. Κωνσταντίνου που γεννήθηκε όσο ακόμη ο πατέρας του ήταν καίσαρας, φέρει το όνομα Κρίσπος[13], ενώ ο δεύτερος γιός του που γεννήθηκε μετά την αναγόρευση του Μ. Κωνσταντίνου σε αύγουστο, ονομάζεται Κωνσταντίνος[14], είναι δηλ. «ὁμώνυμος τῷ πατρί», όπως τονίζουν οι πηγές[15].

Ο Ιοβιανός είχε ένα γιο, που απέκτησε όμως πριν από την ανακήρυξή του σε αύγουστο, και ο οποίος έφερε το όνομα του παππού του, πατέρα του Ιοβιανού, στρατηγού Βαρονιανού[16].

Ο Βαλεντιανός Α΄ όταν ανέβηκε στο θρόνο ήταν ήδη παντρεμένος με τη Μαρίνα (ή Μαριανή) από την οποία είχε αποκτήσει τον Γρατιανό το 359, πριν ακόμη στεφτεί αύγουστος (25 Φεβρουαρίου 364)[17]. Ο γιος όμως που απόκτησε από την Ιουστίνα στη διάρκεια της βασιλείας του, ονομάστηκε επίσης Βαλεντιανός. Χαρακτηριστικό είναι το χωρίο του Σωκράτη: «Οὐαλεντινιανῷ τῷ βασιλεῖ... ἐτέχθη υἱός ὁμώνυμος αὐτῷ· Γρατιανός γάρ ἤδη πρότερον πρό τῆς βασιλείας αὐτῷ γεγέννητο»[18].

Ο Αρκάδιος, γιος του Θεοδοσίου Α΄, γεννήθηκε το 377 πριν από την αναγόρευση του πατέρα του σε αύγουστο[19]. Ο πορφυρογέννητος γιος του Αρκάδιου, που γεννήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 401[20], πήρε το όνομα του παππού του και ιδρυτή της δυναστείας[21]. Σε περίπτωση βασιλόπαιδος, εγγονού αυτοκράτορος, όπως ο Θεοδόσιος Β΄, το όνομα του παππού τονίζει τη συνέχεια της δυναστείας για τρίτη γενιά.

Ο Λέων Α΄ αναδεικνύει αύγουστο και διάδοχό του τον εγγονό του Λέοντα Β΄[22]. Εδώ το όνομα πέρα από τη σκοπιμότητα που συναντήσαμε και στην περίπτωση του Θεοδοσίου Β΄, δηλώνει καί τον διάδοχο ιδρυτή δυναστείας.

Οι αυτοκράτορες που ακολούθησαν, δεν απέκτησαν παιδιά. Μεσολάβησε περισσότερο από ένας αιώνας μέχρι τη στιγμή που βυζαντινός αυτοκράτορας, ο Μαυρίκιος, απέκτησε και πάλι γιο. Το γεγονός ήταν πολύ μεγάλης σημασίας για την αυτοκρατορία. Ο Ευάγριος κάνει το σχετικό σχόλιο:

«...ὅτε τά ὀνείδη τῆς βασιλείας λύσας Θεοδόσιον ἐς φῶς προήγαγε προοίμιον αὐτῷ καί τῷ πολιτεύματι πάσης εὐδαιμονίας παρασχόμενον»[23].

Με το εξαιρετικό του γεγονότος συνδέεται και το όνομα που δόθηκε στο γιο του Μαυρίκιου[24]. Θεοδόσιος ήταν το όνομα του ιδρυτή της τελευταίας δυναστείας καθώς και το όνομα του τελευταίου πορφυρογέννητου αυτοκράτορα, που κατόρθωσε παρά την ανηλικότητά του, να διατηρήσει το θρόνο του και να βασιλεύσει για πολλά χρόνια, από το 408 μέχρι το 450[25]. Επιπλέον το όνομα Θεοδόσιος ήταν το όνομα ενός αυτοκράτορα, του Θεοδοσίου Β΄, που υποστήριζε το δήμο των Πράσινων· το όνομα αυτό το πρότειναν οι Πράσινοι —οι Βένετοι πρότειναν το όνομα του βένετου αυτοκράτορα Ιουστινιανού— και η υιοθέτηση του ονόματος Θεοδόσιος από τον Μαυρίκιο για το γιό του, δείχνει την εύνοια του αυτοκράτορα προς τον δήμο των Πράσινων[26].

Πολύ χαρακτηριστικά για το θέμα που εξετάζουμε είναι τα παραδείγματα που μας δίνει η δυναστεία των Ηρακλειδών[27]. Ο Ηράκλειος Α΄, ιδρυτής της δυναστείας, όλα του τα παιδιά τα απέκτησε στη διάρκεια της αυτοκρατορίας του. Ο πρωτόκοκος γιός του, τον οποίο προόριζε για διάδοχό του[28], ονομάστηκε Ηράκλειος, ενώ παράλληλα έφερε και δεύτερο όνομα, Κωνσταντίνος[29], «διώνυμος γάρ ὤν ἐτύγχανε»[30].

Ηράκλειος ονομάστηκε και ο γιος του Ηράκλειου από τη Μαρτίνα, τον οποίο επίσης έστεψε αύγουστο[31] και προόριζε για διάδοχό του[32]. Οι μεταγενέστεροι χρονογράφοι τον αναφέρουν ως «Ἡρακλεωνᾶ» ή «Ἡρακλωνᾶ» και με αυτό το όνομα τον αναφέρουν και οι νεώτεροι ιστορικοί[33]. Το επίσημο όνομά του ωστόσο ήταν Ηράκλειος[34].

Θα μπορούσε ίσως κάποιος να συνδέσει το όνομα του Ηράκλειου-Νέου Κωνσταντίνου και του Ηράκλειου (Ηρακλωνά) με τον παππού τους, έξαρχο Ηράκλειο, και όχι με τον πατέρα τους, αυτοκράτορα Ηράκλειο. Ωστόσο οι παρατηρήσεις που κάναμε παραπάνω και που συνδέουν το όνομα του νέου αυτοκράτορα με το όνομα του προκατόχου του αυτοκράτορα, το γεγονός ότι οι δύο αυτοί γιοί του Ηράκλειου που έφεραν το ίδιο όνομα μ' αυτόν, στέφτηκαν αύγουστοι και ορίστηκαν ως διάδοχοι του θρόνου, καθώς και η περίπτωση του Κώνσταντα Β΄, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, μας υποχρεώνουν να συνδέσουμε το όνομα των δύο διαδόχων του Ηρακλείου με τον πατέρα τους και όχι με τον παππού τους.

Ο χρόνος που ακολούθησε το θάνατο του αυτοκράτορα Ηράκλειου Α΄ (11 Φεβρουαρίου 641)[35] χαρακτηρίζεται από τον ανταγωνισμό για την κατάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας[36]. Ο ανταγωνισμός αυτός σε μια πρώτη φάση αναπτύσσεται ανάμεσα στα δύο ετεροθαλή αδέλφια και διαδόχους του Ηράκλειου, το γιό του από τον πρώτο του γάμο με τη Φαβία-Ευδοκία, Ηράκλειο-Νέο Κωνσταντίνο, και το γιό του από το δεύτερο γάμο

του με τη Μαρτίνα, Ηράκλειο (Ηρακλωνά). Με το θάνατο του Ηράκλειου-Νέου Κωνσταντίνου (άνοιξη 641)[37] ο ανταγωνισμός συνεχίζεται ανάμεσα στον Ηρακλωνά και τον ανεψιό του, γιο του Ηράκλειου-Νέου Κωνσταντίνου, ο οποίος και στέφεται βασιλεύς (Σεπτέμβριος 641)[38]. Η ταραγμένη αυτή περίοδος θα κλείσει με την εκθρόνιση του Ηρακλωνά και την ανάδειξη σε αυτοκράτορα του ενδεκαετούς εγγονού του Ηράκλειου Α΄ (Ιανουάριος 642)[39].

Ο νεαρός αυτοκράτορας έφερε το βαφτιστικό όνομα Ηράκλειος[40]. Όταν όμως ύστερα από το θάνατο του πατέρα του και κάτω από την πίεση των καθεστωτικών παραγόντων στέφτηκε βασιλεύς, ο λαός του έδωσε το όνομα Κωνσταντίνος: «Εὐθὺς οὖν τόν στεφθέντα Κωνσταντῖνον οἱ ὄχλοι μετονομάζουσι»[41].

Ο Α.Ν.Στράτος επιχείρησε να ερμηνεύσει την αλλαγή του ονόματος του Ηράκλειου σε Κωνσταντίνο και κατάληξε στο εξής συμπέρασμα: «Αυτή όμως η στέψις εδημιούργησε αμέσως συνταγματικό ζήτημα. Πώς ήτο δυνατόν να υπάρχουν ταυτοχρόνως δύο αυτοκράτορες που θα έφεραν το ίδιο όνομα; Ηράκλειος ο ένας, Ηράκλειος και ο συμβασιλεύς. Βεβαίως ούτε ο Ηράκλειος Β΄ (δηλ. ο Ηρακλωνάς) ηλικίας τότε 15 ετών, ούτε ο πατριάρχης Πύρρος, ο οποίος ήτο ταραγμένος από την όλη κατάσταση, ήταν σε θέση να σκεφτούν τη στιγμή εκείνη αυτό το ζήτημα. Ο λαός όμως δεν ηπατήθη και άρχισε να αποκαλεί τον νεαρόν Ηράκλειον Κωνσταντίνον»[42].

Η ερμηνεία που δίνει ο Στράτος δεν ευσταθεί[43]· επί Ηρακλείου Α΄ υπάρχουν τρεις συμβασιλείς με το ίδιο όνομα χωρίς αυτό να έχει δημιουργήσει συνταγματικό πρόβλημα[44]. Επίσης επί Λέοντος Α΄ ο συμβασιλεύς φέρει το ίδιο όνομα με τον αυτοκράτορα[45], ενώ επί Τιβερίου ο Μαυρίκιος κατά την αναγόρευσή του σε συμβασιλέα αποκτά και το όνομα του συμβασιλεύοντος αυτοκράτορα[46].

Και στην περίπτωση αυτή η μετονομασία του νεαρού Ηράκλειου σε Κωνσταντίνο έγινε προς τιμήν του πατέρα του[47]. Ύστερα από τα όσα παρατηρήσαμε παραπάνω και έχοντας πάντα υπόψη μας τα γεγονότα που προηγήθηκαν από τη μετονομασία, μπορούμε να εξειδικεύσουμε την ερμηνεία:

Το όνομα του νεαρού Ηράκλειου συνδέεται με το όνομα του παππού του, αυτοκράτορα Ηράκλειου Α΄, συνδέεται με το όνομα του πατέρα του, Ηράκλειου-Νέου Κωνσταντίνου, κύρια όμως συνδέται με το όνομα του θείου του, Ηράκλειου (Ηρακλωνά), ο οποίος υπήρξε ανάδοχός του[48] και ο οποίος τον έστεψε και τον αναγόρευσε βασιλέα[49]. Ο λαός όμως δε θέλει αυτή τη σύνδεση του νεαρού αυτοκράτορα με τον Ηρακλωνά, που ποτέ του δεν τον δέχτηκε με ευχαρίστηση, αλλά τον αντιμετώπισε πάντα ως τον καρπό ενός αιμομεικτικού και ανόσιου γάμου[50] —του γάμου του Ηρά-

κλειου με την κόρη της αδελφής του, Μαρτίνα— και ως σφετεριστή της αυτοκρατορικής εξουσίας[51]. Η μετονομασία έγινε για να γίνει εμφανές ότι ο νεαρός αυτοκράτορας είναι ο κανονικός διάδοχος του πατέρα του Κωνσταντίνου Γ΄[52]. Και εδώ ας παρατηρήσουμε ότι ο Ηράκλειος-Νέος Κωνσταντίνος στα νομίσματα και στις αφηγηματικές πηγές αναφέρεται με τα δυό του ονόματα, δε λείπουν όμως και οι περιπτώσεις —οι οποίες είναι και οι συχνότερες— που αναφέρεται με το ένα μόνο όνομα και τότε αυτό είναι πάντα το όνομα Κωνσταντίνος[53].

Με τη στέψη του νεαρού Κωνσταντίνου αποκαταστάθηκε και πάλι η κάθετη γραμμή διαδοχής που είχε προσωρινά διασαλευτεί με την ανάληψη της αυτοκρατορίας από τον Ηρακλωνά[54]. Με αυτή την αποκατάσταση της διαδοχής συνδέεται η μετονομασία του νεαρού αυτοκράτορα, γεγονός που γίνεται ακόμη πιο εμφανές από το τρίτο του όνομα, Κώνστας, με το οποίο και είναι γνωστός στη μοντέρνα ιστοριογραφία ως Κώνστας Β΄[55].

Το όνομα Κώνστας ερμηνεύτηκε ως λαϊκότερος τύπος του ονόματος Κωνσταντίνος[56]. Στη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή ωστόσο Κώνστας αποτελεί ένα ξεχωριστό όνομα. Θα πρέπει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι στην αρχαία και μεσαιωνική εποχή δεν έχουμε συγκοπές των κυρίων ονομάτων· την εποχή αυτή τα ονόματα εξυπηρετούν μία ειδική λειτουργία, για την οποία όμως είναι απαραίτητη η εμφάνιση του ονόματος στην πλήρη του μορφή[57]. Κώνστας είναι η ελληνική απόδοση του λατινικού ονόματος Constans που σημαίνει «τόν ἐνεστῶτα καί συνεστῶτα», όπως μας πληροφορεί ο Ευσέβιος θυμίζοντάς μας την ετυμολογία του ονόματος από τη μετοχή του consto[58]. Constans σημαίνει τον σταθερό, βέβαιο, μόνιμο, ακίνητο, αμετάβλητο, κανονικό[59], στην προκειμένη περίπτωση τον κανονικό και βέβαιο, δηλ. νόμιμο διάδοχο του θρόνου σε αντίθεση με τον Ηρακλωνά του οποίου τη βασιλεία ο λαός δεν τη δέχτηκε και γι' αυτό λίγο μετά τη ρύθμιση της διαδοχής με τη στέψη του Κώνσταντα τον εκθρόνισε[60]. Για τη βυζαντινή πολιτική θεωρία ο νόμιμος διάδοχος έχει βέβαιο και σταθερό το θρόνο του και χαρίζει στους υπηκόους του την πολιτική σταθερότητα, μια και έχει σύμμαχό του το θεό, σ' αντίθεση προς τον σφετεριστή που είναι πρόξενος εσωτερικών ανωμαλιών και της πολιτικής αστάθειας, μια και αυτόν δεν τον καλύπτει η θεϊκή προστασία[61].

Ο νέος αυτοκράτορας προβάλλει λοιπόν μετά την εκθρόνιση του νόθου Ηρακλωνά και την αποκατάσταση της διαδοχής ως ο κανονικός και νόμιμος διάδοχος, ως ο constans. Το επίθετο, όπως γίνεται σε πολλές περιπτώσεις, αντικατέστησε το όνομα του αυτοκράτορα. Έτσι τα δύο ονόματα, Κώνστας και Κωνσταντίνος, που μέχρι εκείνη την εποχή ήταν δύο ξεχωριστά ονόματα, εμφανίζονται σε μια εξάρτηση και μπορούμε να πούμε ότι η βασιλεία του Κώνσταντα Β΄ αποτελεί το χρονικό όριο από το οποίο το

όνομα Κώνστας εμφανίζεται ως συντομευμένη μορφή του Κωνσταντίνος, για να καταλήξει στο νεώτερο Κώστας. Οι παρατηρήσεις όμως αυτές οδηγούν επίσης στο παλιό συμπέρασμα της έρευνας, ότι η μοντέρνα ιστοριογραφία δε θα πρέπει να αναφέρει τον εγγονό του Ηράκλειου ως Κώνσταντα Β΄ αλλά ως Κωνσταντίνο Δ΄.[62].

Ο Κώνστας απέκτησε τρία παιδιά: ο πρωτότοκος που προοριζόταν και για διάδοχος, ονομάστηκε Κωνσταντίνος[63], πήρε δηλαδή το όνομα του πατέρα του, ο δεύτερος πήρε το όνομα του παππού του, Ηράκλειος, και ο τρίτος έφερε το όνομα Τιβέριος[64].

2. Το παράδειγμα του Μαυρίκιου, που ήδη αναφέραμε, δείχνει ότι αυτοκράτορες που δεν ανήκουν στην αυτοκρατορική οικογένεια, κατά την αναγόρευσή τους σε συμβασιλέα αποκτούν και το όνομα του προκατόχου τους αυτοκράτορα, του οποίου αναδεικνύονται διάδοχοι.

Τη συνήθεια αυτή συναντάμε ήδη από τα χρόνια της δυναστείας του Μ. Κωνσταντίνου. Ο Κωνστάντιος όταν αναγόρευσε καίσαρα τον ανεψιό του Γάλλο, του έδωσε και το όνομά του: «Κωνστάντιος Αὔγουστος μόνος βασιλεύων Γάλλον ἀνεψιόν αὐτοῦ κοινωνόν τῆς αὐτοῦ βασιλείας Καίσαρα ἀνηγόρευσεν, μετονομάσας αὐτόν Κωνστάντιον».

Για τον Ιουλιανό καμία πηγή δεν αναφέρει ότι με την αναγόρευσή του σε καίσαρα πήρε και το όνομα του Κωνστάντιου, γεγονός που δίνει μια νέα διάσταση στην ερμηνεία της κατοπινής επανάστασης του Ιουλιανού.

Οι αυτοκράτορες που διαδέχτηκαν τον Ζήνωνα, δεν απέκτησαν παιδιά. Τρεις αυτοκράτορες ανέβηκαν στο θρόνο, αφού πρώτα υιοθετήθηκαν από τους προηγούμενους αυτοκράτορες: ο Ιουστινιανός Α΄, ο Τιβέριος και ο Μαυρίκιος[65].

Ο Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος[66] ήταν ανεψιός από αδελφή του Ιουστίνου Α΄, ο οποίος και τον προόριζε για διάδοχό του. Στις 4 Απριλίου 527 ο Πέτρος Σαββάτιος αναγορεύτηκε αύγουστος, αφού προηγούμενα υιοθετήθηκε από τον Ιουστίνο[67]. Κατά την υιοθεσία απέκτησε το όνομα Ιουστινιανός με το οποίο έμεινε στην ιστορία ο νέος αυτοκράτορας, όνομα που δήλωνε ότι προέρχεται από την οικογένεια του Ιουστίνου[68]. Χαρακτηριστικό είναι ότι και στα νομίσματα, το κατεξοχήν μέσον της πολιτικής προπαγάνδας, μ' αυτό το όνομα αναφέρεται[69].

Για τον Ιουστίνο Β΄, που διαδέχτηκε τον Ιουστινιανό, γράφτηκε το πανηγυρικό ποίημα του Κόριππου· ανάμεσα στα άλλα ο Κόριππος τονίζει την ομοιότητα των ονομάτων του Ιουστίνου και Ιουστινιανού:

Hunc omnes populi, pueri iuvenesque senesque
.... dant agmina plausus
.... vox omnibus una,
mens eadem: nomen populis placet omnibus unum.
Ales ut exustos cum phoenix innovat artus
a busto recidiva suo, concentus in unum
stans avium spectat solem solisque volucrem
dum veniat, regemque novum clamore salutant:
sic decus imperii, sanctum sic iota resurgens
exortum est de fine suo, seniumque reponens
nominis erecti Iustino in principe vivit
Iustinianus apex;[70]

Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι οι τρεις αυτοκράτορες, Ιουστίνος Α΄, Ιουστινιανός Α΄ και Ιουστίνος Β΄, που ανήκουν στην ίδια οικογένεια και διαδέχτηκαν ο ένας τον άλλο, αναφέρονται στις πηγές ως Ιουστινιανός Α΄, Β΄ καί Γ΄ ή ως Ιουστινιανός πρεσβύτερος και Ιουστινιανός δεύτερος[71].

Ο Ιουστίνος Β΄ που δεν είχε διάδοχο, υιοθέτησε και προώθησε ως διάδοχό του τον καίσαρα Τιβέριο[72], στον οποίο την ημέρα της αναγόρευσής του δόθηκε το όνομα Κωνσταντίνος[73]. Το όνομα αυτό συνδέεται με τον Μ. Κωνσταντίνο, ο οποίος υπήρξε ο πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας[74] και θεωρήθηκε γι' αυτό πρότυπο αυτοκράτορα[75]· έτσι πολλοί αυτοκράτορες πήραν το όνομά του με την πίστη-ελπίδα ότι θα αναδεικνύονταν αντάξιοι του συνονόματου αυτοκάτορα[76]. Η επιλογή στην περίπτωση του Τιβερίου του ονόματος του Μ. Κωνσταντίνου καί όχι του Ιουστίνου Β΄ κατά τη γνώμη μου οφείλεται στο γεγονός, ότι ως απόρροια της πίστης για τον σύνδεσμο ανάμεσα στο όνομα και το φορέα του υπήρχε ο φόβος πως ο νέος αυτοκράτορας, όταν θα έφερε το όνομα του Ιουστίνου, θα κληρονομούσε και την ασθένεια (= νευρασθένεια), που όπως είναι γνωστό, ταλαιπωρούσε τον αυτοκράτορα εκείνο[77].

Διάδοχος του Τιβερίου ήταν ο Μαυρίκιος, ο οποίος όταν αναγορεύτηκε αύγουστος, ονομάστηκε και Τιβέριος[78]. Βλέπουμε λοιπόν πως και σ' αυτήν την κατηγορία των αυτοκρατόρων, που ανήκουν έμμεσα στην αυτοκρατορική οικογένεια, ισχύει η τάση ο διάδοχος να φέρει το όνομα του προκατόχου του αυτοκράτορα που τον αναδεικνύει σε νέο αύγουστο.

3. Σε περίπτωση που ένας αυτοκράτορας δεν είχε γιους, προωθούσε στο θρόνο το γαμπρό του από θυγατέρα[79]. Έτσι η ονοματοθεσία των πορφυρογέννητων θυγατέρων ακολουθεί και αυτή τους ίδιους κανόνες με την ονοματοθεσία των αρρένων μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας.

Οι κόρες του Μ. Κωνσταντίνου φέρουν τα ονόματα Κωνσταντίνα και Ελένη[80] συνδυάζοντας τις δύο αντιλήψεις· από τη μια φέρουν το όνομα της γιαγιάς και από την άλλη ως πορφυρογέννητες φέρουν και το όνομα του πατέρα τους.

Η κόρη του Κωνστάντιου φέρει το όνομα του πατέρα της, Κωνσταντία. Το όνομά της μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός ότι γεννήθηκε μετά την ανάρρηση του Κωνστάντιου, πιθανότερο όμως μου φαίνεται να πήρε το όνομά της γιατι ήταν κοιλιάρφανη[81].

Η πορφυρογέννητη κόρη του Αρκάδιου που γεννήθηκε πριν από τη γέννηση του διαδόχου Θεοδοσίου Β΄, φέρει το όνομα του πατέρα της και ονομάζεται Αρκαδία[82].

Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των θυγατέρων του Λέοντα Α΄· ενώ η πρωτότοκη κόρη του Λέοντα, την οποία απέκτησε πριν ακόμη ανεβεί στο θρόνο, ονομάστηκε Αριάδνη, η δεύτερη κόρη του, η οποία γεννήθηκε μετά την ανάρρησή του, πήρε το όνομά του και ονομάστηκε Λεοντία: «Μαρκιανός ὁ σύγγαμβρος Ζήνωνος, ἀντῆρεν αὐτῷ πρόφασιν λαβών, τήν Λεοντίαν τήν ἑαυτοῦ γαμετήν βασιλεύοντος τεχθῆναι τῷ Λέοντι· Ἀριάδνη δέ τήν Ζήνωνος ἔτι ἰδιοτεύοντι»[83].

Τέλος κατά τον Ευάγριο ο Τιβέριος μετονόμασε την κόρη του σε Κωνσταντίνα δίνοντάς της το δεύτερό του όνομα: «ὅς (Τιβέριος) διένειμε καί τάς ἑαυτοῦ προσηγορίας, τόν μέν Μαυρίκιον Τιβέριον, τήν δέ Αὐγοῦσταν Κωνσταντίναν προσειπών»[84].

Η παράδοση που είχε δημιουργηθεί, τα παιδιά των αυτοκρατόρων, και ιδιαίτερα αυτό από τα παιδιά που προορίζεται για διάδοχος του θρόνου, να φέρει το όνομα του πατέρα του, σπάζει επί Κωνσταντίνου Ε΄ (Δ΄). Ο γιος του Κωνσταντίνου Πωγωνάτου φέρει το όνομα Ιουστινιανός[85]· ούτε το όνομα του παππού του ούτε το όνομα του πατέρα του, όπως οι προηγούμενοι που γεννήθηκαν στη διάρκεια της αυτοκρατορίας του πατέρα τους. Από τον Ιουστινιανό Β΄ δεν ξανασυναντάμε αυτοκράτορα που να φέρει το όνομα του πατέρα του[86]· από δω και πέρα η ονοματοθεσία των βασιλοπαίδων καθορίζεται από τις συνήθειες που ρυθμίζουν και την ονοματοθεσία των λοιπών Βυζαντινών[87].

Το όνομα του Ιουστινιανού Β΄ συνδέεται, όπως έχει ήδη επισημανθεί, με τον Ιουστινιανό Α΄[88]· η σχέση αυτή ανάμεσα στους δύο Ιουστινιανούς οφείλεται, πιστεύω, στη θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου Ε΄ (Δ΄).

Ο Κωνσταντίνος Ε΄ είναι ο πρώτος αυτοκράτορας της δυναστείας του Ηρακλείου που τιμήθηκε από την Εκκλησία ως υπερασπιστής και ερμηνευτής του αληθινού δόγματος[89]. Οι υπόλοιποι αυτοκράτορες της δυναστείας φέρουν το στίγμα του φιλομονοθελητισμού και χαρακτηρίζονται δυσσεβείς: ο Ηράκλειος από τη στιγμή που αναμείχτηκε με την «Εκθεση», παύει να είναι ευσεβής[90]· για ορισμένους μάλιστα κύκλους η ασθένεια που τον ταλαιπώρησε κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ήταν θεία τιμωρία για την προσχώρησή του στην αίρεση του μονοθελητισμού[91]. Για τη θρησκευτική πολιτική των γιών του οι πληροφορίες των πηγών είναι ανεπαρκείς, θα πρέπει όμως να δεχτούμε πως ακολούθησαν κι αυτοί φιλομονοθελητική πολιτική[92]. Ο Κώνστας ακολουθεί και αυτός φιλομονοθελητική πολιτική[93], ο Θεοφάνης μάλιστα τον ονομάζει «ὁ τῆς ἐκκλησίας διώκτης»[94].

Ο Κωνσταντίνος Ε΄ με τη σύνοδο που συγκλήθηκε τον Νοέμβριο του 680 στην Κωνσταντινούπολη, επανέφερε και πάλι την ορθοδοξία[95]. Οι πηγές τον χαρακτηρίζουν «εὐσεβῆ βασιλέα»[96], «χριστιανικώτατο βασιλέα»[97] και «πανευσεβῆ βασιλέα»[98]. Κατά την τελευταία πανηγυρική συνεδρίαση της συνόδου επευφημήθηκε ως νέος Μαρκιανός και Ιουστινιανός[99]. Ο ευσεβής αυτός αυτοκράτορας δε θέλησε να δώσει στο γιό του όνομα από τους αιρετικούς Ηρακλείδες, αλλά το όνομα ενός ορθόδοξου αυτοκράτορα, του Ιουστινιανού[100].

Παρατηρούμε λοιπόν ότι μέχρι και τη δυναστεία του Ηράκλειου ο αυτοκράτορας, και ιδιαίτερα ο ιδρυτής δυναστείας, δίνει στο γιό του ή αυτόν που προορίζει για διάδοχό του το όνομά του. Εντοπίσαμε βέβαια και κάποιες εξαιρέσεις (περίπτωση Ονωρίου[101], Τιβερίου[102] και Θεοδοσίου, γιου του Μαυρίκιου[103])· οι εξαιρέσεις όμως αυτές εντάσσονται μέσα στο ίδιο κλίμα και των περιπτώσεων που ακολουθούν τον κανόνα —της φροντίδας για τη διαδοχή— και από την άποψη αυτή δεν έρχονται σε αντίθεση με τις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματά μας.

Ως εξαίρεση θα μπορούσε να αναφέρει κανείς και την περίπτωση του Ζήνωνα. Ο Ζήνων ήταν αρχηγός των Ισαύρων. Το αρχικό του όνομα ήταν Ταρασικόντισσα, το οποίο άλλαξε με το ελληνικό Ζήνων[104]. Οι πηγές επιτρέπουν να υποθέσουμε πως η μετονομασία έγινε ή κατά το γάμο του με τη μεγαλύτερη κόρη του αυτοκράτορα Λέοντα Α΄, Αριάδνη[105], ή κατά την αναγόρευσή του σε συναυτοκράτορα του ασθενικού γιού του Λέοντα Β΄ στις 9 Φεβρουαρίου 474[106], που είναι και το πιο πιθανό· υπήρχε η συνήθεια αυτοκράτορες που δεν προέρχονταν από τη βασιλική οικογένεια, να παίρνουν νέο όνομα αλλάζοντας τάξη. Σύμφωνα με τα όσα παρατηρήσαμε παραπάνω, θα περίμενε ίσως κανείς το νέο όνομα του Ταρασικόντισσα να ήταν Λέων. Ο Ζήνων όμως δεν προοριζόταν για διάδοχος του Λέοντα Β΄, αλλά αναγορεύτηκε συναυτοκράτωρ, για να ασκήσει την εξουσία κατά τη διάρκεια της ανηλικότητας του αυτοκράτορα γιού του· γι' αυτό και ο θάνατος του Λέοντα Β΄[107], που προκλήθηκε λίγο χρόνο μετά τη στέψη του Ζήνωνα, προκάλεσε αρκετούς ψιθύρους, πως ο Ζήνων και η Αριάδνη επιβουλεύτηκαν τη ζωή του μικρού Λέοντα, για να διατηρήσουν την αυτοκρατορική εξουσία[108].

Ενδιαφέρον είναι να παρατηρήσουμε ότι το καινούριο όνομα του Ζήνωνα δεν είναι λατινικό, παρόλο που βρισκόμαστε σε εποχή που η λατινική

είναι η επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας, η γλώσσα «τῶν κρατούντων»[109], αλλά ελληνικό[110]. Οι πηγές μας αναφέρουν ότι το όνομα Ζήνων ήταν ξακουστού προγόνου του αυτοκράτορα[111]. Καταβάλλεται, πιστεύω, κάποια προσπάθεια να αποδοθεί στο Ζήνωνα ελληνική καταγωγή, για να μετριαστεί η αντιδημοτικότητα του αυτοκράτορα, που πήγαζε από το γεγονός ότι ήταν Ίσαυρος, μια και οι Ίσαυροι θεωρούνταν ξένο στοιχείο και στοιχείο με χαμηλότερο πολιτιστικό επίπεδο[112].

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στη γενική μας διαπίστωση ότι μέχρι και τη δυναστεία του Ηράκλειου ο αυτοκράτορας έφερε το ίδιο όνομα με τον προκάτοχό του αυτοκράτορα. Ο τρόπος αυτός της ονοματοδοσίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων ξεκινούσε από την πολιτική επιλογή για ενίσχυση της κληρονομικής διαδοχής και εδραίωση της δυναστείας[113].

Για τη βυζαντινή πολιτική θεωρία αυτοκράτωρ των Ρωμαίων είναι πάντα ο άριστος. Μέσα στην έννοια του αρίστου που διαμορφώνουν οι βυζαντινές αντιλήψεις, επιζεί η ιδέα της αιρετής μοναρχίας, επικρατεί η ιδέα της θεϊκής προέλευσης της αυτοκρατορικής εξουσίας[114], εισβάλλει όμως και η έννοια της κληρονομικής βασιλείας.

Στη δημιουργία της ιδέας της κληρονομικότητας συνέβαλε πολύ το επιχείρημα της πολιτικής σταθερότητας. Η γέννηση πορφυρογέννητου και η ανάδειξη μέλους της αυτοκρατορικής οικογένειας σε συμβασιλέα θεωρήθηκε πάντα το καλύτερο μέσο-μέτρο για την κατασίγαση και αποφυγή σφετεριστικών τάσεων[115]. Η γέννηση πορφυρογέννητου έσβηνε τις ελπίδες σε οποιονδήποτε σφετεριστή του θρόνου, γιατι η ύπαρξη του πορφυρογέννητου εκμηδένιζε τη δυνατότητα για νομιμοποίηση της αναγόρευσής του· για τον αυτοκράτορα αλλά και για το βυζαντινό λαό ο νόμιμος αυτοκράτορας ήταν ο γιος του αυτοκράτορα[116].

Επίσης στη δημιουργία της ιδέας της κληρονομικότητας συνέβαλαν πολύ και οι διάφορες τελετές που οργάνωνε η αυτοκρατορική αυλή με την ευκαιρία της γέννησης πορφυρογέννητων[117], οι οποίες αποσκοπούσαν να προκαλέσουν το σεβασμό του λαού προς τον αυτοκρατορικό απόγονο, γιατί ως γιος του από το θεό εκλεγμένου αυτοκράτορα θα είχε κι αυτός τις μεγαλύτερες πιθανότητες και δυνατότητες να είναι ο άριστος· θα κληρονομούσε από τον πατέρα του τις ιδιότητες που πρέπει να έχει ο καλός βασιλεύς, και θα είχε τη δυνατότητα να διδαχτεί την τέχνη να είναι αυτοκράτωρ[118]. Ο γιος ήταν η προέκταση της χρηστής βασιλείας του χρηστού, άριστου αυτοκράτορα, ήταν η συνέχειά του, η αναβίωσή του[119].

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια εντάσσεται και η ονοματοδοσία των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Οταν ο πατέρας-αυτοκράτορας έδινε στο γιό του και διάδοχο το όνομά του, έκανε μ' αυτόν τον τρόπο εμφανή την ιδέα που ανα-

πτύξαμε, ότι συνεχιζόταν η βασιλεία του. Με την επανάληψη του ονόματος έχουμε ενίσχυση της δυναστείας με την υπερβατική παρουσία του πεθαμένου πια αυτοκράτορα στον ομώνυμο διάδοχό του[120].

Η περίοδος των Ηρακλειδών είναι εκείνη κατά την οποία κατακτά έδαφος η αρχή της κληρονομικής διαδοχής και εδραιώνεται η πίστη στη δυναστεία[121]· η ενίσχυση της κληρονομικής διαδοχής και της δυναστείας δεν αποτελεί πια κεντρική πολιτική επιλογή· έτσι και η ονοματοδοσία των βυζαντινών αυτοκρατόρων μπορεί να εξυπηρετήσει άλλες επιλογές, όπως στην περίπτωση του Ιουστινιανού Β΄ τη θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου Ε΄(Δ΄).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η μελέτη αυτή ανακοινώθηκε στα πλαίσια του σεμιναρίου των ιστορικών του φιλοσοφικού τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής του Α. Π. Θ. Τμήμα της αποτέλεσε και το θέμα της ανακοίνωσής μου «Ηράκλειος-Κωνσταντίνος-Κώνστας» στο Δ΄ Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (Θεσσαλονίκη, 28-29 Μαΐου 1983). Ευχαριστώ θερμά όλους τους συναδέλφους για τις παρατηρήσεις και τις υποδείξεις τους.

2. Ιω. Χρυσόστομος PG 53.179: «... εἰς τό ὄνομα φησί τοῦ πάππου καί τοῦ ἐπιπάππου καλείσθω τό παιδίον». Βλ. και M. Vance, Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte am Ausgange des IV Jahrhunderts aus den Schriften des Johannes Chrysostomos, Jena 1907, σελ. 79.

3. Το όνομα δινόταν στο παιδί την όγδοη μέρα μετά τη γέννησή του· βλ. Κωνστ. Πορφυρογέννητου, Περί βασιλείου τάξεως ΙΙ 21: 618.1 κ.ε. CB. πβλ. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τόμ. Δ΄, Αθήνα 1951 σελ. 57 = ΕΕΒΣ 14 (1938) 134.

Η συνήθεια αυτή προέρχεται από την ευαγγελική ιστορία και συγκεκριμένα από το γεγονός ότι η περιτομή του Ιησού έγινε σύμφωνα με τα ιουδαϊκά έθιμα την όγδοη μέρα, οπότε και έλαβε και το όνομά του· Λουκά, κεφ. 2 στιχ. 21. Βλ. Δωροθέου Μητροπολίτου Λαρίσης, Ονοματοδοσία-αναβαπτισμός, Αρμενόπουλος 7 (1953) 403.

4. Ιω. Χρυσόστομος PG 51.148: «Ἄνθρωποι γάρ εἴς τε τιμήν τῶν ἀπελθόντων, εἴς τε ἑαυτῶν παραμυθίαν πολλάκις τοῖς τῶν τελευτηκότων ὀνόμασι τούς ἑαυτῶν υἱούς καλοῦσι, παραμυθίαν τινά τῆς τῶν κατοιχομένων τελευτῆς διά τῆς τῶν παίδων προσηγορίας ἐπινοοῦντες».

5. Βλ. Ιω. Χρυσόστομος PG 53.179, PG 60.365 και PG 61.105 Βλ. καί A. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig 1924, σελ. 440 και 444-5.

Και σήμερα η ορθόδοξη Εκκλησία απαιτεί τα ονόματα να δίνονται από το χριστιανικό κύκλο· γιατί το όνομα θα προβάλλει ανά πάσα στιγμή στον ονομαζόμενο ένα πρότυπο διαγωγής. Γι' αυτό η Εκκλησία εξετάζει το όνομα που δίνεται στον βαπτιζόμενο, και ασκεί την πνευματική της εξουσία, για να απορρίψει όνομα που έρχεται σε αντίθεση προς χριστιανικές, ηθικές αλλά και εθνικές αρχές· βλ. σχετικά Δωροθέου Μητροπολίτου Λαρίσης, Ονοματοδοσία-αναβαπτισμός, Αρμενόπουλος 7 (1953) 404 και 422. Βλ. και Ι. Ν. Καρμίρης, Το βάπτισμα εξ απόψεως δογματικής, Θέμις 65 (1954) 277-279 = Εκκλησία 31 (1954) 98.

6. Στους λοιπούς Βυζαντινούς χριστιανικά ονόματα άρχισαν να δίνονται από τον Δ΄ αι. βλ. A. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums σελ. 436 κε.

7. Αναφέρονται και περιπτώσεις κατά τις οποίες το παιδί έφερε το ίδιο όνομα με τον πατέρα του ή την μητέρα του· βλ. Μ. Βασίλειος PG 30.772 και Ιω. Χρυσόστομος PG 51.129. Από τις πολύ γνωστές περιπτώσεις που ο γιός φέρει το ίδιο όνομα με τον πατέρα του, είναι του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του αυτοκράτορα Ηράκλειου Α΄.

Ωστόσο οι περιπτώσεις αυτές ήταν σπάνιες: Ιω. Χρυσόστομος, Ομιλία Να PG. 54.452: «Καί σπανίως εὑρήσεις ὁμωνύμοις τοῖς γεννησαμένοις τούς τεχθέντας καλουμένους». Ακριβώς στο σπάνιο του φαινομένου οφείλεται και το γεγονός ότι η συνωνυμία γονιού και παιδιού τονίζεται στις πηγές· βλ. π.χ. παρακάτω, σημ. 15. Το όνομα του γονιού δινόταν συνήθως, όταν το παιδί ήταν κοιλιάρφανο ή στην περίπτωση που ο γονιός είχε πεθάνει, πριν δοθεί το όνομα στο παιδί. Το γεγονός μπορεί να οφείλεται επίσης σε περιορισμένη τοπική συνήθεια, κάτι που ισχύει ακόμη σήμερα στην Κύπρο.

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ακόμη ότι οι περιπτώσεις συνωνυμίας παιδιού και γονέως δε σημαίνουν πάντα πως το παιδί ονομάστηκε προς τιμή του γονιού του· το παιδί μπορούσε να

ονομαστεί προς τιμή κάποιου συγγενούς που είχε πεθάνει πρόσφατα και ο οποίος τύχαινε να έχει το ίδιο όνομα με τον πατέρα ή τη μητέρα του παιδιού.

8. Τις σχετικές περιπτώσεις θα αναφέρουμε παρακάτω.

9. Archimandrite Kallistos Ware, The power of the name. The Jesus Prayer in orthodox spirituality, ελλ. μετφρ. Αθήνα 1980, σελ. 38. Βλ. παραπάνω σημ. 5 σχετικά με την απαίτηση της Εκκλησίας τα ονόματα να προέρχονται από το χριστιανικό κύκλο, που πηγάζει ακριβώς από την πίστη για την ταύτιση αυτή.

Στο στενό εσωτερικό σύνδεσμο ανάμεσα στο όνομα και σ' αυτόν για τον οποίο γίνεται το μυστήριο του βαπτίσματος, στηρίζεται και η δογματική ορθόδοξη άποψη για το μυστήριο του βαπτίσματος σύμφωνα με την οποία απαγορεύεται η οποιαδήποτε μεταβολή του ονόματος· βλ. Δωροθέου, Μητροπολίτου Λαρίσης, Ονοματοδοσία-αναβαπτισμός, Αρμενόπουλος 7 (1953) 403, 406· πβλ. επίσης Ι. Ν. Καρμίρης, Το βάπτισμα εξ επόψεως δογματικής, Θέμις 65 (1954) 278 = Εκκλησία 31 (1954) 98. Κατά τη μοναχική κουρά και χειροτονία κληρικού είναι δυνατή η αλλαγή ονόματος, το οποίο επιλέγεται από τον οσιακό κύκλο για τον ίδιο λόγο που αναφέραμε και πιο πάνω, για να έχει δηλ. ο μοναχός ως πρότυπό του τον όσιο, του οποίου και φέρει το όνομα· βλ. Δωροθέου, Μητροπολίτου Λαρίσης, Ονοματοδοσία σελ. 421.

10. Βλ. π.χ. την κριτική για τον Ιουστινιανό Β΄ που κάνει ο G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München[3] 1963, σελ. 108 ξεκινώντας από το όνομα του αυτοκράτορα: «Το ίδιο το όνομά του του δημιουργούσε πολλές υποχρεώσεις αλλά και μεγάλους πειρασμούς. Με πρότυπο τον Ιουστινιανό Α΄, ποτισμένος με το αίσθημα του μεγαλείου της αυτοκρατορικής εξουσίας του, ο νεαρός αυτός ανώριμος και ασταθής κυβερνήτης παρασυρόταν συχνά από άκρατη φιλοδοξία και μανία για δόξα» (ελλ. μετφρ. τόμ. Ι, Αθήνα 1978, σελ. 199).

11. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος βρίσκει συχνά την ευκαιρία να κάνει λόγο για τη μεγάλη σημασία που μπορεί να έχει ένα απλό όνομα· βλ. π.χ. PG 51.148-149 και PG. 53.175.

12. Βλ. ενδεικτικά Βίος Θεοδώρου Συκεώνος έκδ. André-Jean Festugière, Vie de Théodore de Sykêon [Subsidia Hagiographica, 48], Bruxelles 1970, τόμ. Ι. 2.15-16: «τόν ὄντως Θεόδωρον καί τῷ ὀνόματι καί τῷ πράγματι» καί 4. 5-7: «Θεόδωρον ὀνομάσαντες, ὡς πρόδηλον ἐκ τοῦ ὀνόματος εἶναι, τοῦ θεοῦ δῶρον αὐτόν ἔσεσθαι».

Το 780 ο Λέων Δ΄ εγκατέλειψε την μετριοπαθή στάση του απέναντι στους εικονόφιλους και στράφηκε εναντίον τους. Ο ιστορικός Ζωναράς ΙΙΙ 284. 5-11 CB ορμώμενος από το όνομα του αυτοκράτορα κάνει το εξής σχόλιο: «Εὑρών τινας τῶν επισήμων τοῦ παλατίου ταῖς θείαις εἰκόσι προσκύνησιν ἀπονέμοντας, τήν ἀλωπεκῆν ἀποδύς, τόν ἐντός κρυπτόμενον ἐδημοσίευσε λέοντα ὠμότατά τε αὐτούς αἰκισάμενος».

Το όνομα της Ειρήνης της Αθηναίας θεωρήθηκε από τους Βυζαντινούς ως θεϊκό σημάδι που προκαθόριζε τη θεϊκή της αποστολή, την αποκατάσταση των εικόνων· βλ. Διονυσία Μισίου, Στάδια βασιλείας Κωνσταντίνου Στ΄ και Ειρήνης και τα νομίσματά τους, Βυζαντιακά 1 (1981) 145 και P. Speck, Kaiser Konstantin IV, Die Legimitation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft, München 1978, σελ. 107 σημ. 24-30.

13. Ο Μ. Κωνσταντίνος αναγορεύτηκε αύγουστος το 307· ο Κρίσπος γεννήθηκε κατά τον A. Piganiol, L' emprereur Constantin, Paris 1932, σελ. 134 το 306 και κατά τον J. Maurice, Numismatique constantinienne, τόμ. Α΄, Paris 1908, σελ. 121 το 304.

14. Ο γιος του Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνος, γεννήθηκε το 317· βλ. A. Piganiol, L' empereur Constantin, σελ. 168 σημ. 1.

15. Ευσέβιος, Βίος Μ. Κωνσταντίνου IV 40, 1 (135.20 έκδ. F. Winkelmann [GCS, 1] Berlin 1975) και Σωζομενός 102.4 (έκδ. J. Bidez-G. C. Hausen [GCS, 50] Berlin 1960): «ὁ ὁμώνυμος αὐτῷ παῖς».

16. Φιλοστόργιος VIII 8 (107.16 κε. έκδ. J. Bidez [GCS, 21] Leipzig 1913) — Θεοφάνης 54. 15-18 (έκδ. C. de Boor, Lipsiae 1883, ανατ. Hildesheim-New York 1980). Ο Φιλοστόργιος είναι η μόνη πηγή που αναφέρει ότι ο Ιοβιανός είχε δύο παιδιά.

17. Ο Γρατιανός όταν στις 24 Αυγούστου 367 αναγορεύτηκε αύγουστος, ήταν 9 ετών· βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, Αθήνα 1956, σελ. 8.

18. Σωκράτης, Εκκλησιαστική Ιστορία IV 10 (PG. 67.480-481).

19. Ο Σωκράτης, Εκκλησιαστική Ιστορία IV 23 (PG. 67.732) μας πληροφορεί ότι ο Αρκάδις κατά το έτος του θανάτου του (408) ήταν τριανταενός ετών. Ο πατέρας του Θεοδόσιος Α΄ αναγορεύτηκε αύγουστος στο Σίρμιο στις 19 Ιανουαρίου 379· βλ. E. Stein-J. R. Palangue, Histoire du Bas Empire, Paris 1959, σελ. 191 σημ. 4.

Με την ευκαιρία της στέψης του σε αύγουστο ο Αρκάδιος θα μπορούσε — σύμφωνα με μεταγενέστερα παραδείγματα — να πάρει το όνομα του πατέρα του. Ωστόσο η στέψη του Αρκάδιου έγινε στις 16 Ιανουαρίου 383, λίγο πριν από τη δολοφονία του Γρατιανού, όπως μας πληροφορούν ο Φιλοστόργιος και ο Σωκράτης βλ. A. Piganiol, L' Empire chrétien (325-395) [Histoire générale, fondée par G. Glotz: Histoire romaine IV, 2], Paris 1947, σελ. 240 σημ. 60. Πρώτος στην αυτοκρατορική ιεραρχία ήταν ο Γρατιανός, ο οποίος και ανέδειξε τον Θεοδόσιο Α΄ σε αύγουστο. Δε θα ήταν συνετό ο κατώτερος στην αυτοκρατορική ιεραρχία Θεοδόσιος να εμφανιστεί ως ιδρυτής δυναστείας. Το ότι ο Αρκάδιος παρέμεινε Αρκάδιος είναι ίσως ένα ακόμη επιχείρημα, για να μη δεχτούμε την πρόταση του A. Alföldi, Untergang der römischen Herrschaft in Pannonien, τόμ. I, Berlin 1924, σελ. 11 να μεταθέσουμε τη στέψη του Αρκάδιου μετά τη δολοφονία του Γρατιανού.

Ο δεύτερος γιος του Θεοδόσιου Α΄ γεννήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 384 (βλ. A. Piganiol, L' Empire chretien, σελ. 208 σημ. 101). Ο Θεοδόσιος θα μπορούσε να δώσει στον πορφυρογέννητο αυτό γιό του το όνομά του, του έδωσε όμως το όνομα του αδελφού του, που είχε πεθάνει πρόσφατα, και τον ονόμασε Ονώριο· βλ. άρθρο του O. Seeck στην Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, τόμ. 16, Stuttgart 1913, στ. 2277.

Η απονομή του ίδιου ονόματος στο γιό δήλωνε και το διάδοχο και ο Θεοδόσιος διάλεξε για το δεύτερο γιό του το όνομα του αδελφού του, γιατί δεν ήθελε ίσως να δυσαρεστήσει τον Αρκάδιο και τους οπαδούς του και να δημιουργήσει έτσι προβλήματα ανάμεσα στα δύο ετεροθαλή αδέλφια και κατ' επέκταση στο θέμα της διαδοχής του. Εξάλλου είναι γνωστό ότι υπήρχε μια τεταμμένη σχέση ανάμεσα στον Αρκάδιο και τη μητρυιά του Γκάλλα· βλ. A. Piganiol, L' Empire chrétien, σελ. 259. Οι παρατηρήσεις αυτές θέτουν το πρόβλημα της προτεραιότητας στη διαδοχή ανάμεσα στον πρωτότοκο και τον πορφυρογέννητο γιο του αυτοκράτορα, με το οποίο όμως θα ασχοληθούμε σε άλλη εργασία.

20. Τη γέννηση του Θεοδόσιου Β΄ χρονολογούσαν στις 10 Απριλίου 401. Τη διόρθωση για τις 10 Νοεμβρίου έκαναν οι H. Grégoire — M. A. Kugener, Quand est né l' empereur Théodose II?, Byzantion 4 (1927) 337-348.

21. Βίος Πορφυρίου Γάζης 44 (37. 1-4 έκδ. H. Grégoire — M. A. Kugener, Paris 1930): «Μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας γεννᾷ ἡ βασίλισσα τόν ἄρρενα, καί καλοῦσι τό ὄνομα αὐτοῦ Θεοδόσιον εἰς τό ὄνομα τοῦ αὐτοῦ πάππου Θεοδοσίου τοῦ Σπάνου, τοῦ σημβασιλεύσαντος Γρατιανῷ».

22. Ο Λέων Β΄ αναγορεύτηκε αύγουστος στις 17 Νοεμβρίου 473 βλ. E. Stein — J. R. Palanque, Histoire du Bas Empire, σελ. 361 σημ. 60.

23. Ευάγριος VI 24 (240.33-241.5 έκδ. J. Bidez — L. Parmentier, London 1898, ανατ. Amsterdam 1964). Βλ. και Ιωάννης Εφέσου IV 14 (205 γερμ. μετφρ. J. M. Schönfelder, München 1862). Ο Schönfelder σχολιάζοντας το χωρίο του Ιωάννη Εφέσου συμπεραίνει ότι το επίθετο πορφυρογέννητος σχηματίστηκε με αφορμή τη γέννηση του Θεοδοσίου, γιου του Μαυρικίου: «Daß daher der Name Porphyrogenitus stammt, ist sicher». Το συμπέρασμα του Schönfelder είναι πολύ πιθανό· θα πρέπει να έχουμε όμως υπόψη μας ότι οι βυζαντινές πηγές αναφέρουν την πορφύρα από τον 5ο αι. τουλάχιστον· βλ. Βίος Πορφυρίυ Γάζης 44 (37.4-5): «ὁ δὲ γεννηθείς νέος Θεοδόσιος ἐν τῇ πορφύρᾳ ἐτέχθη», όχι όμως και το επίθετο πορφυρογέννητος που μαρτυρείται από τον 9ο αι.· βλ. G. Ostorogorsky — E. Stein, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Chronologische und verfassungsgeschichtliche Bemerkungen, Byzantion 7 (1932) 199.

Η γέννηση του Θεοδοσίου κατά τον P. Maas, Metrische Akklamationen der Byzantiner, BZ 21 (1912) 29 σημ. 1 τοποθετείται στις 4 Αυγούστου 583, ενώ κατά τον J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire (395 A. D. to 800 A. D.), τόμ, II, London 1889, ανατ. Amsterdam 1966 σελ. 83 τοποθετείται στις 4 Αυγούστου 584.

24. Βλ. Ιωάννης Εφέσου V 14 (205 γερμ. μετφρ. J. M. Schönfelder): «Nach Beendingung der kaiserlichen Hochzeit, die glänzend mit vielen Geschenken und kaiserlichen Pompe gefeiert wurde, wurde das Beilager (conceptio) vollzogen und zur seiner Zeit wurde Ihnen ein Sohn auf dem Purpur

geboren am 4. August des Jahres 894 und sie nannten ihn Theodosius, wegen Theodosius des Jüngeren, der aus der Familie Constantins und selbst die spätere Zeit betrachtet, allein auf dem Purpur geboren worden war. Und weder er selbst erzeugte einen anderen auf dem Purpur, noch seine Nachfolger aus der Familie Marcian's, Leo's, Zeno's, des Anastasius, Justin, Justinian, Justin des Anderen und Tiberius, bis auf ihn den Mauricius». Οι παρατηρήσεις αυτές του Ιωάννη Εφέσου ισχύουν μόνο για το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, γιατί στο δυτικό υπήρξε στο μεταξύ ένας πορφυρογέννητος, ο Ονώριος, δευτερότοκος γιος του Θεοδοσίου Α΄, βλ. Consularia Constantinopolitana για το έτος 384,2 στα Monumenta Germaniae Historica IX 244 (έκδ. Th. Mommsen, Berlin 1892: «Ipso anno natus est Honorius nob. in purpuris».

25. Βλ. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, II σελ. 83: «a son was born to Maurice (4th August 584), whom he named Theodosius, in memory of Theodosius II the last Emperor who had been born in the purple». Βλ. και επόμενη σημείωση αρ. 26.

26. Σε σχόλιο του MSS Vat. Gr. 997 (14-15 αι.) foll. 141ʳ του Προκοπίου αναφέρονται τα εξής σχετικά με το όνομα του Θεοδοσίου: «τῶν οὖν Βενέτων κραζόντων Ιουστινιανόν καλεῖσθαι, οἱ Πράσινοι ἔκραζον Θεοδόσιον αὐτόν καλεῖσθαι διά τόν Θεοδόσιον βασιλέα ὀρθόδοξον γενέσθαι καί πολλά ἔτη ζῆσαι». Βλ. Yvonne Janssens, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius, Byzantion 11 (1936) 500 και Alan Cameron, Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976 σελ. 143-5.

Η σύμπραξη των δήμων για την εκλογή του ονόματος του πορφυρογέννητου δεν είναι κανόνας· βλ. Κωνστ. Πορφυρ., Περί βασιλ. τάξεως II 21 (617.8-18 CB): «Ἰστέον, ὅτι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τῆς ἱπποδρομίας δίδοται μανδάτα, συναθροισθῆναι πάντας ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ καί κελεύσει τοῦ βασιλέως ἐξερχόμενος ὁ πραιπόσιτος ἐκλέγεται ἀπό μέν τῶν ταγμάτων ν', ἀπό δέ τῶν δύο μερῶν τῶν δημοτῶν ἀνά ν'καί ἀπό τῶν πολιτῶν ν', καί τούτων ἱσταμένων ἔνθεν καί κἀκεῖθεν, λέγει πρός αὐτοῖς ὁ πραιπόσιτος, ὅτι «κελεύσει ὁ βασιλεύς ἡμῶν ὁ ἅγιος, ἵνα κατά τόν κρατήσαντα παλαιόν τύπον καί τήν ἀρχαίαν συνήθειαν ἀθροισθῆτε τῇ ἕωθεν (ἤγουν τῇ πέμπτῃ ἡμέρᾳ τῆς τοῦ παιδός γεννήσεως) καί ἐκφωνήσητε τόδε ὄνομα τῷ τεχθέντι πορφυρογεννήτῳ».

Παρέμβαση τῶν δήμων στην ονοματοδοσία, εκτός από τήν περίπτωση του Θεοδοσίου, έχουμε και στις περιπτώσεις των συζύγων του Ιουστίνου Α΄ και Τιβερίου Β΄, όπου πρόκειται για δεύτερο όνομα που αποκτούν οι γυναίκες αυτές με την είσοδό τους στο παλάτι· βλ. G. Manojlovic, Le peuple de Constantinople, Byzantion 11 (1936) 696 και Alan Cameron, Circus Factions, σελ. 145 κ.ε.

27. Το χαρακτηρισμό Ηρακλείδες για τους απογόνους του Ηρακλείου συναντούμε στον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη, Διάλογος Ιστορίας Φιλοσοφίας 20.6 (έκδ. C. de Boor, Lipsiae 1887).

28. Ο Ηράκλειος Νέος Κωνσταντίνος στέφτηκε αύγουστος στις 22 Ιανουαρίου 613· βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, Αθήνα 1956, σελ. 68.

29. Βίος Θεοδώρου Συκεώτου 155.5-6 (έκδ. André-Jean Festugière, Bruxelles 1970, σελ. 125) και 170.28 (σελ. 161). — Πασχάλιο Χρονικό 703 CB — Θεοφάνης 335.2-4. — Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 9.1-2 (έκδ. C de Boor, Lipsiae 1880). — Ζωναράς XIV 15,8 (III 204. 15CB). — Με τα δύο ονόματα αναφέρεται και στα νομίσματα· βλ. Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittmore Collection, III: Heraclius Constantin to Theodosius III (641-717), Washington 1968, σελ. 385 κ.ε.

30. Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 9.2.

31. Ο Ηράκλειος έστεψε και το γιο του αυτό αύγουστο στις 4 Ιουλίου 638, τον οποίο προηγουμένως είχε αναγορεύσει καίσαρα· βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή σελ. 68. Για την ακριβή χρονολόγηση της στέψης του Ηρακλωνά βλ. R. Guillalnd, Etudes sur l' histoire administrative de l' empire byzantin. Le Césarat. Orient. Christ. per. 13 (1947) 174.

32. Βλ. και διαθήκη του Ηρακλείου: Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 27: «(Ηράκλειος) διαθήκας οὖν ἐξετίθει, ὥστε Κωνσταντῖνον καί Ἡράκλειον τούς υἱούς αὐτοῦ βασιλεῖς ἰσοτίμους εἶναι...»

33. Ο Νικηφόρος τόν αναφέρει πάντα ως Ηράκλειο, ενώ ο Θεοφάνης ως Ἡρακλωνά. Βλ. T. Kaestner, De Imperio Constantini III (641-668) Leipzig 1907, σελ. 16. — Στα νομίσματα που

εικονίζεται με τον Ηράκλειο και τον Ηράκλειο- Νέο Κωνσταντίνο δεν αναφέρεται το όνομά του. βλ. L. Matagne, La succession d' Heraclius, Revue belge de Numismatique et de Sigillographie 122 (1976)· σελ. 89.

34. Κατά τήν άποψη του Ph. Grierson, Catalogue of the byzantine Coins, II2 σελ. 389 το βαπτιστικό όνομα του Ηρακλωνά ήταν Κωνσταντίνος και το όνομα Ηράκλειος το έλαβε, όταν αναγορεύτηκε βασιλεύς το 638. Η άποψη αυτή έχει τη βάση της σε πληροφορία του Θεοφάνη 301.18-19 σχετική με την αναγόρευση του Ηρακλωνά σε καίσαρα το 632, όπου ο Ηρακλωνάς αναφέρεται ως Κωνταντίνος: «καί προεβάλλετο καίσαρα Κωνσταντῖνον τόν μικρόν, τόν ἴδιον ἀδελφόν, τόν ἐξ Ἡρακλείου καί Μαρτίνης γεννηθέντα». Στηριζόμενος στην πληροφορία αυτή του Θεοφάνη ο Grierson, Catalogue of the byzantine Coins II2 σελ. 391 κ.ε. αποδίδει στον Ηρακλωνά μια σειρά νομισμάτων που φέρουν το όνομα Κωνσταντίνος και που άλλοι νομισματολόγοι απέδιδαν στον Κώνσταντα Β'. Πβλ. Cécile Morrisson, Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothéque Nationale, I: D' Anastase Ier à Justinien II (491-711), Paris 1970, σελ. 320 κ.ε. και L. Matagne, La succession d' Héraclius σελ. 88.

Παρά το γεγονός ότι η άποψη του Grierson ενισχύει το συμπέρασμά μου, ότι ο γιός-διάδοχος έφερε το όνομα του αυτοκράτορα πατέρα του, πιστεύω ότι η άποψη αυτή δεν ευσταθεί: α) γιατί καμία άλλη πηγή δεν αναφέρει τον Ηρακλωνά με το όνομα Κωνσταντίνος και β) γιατί ο Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 23.1-2 αναφερόμενος στο ίδιο γεγονός τον ονομάζει Ηράκλειο: «Ηράκλειον δέ τόν άπό Μαρτίνης Καίσαρα προχειρίζεται». Σχετικά με το χωρίο του Θεοφάνη πιστεύω ότι πρόκειται για λάθος του Θεοφάνη, που οφείλεται σε σύγχυση που προέρχεται από το γεγονός, ότι οι απόγονοι του Ηράκλειου έφεραν το όνομα Ηράκλειος ή Κωνσταντίνος, γεγονός που έχει προκαλέσει δυσκολίες και στους μοντέρνους ιστορικούς· βλ. Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Γ', Αθήνα 1969, σελ. 190. Όσο για τα νομίσματα που ο Grierson ταυτίζει με νομίσματα του Ηρακλωνά, πιστεύω ότι δεν μπορούν να αποδοθούν στον αυτοκράτορα αυτόν, α) γιατί η εκδοχή ότι το βαπτιστικό όνομα του Ηρακλωνά ήταν Κωνσταντίνος δεν είναι βέβαιη και β) γιατί ακόμη και άν αλήθευε η εκδοχή του βαπτιστικού Κωνσταντίνος, τα νομίσματα που θα αποδίδαμε στον Ηρακλωνά, θα έπρεπε να φέρουν το όνομα Ηράκλειος· γιατί σε περίπτωση που ένας αυτοκράτορας κατά τη στέψη του άλλαζε το όνομά του, το σύνηθες είναι στα νομίσματά του να τον αναφέρουν με το δεύτερό του όνομα που απέκτησε κατά τη στέψη του, ή και με τα δύο του ονόματα: π.χ. ο Ζήνων στα νομίσματά του αναφέρεται πάντα ως Ζήνων, ο Ιουστινιανός ως Ιουστινιανός, ο Τιβέριος ως Κωνσταντίνος ή Τιβέριος-Κωνσταντίνος, ο Μαυρίκιος ως Μαυρίκιος-Τιβέριος και σπανιότερα ως Μαυρίκιος, ο Ηράκλειος-Νέος Κωνσταντίνος ως Ηράκλειος-Κωνσταντίνος και ο Κώνστας ως Κωνσταντίνος.

35. Για την ημερομηνία του θανάτου του Ηράκλειου Α' βλ. Ph. Grierson, The Tombs and Obits of the byzantine Emperors 337-1042, DOP 16 (1962) 48 και Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Γ', σελ. 160-162.

36. Για τη δυναστική κρίση του 641 βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία Β1 610-867, Αθήνα 1981, σελ. 46 κε.

37. Ο Ph. Grierson, Tombs and Obits σελ. 48-49 τοποθετεῖ το θάνατο του Ηράκλειου-Νέου Κωνσταντίνου στις 20 Απριλίου· ο Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Γ' σελ. 197 δέχεται την παλιά χρονολόγηση που τοποθετεί το θάνατο του Ηρακλωνά στις 24 ή 25 Μαΐου.

38. Για τη χρονολόγηση βλ. G. Ostorogorsky, Geschichte³, σελ. 94-95. Ο Ostrogorsky την ίδια εποχή τοποθετεί και την εκθρόνηση του Ηρακλωνά.

39. Για τη χρονολόγηση βλ. Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Γ' σελ. 199 και του ίδιου, Πότε εξεθρονίσθη ο αυτοκράτωρ Ηράκλειος Β' (Ηρακλωνάς), Βυζαντινά 7 (1975) 177-191.

40. Θεοφάνης 335.2-4.

41. Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 30.25-26.

42. Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., Γ' σελ. 208. Τήν ερμηνεία αυτή επαναλαμβάνει ο Στράτος και στη μελέτη του «Πότε εξεθρονίσθη ο αυτοκράτωρ Ηράκλειος Β'», Βυζαντινά 7 (1975) 180 σημ. 6.

43. Ο ίδιος στον Δ' τόμο από το έργο του «Το Βυζάντιον στον Ζ' αι. Κωνσταντίνος Γ' (Κώνστας) 642-668», Αθήνα 1972, σελ. 8 περιορίζεται να αναφέρει ότι η μετονομασία έγινε «προς τιμήν του πατρός του Κωνσταντίνου, αλλά προ παντός για να μή συγχέεται με τον θείο του».

44. Ο αυτοκράτορας Ηράκλειος και οι γιοί του, Ηράκλειος-Νέος Κωνσταντίνος και Ηράκλειος (Ηρακλωνάς).

45. Πρόκειται για το Λέοντα Β' που ήταν συμβασιλεύς του Λέοντα Α' από τις 17 Νοεμβρίου 473.

46. Βλ. παρακάτω σημ. 78.

47. T. Kaestner, De imperio Constantini III, σελ. 15 κε. Βλ. και Αι. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, Β1 σελ. 48: «Η μετονομασία προφανώς εσκόπει εις την προβολήν της δυναστικής και πολιτικής συνέχειας».

48. Ο μικρός Ηράκλειος βαφτίστηκε με ανάδοχο το θείο του Ηρακλωνά το 631· βλ. L. Bréhier, La nouvelle crise religieuse στους A. Fliche et V. Martin, Histoire de l' Eglise depuis les origines jusqu' à nos jours, τόμ. V (1947) σελ. 107.

49. Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 30.22-25.

50. Ο Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 14.13-14 χαρακτηρίζει το γάμο του Ηράκλειου με τη Μαρτίνα ως «πρᾶξιν ἄθεσμον καί ἥν Ρωμαίων ἀπαγορεύουσι νόμοι», «ἄσεμνον συνοικέσιον», (14.23) «ἀθέμιτον» (14.19-20) και ως «παρανομία» (27.12) και ο σύγχρονος με τα γεγονότα ιστορικός Ιωάννης Νικίου τον χαρακτηρίζει ως «union reprouvée» κεφ. CXX (μετφρ. H. Sotenberg² σ. 573). Από τους μεταγενέστερους ιστορικούς βλ. Ζωναράς III 215.16 CB «ἔκθεσμος μίξις». Ο Λέων Γραμματικός 156 CB χαρακτηρίζει τον Ηρακλωνά «νόθο υἱό τοῦ Ἡρακλείου».

51. Θεοφάνης 341.24 κε. — Βλ. Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Γ' σελ. 200 κε. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, τόμ. II σελ. 287 και I. Ε. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία βυζαντινού κράτους, τόμ. Β' Μεσοβυζαντινή περίοδος 565-1081, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 75κε.

52. Ο μικρός Ηράκλειος στέφτηκε μάλιστα με το στέμμα με το οποίο είχε στεφτεί και ο πατέρας του Ηράκλειος-Νέος Κωνσταντίνος· βλ. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, τόμ. II σελ. 285 σημ. 1.

53. Κωνστ. Πορφυρ., Περί βασιλείου τάξεως II 27 (I 628.4), II 28 (I 629.2), II 29 (I 630.6). — Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 27.26, 28.4, 28.9, 28.15, 28.20, 28.24, 28.27, 29.4, 29.11, 29.22, 29.25, 30.16. — Θεοφάνης 341.14, 341.26, 342.10.

54. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Η Αντιβασιλεία εις το Βυζάντιον, Σύμμεικτα 2 (1970) 18.

55. Με αυτό το όνομα (Κώνστας) τον αναφέρει ο Θεοφάνης 331.4, 332.2, 332.18, 341.27, 341.28, 342.6, 343.3, 344.22, 344.29, 345.29, 347.25, 348.4, 348.29, 351.14, 351.16, 351.17, 351.25, 351.26, 351.28, 352.8, 357.11. Αντίθετα ο Νικηφόρος τον αναφέρει πάντα ως Κωνσταντίνο. Βλ. και Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Δ' σελ. 9 σημ. 8.

56. Βλ. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, τόμ. II σελ. 285 σημ. 2. G. Ostrogorsky, Geschichte³, σελ. 95. Ph. Grierson, Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection II2 σελ. 402. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία Β1, σελ. 48. Ο. Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Δ' σελ. 8 υποθέτει ότι ο λαός αποκάλεσε τον νεαρό αυτοκράτορα Κώνστα «είτε λόγω του νεαρού της ηλικίας του, είτε διότι ήτο μάλλον κοντός». Ας παρατηρήσουμε ότι Κώνστας δεν είναι το υποκοριστικό του Κωνσταντίνος, αλλά το αντίθετο.

57. Το κύριο όνομα χρησίμευε, για να τιμηθεί κάποιος άγιος ή συγγενής, ή για να υπενθυμίζει κάποιες αρχές στο φορέα του· έτσι η οποιαδήποτε αυθαίρετη αλλοίωση του ονόματος εξασθένιζε τη λειτουργία του αυτή. Η σμίκρυνση του ονόματος συνδέεται με μία άλλη αντίληψη για την οικονομία του λόγου στη νεώτερη εποχή, όπου όμως και η λειτουργία του ονόματος είναι διαφορετική· το όνομα τείνει να είναι ένα κοσμητικό στοιχείο του ατόμου που το φέρει.

58. Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου IV 40.1 (135.23-24): «Κώνστας, τόν ἐνεστῶτα καί συνεστῶτα τῷ τῆς ἐπωνυμίας προσρήματι σημαίνων». Το αντίστοιχο ελληνικό ρήμα του consto είναι το ενίστημι και συνίστημι.

59. Ch. T. Lewis — Ch. Schort, A Latin dictionary, Oxford 1955 λήμμα constans.

60. Βλ. παραπάνω σημ. 51. Σε λόγο του ο Κώνστας ευχαριστεί τη σύγκλητο που τάχτηκε

με τη μεριά της νομιμότητας: Θεοφάνης 342.15-17: «ἡ ὑμετέρα σύν Θεῷ ψῆφος τῆς βασιλείας (Μαρτίναν και Ηρακλωνά) δικαίως ἐξέβαλεν, πρός τό μή ἰδεῖν ἐκνομώτατον τήν βασιλείαν Ρωμαίων».

61. Φιλοστόργιος XII 6 (145.4-6 ἐκδ. J. Bidez, [GCS, 21] Leipzig 1913): «(η θεία πρόνοια) οὐδέ ἀκόσμητον ἐᾷ, οὐδέ χαίρει τοῖς τυραννοῦσιν, ἀλλ' οἷς ὁ κατά θεσμόν βασιλείας ἁρμόζει, τούτῳ καί αὐτή συμπαρατάττεται». Πβλ. και Sabine G. MacCormack, Art and Ceremony in late Antiquity, Barkeley — Los Angeles — London 1981 σελ. 145 κε. για την consecratio των αυτοκρατόρων, η οποία εντάσσεται μέσα στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, μια και χρησιμοποιείται, για να τονιστεί η τελείως διαφορετική σχέση του θείου με τον βασιλέα και τον τύραννο.

62. Βλ. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, II σελ. 285 σημ. 2. O A. N. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ' αι., τόμ. Γ' σελ. 190 σημ. 725 και τόμ. Δ' σελ. 9 σημ. 9 συμφωνεί πως είναι λάθος να ονομάζεται ο εγγονός του Ηράκλειου Α' Κώνστας Β', προτείνει όμως να ονομάζεται Κωνσταντίνος Γ', γιατί η αρίθμηση των αυτοκρατόρων που κάνει, δεν συμπεριλαμβάνει τους αυτοκράτορες του δυτικού τμήματος.

63. Ο. Κωνσταντίνος Ε (= Δ) στέφτηκε συμβασιλεύς το 654· βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, σελ. 72 κε.

64. Θεοφάνης 352.8-9.

64α. Πασχάλιο Χρονικό 540.8-10 = Θεοφάνης 40.15-17.

65. Στην περίπτωση των δύο πρώτων αυτοκρατόρων πρόκειται για καθαρή υιοθεσία· ο Μαυρίκιος ήταν γαμπρός του Τιβέριου.

66. Βλ. υπατικά δίπτυχα του 521: R. Delbrueck, Die Konsulatdiptychen und verwandte Denkmäler, Berlin-Leipzig 1929, σελ. 142 κε.

67. Βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, σελ. 52 κε.

68. Βλ. A. Pauly-G. Wissowa-W. Kroll, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, τόμ. 32 στ. 1662 λήμμα Namenwesen.

69. Alfred R. Bellinger, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittmore Collection I: Anastasius I to Maurice 491-602, Washington 1966, σελ. 66 κε.

70. Corippus, In laudem Justini I 345-356 (σελ. 46-47 ἐκδ. Averil Cameron, London 1976).

71. Βάρ Εβραίος, Ιστορία των δυναστειών, σελ. 136 (ἐκδ. Bauer Georg Lorenz, Leipzig 1783, 1785) και Μιχαήλ Σύρος, Χρονογραφία IX [XX] (τόμ. II σελ. 189 ἐκδ. J. B. Chabot, Paris 1902).

72. Βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, σελ. 53 κε.

73. Πασχάλιο Χρονικό 689.5-8 CB: «Τούτῳ τῷ ἔτει τῆς αὐτοῦ βασιλείας μηνί Σεπτεμβρίῳ ζ' ἰνδικτιῶνος ἠσθένησεν Ἰουστῖνος Αὔγουστος, καί ἐποίησεν Τιβέριον Καίσαρα, μετονομάσας αὐτόν Κωνσταντῖνον, καί διετέλεσε σύν αὐτῷ Καῖσαρ ὤν ἔτη τέσσερα». Στα νομίσματα αναγράφονται και τα δύο ονόματα ή μόνον το όνομα Κωνσταντίνος· βλ. A. Bellinger, Catalogue of the byzantine Coins, σελ. 264 κε.

74. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, De administrando imperio 13.32-33 (σελ. 66 ἐκδ. G. Moravscik-R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks[2] 1967): «ὁ θεός βασιλέα ἐποίησεν Κωνσταντῖνον ἐκεῖνον τόν μέγα, τόν πρῶτον χριστιανόν βασιλεύσαντα».

75. Βλ. E. Ewig, Das Bild Constantins des Grossen in den ersten Jahrhunderten des abendlandischen Mittelalters, Hisrorisches Jahrbuch 75 (1956) 1-46 = Das byzantinische Herrscherbild ἐκδ. H. Hunger [Wege der Forschung, 341], Darmstadt 1975, σελ. 133-192.

76. Ο Ηράκλειος που ήθελε να ξαναζωντανέψει τη δοξασμένη εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, δίνει σε πολλούς από τους απογόνους του το όνομα Κωνσταντίνος. Και το όνομα του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα συνδέθηκε με τον Μ. Κωνσταντίνο βλ. Ιωάννης Δοκειανός, Εγκώμιον Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 225.4-7 (ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά I, Αθήνα 1912)· πβλ. I. Sevcenko, The Decline of Byzantium seen through the eyes of its intellectuals, DOP 15 (1961) 169. — Βλ. και κατάλογο αυτοκρατόρων που επευφημήθηκαν ως Νέοι Κωνσταντίνοι στη μελέτη του E. Ewig, Das Bild Konstantins, σελ. 143-4.

Το όνομα του Κωνσταντίνου, γιου του Λέοντα Ε' Αρμένιου, συνδέεται άμεσα με τους Κωνσταντίνους της δυναστείας των Ισαύρων. Πρότυπα του Λέοντα Ε' ήταν οι μεγάλοι στρατηλάτες και εικονομάχοι Λέων Γ' και Κωνσταντίνος· βλ. G. Ostrogorsky, Geschichte[3], σελ. 168 και Ph. Grierson, Catalogue of the byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittmore Collection. III1 Leo III to Michael III, Washington 1973, σελ. 371. — Ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος ονομάστηκε προς τιμή του θείου του Κωνσταντίνου, που είχε πεθάνει.

77. Βλ. R. Guilland, La destinée des empereurs de Byzance, ΕΕΒΣ 24 (1954) 40. Τη φοβερή αρρώστεια φαίνεται πως είχε κληρονομήσει και η κόρη του αυτοκράτορα· βλ. Βίος Συμεών Στυλίτου του Νέου 207 (178.1-2 ἐκδ. P. Van den Ven [Subsidia Hagiographica, 32, I] Bruxelles 1962: «Ὑπῆρχε δέ τῷ αὐτῷ Ἰουστίνῳ θυγάτριον ὑπό δαίμονος δεινῶς βασανιζόμενον, καί τοῦτο ᾐσχύνοντο φανερῶσαι».

78. Ευάγριος V 22 (217.16-18): «(Τιβέριος) διένειμε καί τάς ἑαυτοῦ προσηγορίας, τόν μέν Μαυρίκιον, Τιβέριον, τήν δέ Αὐγούσταν, Κωνσταντῖναν προσειπών». — Πασχάλιο Χρονικό 691.14-15. — Βλ. και νομίσματα, όπου συνήθως αναγράφονται και τα δύο ονόματα, Μαυρίκιος-Τιβέριος· A. Bellinger, Catalogue of the byzantine Coins, I σελ. 294 κε.

79. St. Maslev, Die staatsrechtliche Stellung der byzantinischen Kaiserinnen, BSl 27 (1966) 334. — Για τα δικαιώματα των πορφυρογέννητων θυγατέρων στον αυτοκρατορικό θρόνο βλ. Διονυσία Μισίου, Δύο βυζαντινοί καθεστωτικοί όροι (Αυγούστα και βασίλισσα), Βυζαντιακά 2 (1982) 140 κε.

80. Φιλοστόργιος 219.22.

Ο Brandis στο άρθρο του Constantia στο Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft τόμ. 7, Stuttgart 1900, στ. 958-959 παρατηρεί ότι το όνομα απαντά σε δύο τύπους, Κωνσταντία και Κωνσταντίνα, και πιστεύει ότι θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στο Κωνσταντία «umsomehr als sie der verbreiteten Sitte entspricht, die ältersten Kinder nach dem Grossvater zu benennen». Αντίθετα κατά τη γνώμη μου η προτεραιότητα θα πρέπει να δοθεί στο Κωνσταντίνα, μια και ο Μ. Κωνσταντίνος εισάγει τη συνήθεια, τα πορφυρογέννητα να ονομάζονται προς τιμήν του πατέρα τους. Στο νεωτερισμό αυτό μάλιστα θα πρέπει να αποδώσουμε και την εμφάνιση των δυο τύπων του ονόματος της θυγατέρας του Μ. Κωνσταντίνου· ο ανειδίκευτος κόσμος ξέρει ότι τα ονόματα είναι των παππούδων, έτσι και το όνομα της θυγατέρας του Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνα, το μετατρέπει σε Κωνσταντία, συσχετίζοντάς το με το όνομα του παππού της. Πβλ. και παρατήρηση του εκδότη του Φιλοστόργιου PG 65.512 σημ. 98: «Sed verum ejus nomen est Κωνσταντίνα, ut in Annotationibus ad Ammianum Marcellinum observavi».

81. Βλ. Κ. Βαρζός, Οι αυτοκρατόρισσες του Βυζαντίου, Αθήνα 1965, σελ. 192.

82. Η Αρκαδία γεννήθηκε στις 3 Απριλίου 400 (Mommsen Chr. min II6).

83. Θεόδωρος Αναγνώστης PG 86.181. — Θεοφάνης 126.30-35.

84. Ευάγριος V 22 (217.16-18).

85. Βλ. Constance Head, Justinian II of Byzantium, Madison, Milwankee, London 1972, σελ. 3. — Μ' αυτό το όνομα αναφέρεται στις πηγές και τα νομίσματα Ph. Grierson, Catalogue of the byzantine Coins, II2 σελ. 568 κε.

86. Μια ματιά στον κατάλογο των αυτοκρατόρων που ακολουθούν, αποδεικνύει το γεγονός.

87. Για τις συνήθειες αυτές βλ. παραπάνω σημ. 2, 3 και 4.

88. Βλ. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, II σελ. 330 και 358 σημ. 2. — A. R. Bellinger, The Coins and Byzantine Imperial Policy, Speculum 31 (1956) 73. — D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton 1954, σελ. 171-172. — Constance Head, Justinian II, σελ. 3 και 105-106.

89. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία βυζαντινού κράτους, τόμ. Β', σελ. 94-95.

90. Για τη θρησκευτική πολιτική του Ηράκλειου Α' βλ. J. L. van Dieten, Geschichte der Patriarchen von Sergios I bis Johannes VI (610-715), [Enzyklopädie der Byzantinistik, 24], Amsterdam 1972, σελ. 47 κε.

91. Κεδρηνός, Σύνοψις Ιστοριών, Α' 752.15-19 CB: «Τῷ λα' ἔτει τελευτᾷ Ἡράκλειος βασιλεύς ὑδεριάσας... Οὗτος ὑπό Ἀθανασίου πατριάρχου τῶν Ἰακωβιτῶν καί Σεργίου τοῦ Σύρου Κωνσταντινουπόλεως ἀπατηθείς εἰς τήν αἵρεσιν τῶν μονοθελητῶν ἐξεκυλίσθη, καί δή μετά ταῦτα νόσῳ περιπεσών ὑδερικῇ, δι' ἧς καί τέθνηκε, δεινῶς ἐτιμωρεῖτο». — Ζωναράς XIV 17, 24 (III 215.16-17): «Ἡράκλειος δέ ὡς εἴρηται, εἰς τήν τῶν Μονοθελητῶν ἐκλυσθείς αἵρεσιν νόσῳ περιπίπτει ὑδερικῇ».

92. Για τον Ηράκλειο-Νέο Κωνσταντίνο υποστηρίχτηκε ότι ήταν αντίθετος στον μονοθελητισμό· θλ. G. Ostrogorsky, Geschichte³, σελ. 94 (ελλ. μετφρ. Α΄ σελ. 180). Ωστόσο η άποψη αυτή έχει πολλά αδύνατα σημεία θλ. Α. Ν. Στράτος, Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αι., τόμ. Γ΄ σελ. 193 κε. — Εκείνο που μπορεί να λεχτεί με θεθαιότητα για τις σύντομες θασιλείες του Ηράκλειου-Νέου Κωνσταντίνου και Ηρακλωνά-Μαρτίνας είναι ότι δεν έχουμε μαρτυρίες για πολιτικές πράξεις αντίθετες προς τη θρησκευτική πολιτική του πατέρα τους, Ηράκλειου Α΄.

93. PG 90.81 C: «Βασιλεύει δέ τότε Κώνστας, ὁ τοῦ ἀναιρεθέντος Κωνσταντίνου υἱός· προχειρισάμενος οὗτος καί Παῦλον τῆς Βυζαντίδος ἐπίσκοπον, ὑποθάλποντας δή καί αὐτούς [ὑποθάλποντα καί αὐτόν] τό ἀλόγιστον ἐκεῖνο δόγμα καί μονοθέλητον».

94. Θεοφάνης 332.18.

95. Θεοφάνης 359.26-360.6.

96. Θεοφάνης 360.12 και 361.15.

97. Θεοφάνης 360.1.

98. Θεοφάνης 360.6.

99. Mansi XI 656.

100. Η χρονική απόσταση ανάμεσα στη γέννηση του Ιουστινιανού Β΄ (668· ο Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος 36.12-13 μας πληροφορεί ότι, όταν ανέθηκε στο θρόνο ήταν 16 ετών) και στις εργασίες της Συνόδου (7 Νοεμβρίου 680-16 Σεπτεμβρίου 681) δεν αποτελεί εμπόδιο για την ερμηνεία που δίνουμε· τίποτε δεν αποκλείει ο Ιουστινιανός Β΄ να έλαβε το όνομα αυτό ως βαφτιστικό σε σχέση με την προοπτική της θρησκευτικής πολιτικής του πατέρα του ή να το απέκτησε αργότερα με την ευκαιρία της συνόδου. Ας σημειώσουμε ότι πληροφορίες για τον Ιουστινιανό Β΄ δεν έχουμε πρίν από τη στέψη του, την οποία η έρευνα χρονολογεί μεταξύ 18 Φεθρουαρίου και Σεπτέμθριο 685, οπότε χρονολογείται ο θάνατος του πατέρα του· θλ. G. Ostrogorsky, Geschichte³, σελ. 107 σημ. 6. Ο V. Grumel, Quel est l' empereur Constantin le Nouveau commémoré dans le synaxaire au 3 septembre, Anal. Boll. 84 (1966) 254-260 προσδιορίζει το θάνατο του Κωνσταντίνου Ε΄(Δ΄) και κατ' επέκταση την άνοδο του Ιουστινιανού Β΄ στο θρόνο στις 3 Σεπτεμθρίου 685.

Μένει να ερευνηθεί κατά πόσο η εκλογή του ονόματος ενός Βένετου αυτοκρατορα, του Ιουστινιανού Α΄, έχει σχέση με την αύξηση της επιρροής του δήμου των Βενέτων στα χρόνια της θασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄(Δ΄). Την άποψη αυτή υποστήριξα σε πρόδρομη ανακοίνωσή μου στο Γ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 29-30 Μαΐου 1982, με θέμα: «Δήμοι και Δημοκρατία στο Βυζάντιο».

101. Βλ. παραπάνω σημ. 19.

102. Βλ. παραπάνω σελ. 143.

103. Βλ. παραπάνω σελ. 139.

104. Οι πηγές παραδίδουν διάφορες παραλλαγές του αρχικού ονόματος του Ζήνωνα: Κάνδιδος FHG IV 135: «ὁ θασιλεύς διά τοῦτο ἠταιρίσατο τό Ἰσαύρων γένος διά Ταρασικοδίσσα Ρουσουμβλαδεύτου». — Αγαθίας IV 29, 2 (160.8-9 έκδ. R. Keydel [CFHB, 2] Berolini 1967): «Ζήνων ὁ Ρωμαίων θασιλεύς ὁ Ἴσαυρος, ὅς δή πρώην Ταρασισκωδίσεος ἐπωνομάζετο». — Hermes 6 (1872) 371: «Προχειρισάμεθα δέ θασιλέα Στρακωδίσσον τόν μετά ταῦτα κληθέντα Ζήνωνα». — Θεοφάνης 129.13-15: «καί ὅτι μετά τήν ἀποθίωσιν τοῦ ἐμοῦ ἀνδρός Λέοντος προχειρισάμεθα θασιλέα Τρασκαλισσαῖον, τόν μετακληθέντα Ζήνωνα». — Πασχάλιο Χρονικό 599.12-13: «ἐθασίλευσεν Ζήνων ὁ Κοδισσεύς ὁ Ἴσαυρος». — Ευστάθιος Ἐπιφανεύς FHG IV 139.2: «Ζήνωνα, Αρικμῆσον μέν ἔτι σπαργάνων καλούμενον». — Νικηφόρος Κάλλιστος XV 27 (PG 147.81 B): «Ζήνων δέ οὗτος Ἀρκιμήσιος μέν ἐκ σπαργάνων ὠνόμαστο». — Ευάγριος II 15 (66.1-3): «Λέων δέ γαμβρόν ἐπί θυγατρί Ἀριάδνῃ προσλαμβάνεται Ζήνωνα, Ἀρκμήσιον μέν ἐκ σπαργάνων καλούμενον».

Ο R. M. Harrison στη μελέτη του «The emperor Zeno's real name», BZ 74 (1981) 27-28 υποθέτει ότι το όνομα του Ζήνωνα Ταρασικοδίσσα προέρχεται από το Τάρασις γιος του Κόδισσα, χωρίς όμως να αποκλείει και την άποψη του A. H. M. Jones, Cities of the Eastern Roman Privinces, Oxford² 1971, σ. 214 και 441, ότι το όνομα σχετίζεται με τη γενέτειρα του Ζήνωνα, που πρέπει να είναι η Κορόπισος.

105. Οι Κάνδιδος FHG IV 135 και Νικηφόρος Κάλλιστος XV 27 (PG 147.81 B).

106. Οι Θεοφάνης 129.13-15, Ευστάθιος Επιφανεύς FHG IV 139.2, Ευάγριος II 15 (66.1-5).

107. Βλ. R. Guilland, La destinée des empereurs de Byzance, ΕΕΒΣ 24 (1954) 39.

108. Βάρ Εβραίος, Ιστορία δυναστειών 135: «Der Kaiser Leontius regierte ein Jahr. Da er nur noch ein Knab war, so betrog ihm seine Mutter, indem sie zu ihm sagte: «wenn sich dir dein Vater Zeno nahet, um dir zu dienen, so mußt du ihn ehren, und neben dich auf den Thron sitzen lassen, dein Diadem auch sein Haupt setzen. Der Knab befolgte die Worte seiner Mutter, und Zeno saß mit ihm auf dem Thron. Nach wenig Tagen aber wurde der Prinz krank, starb, und jederman hatte seine Eltern in Verdacht, sie hätten ihn umbekommen» — Μιχαήλ ο Σύρος IX, 5 (τόμ. II σελ. 143): «Léon le Jeune, qui est Leontinus, commença à régner à l'âge de 6 ans. Il fut élevé à l' empire par ordre de Léon l' Ancien, en l' an 780 des Grecs. Il occupait l' empire depuis un un, et Zénon, son père, lui-même lui offrait ses hommages. Alors sa propre mère le trompa, comme un enfant, en lui disant: «Quand ton père t'offrira ses hommages, prends la couronne de ta tête et donne-la lui». Il fit ainsi, et plaça la couronne sur la tête de son père. Alors Zenon apparut comme détenant l' empire. Il était Iausrien d' origine. Il fit avancer Léon son fils, à la manière d' un consul.

Quelques jours après qu' il eut couronné son père, Léon mourut, plusieurs furent scandalisés et disaient diverses choses».

109.Λιβάνιος, Επιστ. 668 (609.22 έκδ. R. Foerster, Hildesheim 1963). — Πρβλ. Θεμίστιος Ο VI 71α (τόμ. I σελ. 606.1-2 έκδ. G. Downey, Lipsiae 1965). — Βλ. G. Dagron, Aux origines de la civilasation byzantine: Langue de culture et langue d' Etat, Revue historique 241 (1969) 23-56.

110. August Fick, Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt und systematisch geordnet. Δεύτερη θελτιωμένη έκδοση από τους Fritz Bechtel και August Fick, Göttingen 1894, σελ. 132.

111. Βλ. Ευστάθιος Επιφανεύς FHG IV 139,2 και Ευάγριος II 15 (66.1-5).

112. Η αντίδραση κατά του Ίσαυρου αυτοκράτορα εκδηλώθηκε σ' όλη τη διάρκεια της θασιλείας του Ζήνωνα, θλ. G. Ostrogorsky, Geschichte³ σελ. 54, αλλά και μετά το θάνατο του Ζήνωνα και εν όψει της εκλογής νέου αυτοκράτορα ο λαός ζήτησε από τη χήρα του Αριάδνη «Ορθόδοξον θασιλέα τῇ οἰκουμένῃ, Ρωμαῖον θασιλέα τῇ οἰκουμένῃ» (Κωνστ. Πορφυρ., Περί θασιλείου τάξεως 418 και 419). — Πθλ. E. W. Brooks, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8 (1893) 216.

113. Η συνήθεια αυτή θα οφείλεται σε επίδραση ελληνιστικών προτύπων, όπου το όνομα του ιδρυτή της δυναστείας των Πτολεμαίων, Πτολεμαίος, ήταν δυναστικό όνομα και υποδείκνυε το διάδοχο του θρόνου· θλ. Max L. Strack, Die Dynastie der Ptolemäer, Berlin 1897, σελ. 7 κε. και 105 κε.

Διαπιστώνουμε επίσης ρωμαϊκές επιδράσεις· στους Ρωμαίους υπήρχε η συνήθεια οι κληρονόμοι να αποκτούν το όνομα του κληροδότη τους· θλ. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft τόμ. 32, λήμμα Namenwesen, στ. 1162. Προέκταση της συνήθειας αυτής στον πολιτικό χώρο είναι οι διαπιστώσεις που κάναμε σχετικά με τα ονόματα των θυζαντινών αυτοκρατόρων. Ο γιος του αυτοκράτορα είναι ο κληρονόμος του, που θα κληρονομούσε τον «πατρῷο κλῆρο» (Ευσέθιος, Βίος Κωνσταντίνου I 9, 2 <19.16>), δηλ. τον αυτοκρατορικό θρόνο.

114. Για τη δυαρχική αυτή αντίληψη για την αυτοκρατορική εξουσία θλ. I. Καραγιαννόπουλος, Der frühbyzantinische Kaiser, BZ 49 (1956) 374 κε. = Das byzantinische Herrscherbild σ. 243 κε. με τη σχετική θιθλιογραφία.

115. Ιωάννης Εφέσου V 14 (206): «Da demselben (Mauricius) nun ein Sohn geboren wurde, so freuten sich Viele darüber, besonders weil anderen, durchaus untauglichen Personen, die dahin strebten... und mit Gewalt die Herrschaft an sich zu reißen suchten, am Tage seiner Geburt ihre Hoffnungen vereitelt und benommen wurden. Auch im Circus rief das Volk der Stadt ihm lobpreisend zu, und rief: Zum Heil hat dich Gott gegeben und du hast uns von der Knechtschaft Vieler befreit» — Πθλ. Δ. Ξανάλατος, Βυζαντινά Μελετήματα. Συμθολή εις την ιστορίαν του θυζαντινού λαού [Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 38] Athen 1940, σελ. 81 κε.

116. J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, II σελ. 83: «In regard to the question how far the principle of heredity was acknowledged, it is important to observe that there is no case of a difficulty arising as to the accession of an Emperor's legitimate son; he was always acknowledged to

be the rightful successor» — Την ιδέα αυτή αναπτύσσει ο W. Kellner, Libertas und Christogramm. Motivgeschichtliche Untersuchungen zur Münzprägung, Freiburg 1968, σελ. 8 κε.

117. Για τη σημασία των τελετών αυτών βλ. Otto Treitinger, Die oströmische Kaiser —und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höffischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats— und Reichsgedanken, Darmstadt 1956, σελ. 105 κε. — Βλ. και L. Bréhier, Le monde byzantin III. Les institutions de l' empire byzantin, Paris 1949, σελ. 33 κε.

118. Λιβάνιος LIX. 10-11 (213.13-214.12): «Λεγέσθω δή τό τοῦ Πλάτωνος ἐπ' αὐτοῖς μᾶλλον τούτοις ἤ 'κεῖνοις πρέπον εἰς οὓς εἴρηται, ὅτι ἀγαθοί ἐγένοντο διά τό φῦναι ἐξ ἀγαθῶν. Ὥσπερ γάρ ἐπί τῶν καρπῶν, ἤν μέν τις εὐγενῆ τε καί κεκριμένα καταβάλῃ τά σπέρματα, καθαράν τε καί εἰλικρινῆ καί γενναίαν ἐν περιόδοις ὡρῶν κομίζεται τήν φοράν· ἤν δέ τις περί τήν καταβολήν ῥαθυμήσας ἐκ τῶν ἐπιτυχόντων ἐκείνην ἐπί τήν γῆν ἀφῇ, σώζεται τοῦ σπέρματος τό κίβδηλον ἐν ταῖς φυομένοις, οὑτωσί δέ καί ἐπί τῆς ἀνθρωπείας φύσεως ἡ τῶν γεννητόρων ἀρετή διαβαίνειν εἰς τούς ἐκγόνους εἴωθεν, ἐπειδάν ἡ βασκανία μή μεῖζον ἰσχύσαι τῆς ἀγαθῆς τύχης δυνηθῇ. Ὅ μοι δοκεῖ σαφέστατα νῦν ὁ χρόνος ἐνεγκεῖν. Οὔτε γάρ ἐξ ἀμείνονος ῥίζης ἔχοι τις ἄν ἐπιδεῖξαι βασιλέων βλάστην προελθοῦσαν οὔτ' ἀμεινόνως συμβαίνουσαν τῇ ῥίζῃ τήν βλάστην» και LIX (226.1-7): «βασιλικῆς δ' ἐπιστήμης οὐ ζητήσαντες διδάσκαλον, ἀλλ' ἐγγύθεν ἔχοντες αὐτόν τόν φυτεύσαντα, ὅς οὔτε φθόνῳ κρύψειν ἔμελλε τῆς ἐπιστήμης τά καίρια, τό γάρ τῆς φύσεως οἰκεῖον τοῦ νοσήματος ἰσχυρότερον οὔτ' ἀπειρίᾳ βλάψειν τούς ἀγομένους, οὐδείς γάρ πορρωτέρω βασιλικῆς ἐμπειρίας ἤλασεν». Βλ. και Σωκράτης PG 67.784-785 A: «Πρῶτον μέν γάρ ἐν βασιλείᾳ τεχθείς καί τραφείς οὐδέν ἐκ τῆς ἀνατροφῆς εἶχε βλακῶδες». Το επιχείρημα αυτό είναι κοινός τόπος σε όλα τα εγκώμια βασιλογενῶν αυτοκρατόρων. Πέρα όμως από κοινός τόπος είναι μια πίστη και μια πραγματικότητα για τους Βυζαντινούς· βλ. Ιουλιανός, Περί βασιλείας I 10.1 κε. (25.1 κε. έκδ. J. Bidez, Paris 1932): «Τό μέγιστον δέ μικροῦ με διέφυγεν εἰπεῖν, ὅτι τούτων ἁπάντων ἄρχειν ἐκ παίδων διδασκόμενος, ἄρχεσθαι κρεῖττον ἔμαθες, ἀρχῇ τῇ πασῶν ἀρίστῃ καί δικαιοτάτῃ φύσει τε καί νόμῳ σαυτόν ὑποτιθείς· πατρί γάρ ὑπήκουες ἅμα καί βασιλεῖ· ὧν εἰ καί θάτερον ὑπῆρχεν ἐκείνῳ μόνον, ἄρχειν ωὐτῷ πάντως προσῆκον ἦν. Καίτοι τίνα ποτ' ἄν τις ἐξεύροι βασιλικήν τροφήν καί παιδείαν ἀμείνω ταύτης πάλαι γενομένην; Οὔτε γάρ οἱ Λακεδαιμόνιοι τῶν Ἑλλήνων οἵπερ δή δοκοῦσιν ἀρίστης ἀρχῆς τῆς τῶν βασιλέων μεταλαβεῖν, οὕτω τούς Ἡρακλείδας ἐπαίδευον, οὔτε τῶν βαρβάρων οἱ Καρχηδόνιοι, βασιλευόμενοι διαφερόντως, τῆς ἀρίστης ἐπιμελείας τόν ἄρχοντα σφῶν ἠξίουν· ἀλλά πᾶσιν ἦν κοινά τά παρά τῶν νόμων τῆς ἀρετῆς γυμνάσια καί τά παιδεύματα καθάπερ ἀδελφοῖς τοῖς πολίταις, ἄρξειν τε καί ἀρχθήσεσθαι μέλλουσι, καί οὐδέν διάφορον προσῆν εἰς παιδείας λόγον τοῖς ἡγεμόσι τῶν ἄλλων. Καίτοι πῶς οὐκ εὔηθες ἀπαιτεῖν μέν ἀρετῆς μέγεθος ἀνυπέρβλητον παρά τῶν ἀρχόντων, προνοεῖν δέ μηδέν ὅπως ἔσονται τῶν πολλῶν διαφέροντες; Καί τοῖς μέν βαρβάροις ἅπασιν ἐν κοινῷ τῆς ἀρχῆς ταύτης προκειμένης, τῷ τήν ἐπιμέλειαν τῶν ἠθῶν ὁμοίαν γίγνεσθαι παράσχοις συγγνώμην· τόν Λυκοῦργον δέ τοῖς ἀφ' Ἡρακλέους ἀστυφέλικτον τήν βασιλείαν διαφυλάττοντα καί μηδεμίαν ὑπεροχήν ἐν ταῖς ἐπιμελείαις τῶν νέων εὑρόντα σφόδρα ἄν τις εἰκότως μέμψαιτο. Οὐδέ γάρ εἰ πάντας Λακεδαιμονίους ἀθλητάς ἀρετῆς καί τροφίμους ᾤετο δεῖν εἶναι, τῆς ἴσης ἀξιοῦν ἐχρῆν τροφῆς καί παιδείας τούς ἰδιώτας τοῖς ἄρχουσιν. Ἡ γάρ τοιαύτη κατά μικρόν ὑποδυομένη συνήθεια ταῖς ψυχαῖς (πέφυκεν) ἐντεκεῖν ὑπεροψίαν τῶν κρειττόνων· ὅλως γάρ οὐδέ κρείττονας νομιστέον τούς οὐ δι' ἀρετήν πρωτεύειν λαχόντας. Τοῦτο δέ οἶμαι καί Σπαρτιάτας χαλεπωτέρους ἀρχθῆναι τοῖς βασιλεῦσι παρεῖχε πολλάκις· χρήσαιτο δ' ἄν τις σαφεῖ τεκμηρίῳ τῶν ῥηθέντων τῇ Λυσάνδρου πρός Ἀγησίλαον φιλοτιμίᾳ καί ἄλλοις πλείοσιν, ἐπιών τά πεπραγμένα τοῖς ἀνδράσιν. Ἀλλά τοῖς μέν ἡ πολιτεία (τά) πρός ἀρετήν ἀρκούντως παρασκευάζουσα, εἰ καί μηδέν διαφέρον ἐπιτηδεύειν ἐδίδου τῶν πολλῶν, ἀλλά τό καλοῖς κἀγαθοῖς ὑπάρχειν παρεῖχεν ἀνδράσι· Καρχηδονίων δέ οὐδέ τά κοινά τῶν ἐπιτηδευμάτων ἐπαινεῖν ἄξιον· ἐξελαύνοντες γάρ τῶν οἰκιῶν οἱ γονεῖς τούς παῖδας ἐπέταττον εὐπορεῖν διά τῶν πόνων τῶν πρός τήν χρείαν ἀναγκαίων, τό δρᾶν τι τῶν δοκούντων αἰσχρῶν ἀπαγορεύοντες. Τό δέ ἦν οὐ τήν ἐπιθυμίαν ἐξελεῖν τῶν νέων, ἀλλά τό λαθεῖν πειρᾶσθαι δρῶντα προστάττειν· πέφυκε γάρ οὐ τρυφή μόνον ἦθος διαφθείρειν, ἀλλά καί ἡ τῶν ἀναγκαίων ἐνδεής δίαιτα, ἐφ' ὧν οὔπω τό κρίνειν ὁ λόγος προσλαβών ἕπεται ταῖς χρείαις ὑπό τῆς ἐπιθυμίας ἀναπειθόμενος, ἄλλως τε εἰ καί τούτου μή κρατοίη τοῦ πάθους, πρός χρηματισμόν ἐκ παίδων συνεθιζόμενος καί τινας ἀμοιβάς ἐμποριῶν

και καπηλείας τάς μέν αὐτός εὑρών τάς δέ παρά τῶν εἰδότων μαθών, ὑπέρ ὧν οὐ λέγειν μόνον, ἀλλ' οὐδέ ἀκούειν ἄξιον ἐλευθέρῳ παιδί, πλείστας ἄν κηλῖδας ἀναπόθοιτο τῇ ψυχῇ, ὧν πασῶν καθαρόν εἶναι χρή καί τόν ἐπιεικῆ πολίτην, ἀλλ' οὐ τόν βασιλέα καί στρατηγόν μόνον».

119. Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου I, 1 (15. 11-19): «ὅπῃ γάρ ἀτενές ἐμβλέψειεν, ἤν τε πρός ἕω ἤν τε πρός ἑσπέραν, ἤν τ' ἐπί γῆς αὐτῆς ὅλης ἤν τε πρός οὐρανόν αὐτόν, παντῇ καί πανταχοῦ τόν μακάριον αὐτῇ συνόντα βασιλείᾳ θεωρεῖ. Γῆς μέν γάρ τούς αὐτοῦ παῖδας οἷά τινας νέους λαμπτῆρας τῶν αὐτοῦ μαρμαρυγῶν συνορᾷ πληροῦντες τό πᾶν, αὐτόν τε ζῶντα δυνάμει καί τόν σύμπαντα διακυβερνῶντα βίον κρειττόνως ἤ πρόσθεν ἤ τῶν παίδων πολυπλασιασθέντα διαδοχῇ· οἵ καισάρων μέν ἔτι πρότερον μετεῖχον τιμῆς, νυνί δ' ὅλον αὐτόν ἐνδυσάμενοι θεοσεβείας ἀρετῇ, αὐτοκράτορες αὔγουστοι σεβαστοί βασιλεῖς τοῖς τοῦ πατρός ἐμπρέποντες καλλωπίσμασιν ἀνεδείχθησαν».

120. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει ο Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου IV 72 (150.5-16): «... οὐ κατά τόν Αἰγύπτιον ὄρνιν, ὅν δή φασι μονογενῆ ὄντα τήν φύσιν θνήσκειν μέν ἐπ' ἀρωμάτων αὐτόν αὐτῷ τήν τελευτήν θνηπολοῦντα, ἀναβιώσκειν δ' ἐξ αὐτῆς σποδιᾶς καί ἀναπτάντα τοιοῦτον οἷος καί πρότερον ἦν φῦναι, κατά δέ τόν αὐτοῦ σκωτῆρα, ὅς τῷ τοῦ πυρός σπόρῳ παραπλησίως ἀνθ' ἑνός πολλαπλασιαζόμενος σύν εὐλογίᾳ θεοῦ παρεῖχε τόν στάχυν καί τήν σύμπασαν οἰκουμένην τῶν αὐτοῦ κατεπίμπλα καρπῶν. Τούτῳ οὖν ἐμφερῶς ὁ τρισμακάριος πολυπλάσιος διά τῆς τῶν παίδων διαδοχῆς ἀνθ' ἑνός ἐγίνετο, ὡς καί εἰκόνων ἀναστάσεσι παρά πᾶσιν, ἔθνεσιν ἅμα τοῖς αὐτοῦ τιμᾶσθαι παισίν, οἰκειοῦ τε τοὔνομα Κωνσταντίνου καί μετά τήν τοῦ βίου παραλαμβάνεσθαι τελευτήν». Πβλ. και Corippus,, In laundem Justini I 345-356.

121. Βλ. Αι. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, σελ. 74 και της ίδιας, Βυζαντινή Ιστορία, B1, σελ. 62.

SUR LA DIPLOMATIQUE BYZANTINE À L' ÉPOQUE DE L' EMPIRE DE NICÉE

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU / UNIVERSITÉ DE JANNINA

Après la prise de Constantinople par les Latins en 1204, l' État byzantin établi à Nicée s' est vu obligé de former les cadres administratifs qui lui permetraient de survivre et même de réaliser son but principal qui était la reconquête de la Capitale. L' organisation du nouvel État était une tâche difficile, d' autant plus que les gouvernants se trouvaient entre deux tendances différentes et souvent opposées: d' une part l' héritage byzantin et d' autre part les nouvelles conditions créées justement par le transfert de la capitale en Asie Mineure ainsi que la nouvelle conjoncture internationale[1]. L' empire de Nicée devait donc assurer la continuité, converser le patrimoine byzantin —qui était sa raison d' être— et en même temps chercher des formes nouvelles pour faire face aux nouvelles réalités. Ces réalités ont entraîné des modifications dans la conception même de l' État, dans la structure sociale et dans l' appareil administratif. La bureaucratie et la diplomatique en ont subi les conséquences; d' où les grands changements dans les documents de l' époque.

Dans cette étude, je tâcherai de présenter les plus importants des changements et des particularités que j' ai relevés dans les diplômes nicéens.

Examinons d' abord les plus officiels des documents impériaux, les chrysobulles. Déjà Fr. Dölger et J. Karayannopoulos avaient signalé des changements caractéristiques dans le formulaire des chrysobulles[2]; je ne crois pas donc nécessaire d' y revenir. Je souligne toutefois que ces modifications font preuve d' une tendance de simplification, d' un esprit plus réaliste: tel est le cas par exemple de la disparition du *legimus*, qui était depuis quelque temps devenu une formule incompréhensible, comme un fossile, sans correspondance au procédé réel de la chancellerie[3]. `A ces observations j' ajoute une remarque que je considère, pour ma part, signifigative: le nombre extrêmement limité des chrysobulles émis par les empereurs de Nicée conservés jusqu' à nous ou indirectement attestés par des sources diplomatiques ou littéraires. Les chiffres en sont éloquents: sur 236 documents de la période considérée, enregistrés par Fr. Dölger, je n' ai relevé que 27 chrysobulles[4], tandis qu' à l' époque antérieure leur nombre était proportionnellement beaucoup plus élevé[4a]. Il est bien caractéristique que les onze de ces 27 chrysobulles ont été promulgués par Michel Paléologue dans les trois dernières années avant la reprise de Constaninople (1258-61)[5] — ce qui s' accorde parfaitement avec nos connaissances sur les initiatives de Michel Paléologue de rétablir la grandeur du passé et l' organisation d' avant 1204. Ainsi le nombre des chry-

sobulles, directement ou indirectement attestés, émis par les Lascarides dans un intervalle d' environ cinquante ans se limite à seize. Il importe de souligner que cette diminution quantitative n' est pas un fait du hasard, due à une lacune dans la tradition des documents, car nous nous disposons des dossiers très riches pour l' époque considérée[6]. Cette diminution correspond donc à la réalité et réflète des changements dans la structure même de la chancellerie impériale; en effet, les empereurs de Nicée avaient la tendance de remplacer les chrysobulles par des documents moins fastidieux et solennels. Il est même très probable que des raisons financières ont dicté ce changement: un chrysobulle avec sa bulle en or était une dépense dont pouvaient bien se dispenser les Lascarides, qui envisageaient des difficultés financières surtout au cours des premières décennies du siècle. On connait en effet qu' à l' empire de Nicée il y avait avant 1240 une rareté d' or, ce qui a amené le gouvernement à procéder à la dévaluation du *nomisma* et à l' abaissement de sa contenance en or[7]. Pour ces raisons donc, très souvent, les empereurs de Nicée accordaient ou renouvelaient des privilèges par des horismoi ou prostaxeis[8] dans des cas où à l' époque antérieure ils se servaient des chrysobulles[9]. Pour en donner un exemple: l' exemption fiscale des bâteaux de Patmos, accordée pour la première fois par Alexis Ier Comnène et confirmée, renouvelée et élargie par ses successeurs, a été également octroyée par les empereurs de Nicée; or, tandis qu' aux XIe-XIIe siècles ce privilège était toujours accordé ou renouvelé par des chrysobulles, à l' époque nicéenne il l' était par des horismoi[10].

En général les horismoi, et les prostaxeis-prostagmata, étaient alors les actes impériaux les plus fréquemment employés. Sur l' ensemble des 236 documents émis par les empereurs de Nicée, j' en ai relevé 110[11]. Etant donné qu' un nombre des actes de l' époque concernent des questions d' ordre extérieur (traités, correspondances avec des souverains étrangers etc.) et devaient par conséquent avoir une forme diplomatique plus solennelle[12], ce chiffre est important. Cela est indicatif de l' esprit qui dominait à l' empire en exil, car les horismoi-prostaxeis etc. ont par rapport aux chrysobulles une forme beaucoup plus simple: ils sont courts et touchent directement à l' affaire sans longs préambules et formules ampoulées[13]. D' autre part, l' emploi de ce genre de document pour octroyer des privilèges a entraîné des changements même dans le procédé bureaucratique; en effet, à l' époque nicéenne les horismoi-prostaxeis-prostagmata n' étaient pas adressés uniquement aux fonctionnaires pour l' exécution d' une affaire administrative ou financière (comme c' était la règle à la période antérieure[14]), mais ils étaient quelquefois adressés aux personnes intéressées, physiques ou morales surtout en réponse d' une requête[15]. Ce procédé, rencontré déjà dans des cas très rares vers la fin du XIIe siècle[16], est fréquemment attesté après 1204.

En ce qui concerne la terminologie employée pour désigner ce genre de document, on doit remarquer qu' il y a de rares mentions du terme horismos avant 1204[17] et qu' un seul document portant cette dénomination est conservé jusqu' à nous[17a]; ce n' est qu' au XIIIe siècle que l' horismos devient le document le plus fréquemment employé, prenant le devant à la prostaxis et surtout au prostagma, qui figure très rarement dans les actes de l' époque[18]. Une nouvelle terminologie se forme donc parallèlement au nouveau système bureaucratique.

Les actes des fonctionnaires avaient également subi l' influence des nouvelles conditions et conceptions. Là aussi il y a des modifications dans le formulaire et dans la terminologie. Ainsi, l' on constate une tendance de codification du formulaire quant à la phrase initiale, la phrase finale, la date et la signature[19]. Bien qu' en principe cette tendance exprime un esprit bureaucratique, il est évident qu' en revanche elle facilite le procédé de la chancellerie, du moment qu' elle forme un modèle facile à suivre. Parallèlement, on relève des changements dans les termes techniques désignant les diverses catégories des actes des fonctionnaires; la terminologie devient très variée, plus nuancée et précise. Ainsi le terme général de *praktikon*, si fréquemment employé dans la période antérieure, figure de plus en plus rarement[20], remplacé par des termes désignant exactement l' opération exécutée (tels que κρίσις, διάγνωσις, ἀποκατάστασις, παράδοσις, περιορισμὸς ou περίορος etc.) ou bien par le terme πρᾶξις, γράμμα ou γραφή, accompagné d' un qualificatif caractéristique de l' opération en question (tel que παραδοτικὸν γράμμα, κρισίμη γραφή, διαγνωστικὴ πρᾶξις etc.)[21]. La tendance de remplacer le σιγίλλιον comme acte de fonctionnaire par le σιγιλλιῶδες γράμμα[22] entre dans le même cadre. Je souligne aussi la disparition de l' ἔνταλμα, document adressé par un fonctionnaire à un de ses subordonnés qu' il mandate pour exécuter une opération[23]. Dans des cas analogues la chancellerie nicéenne emploie la γραφή[24], terme qui est dépourvu de cette nuance d' ordonnance. D' ailleurs de pareils cas sont rares, car, comme nous allons voir, il n' y avait plus dans l' empire de Nicée ce système complexe de répartition de compétences pour l' exécution d' une opération.

En effet, le procédé pour l' exécution d' une décision impériale ou l' octroi d' un privilège est devenu plus simple et plus direct. Les apokatastaseis, paradoseis, periorismoi etc. étaient exécutés directement par le fonctionnaire qui recevait l' ordre impérial et qui était très souvent le duc du thème lui-même[25], tandis que auparavant il y avait toute une hiérarchie de fonctionnaires qui s' occupaient de l' affaire, selon leur compétence[26]. Il est bien caractéristique qu' un horismos de 1234 adressé au duc des Thracèsiens Jean Kourtikès, sur la paradosis d' une terre «δημοσιακὴ» au couvent de Lembos, a été exécuté par un de ses subordonnés, parce que le duc —dit expressément le document— était occupé à des services impériaux (διὰ τὸ ἀσχολούμενον εἶναι τὸν περιπόθητον σύγγαμβρον τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, δούκα τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων κῦρ Ἰωάννην Δούκα τὸν Κουρτίκην εἰς βασιλικὰς δουλείας[27]);

ce qui montre que le cas était exceptionnel. Ce procédé assurait en principe l' exécution fidèle des décisions impériales, puisque le même fonctionnaire responsable de la question surveillait sur place les opérations nécessaires; en même temps la non participation de toute une hiérarchie de fonctionnaires accélerait le rythme de l' opération.

Un autre changement doit être spécialement souligné, car il découle directement lui-aussi de l' organisation même de l' État. Avant la période considérée, les actes impériaux comportant un privilège ou une donation, ainsi que les actes des fonctionnaires afférents, portaient l' enregistrement (τὸ κατεστρώθη) des sékréta intéressés. Ces enregistrements, attestés déjà depuis le Xe siècle jusqu' à la veille de la IVe Croisade, étaient indispensables, sous peine de non validité des actes correspondants[28]. Or, les documents nicéens ne portent jamais d' enregistrements faits par des services intéressés dans l' affaire[29]. Cette absence n' est pas un fait du hasard, car, comme nous l' avons déjà noté, la documentation pour cette période est abondante. Il est vrai que les documents de l' époque sont dans leur majorité conservés en copie, mais les copistes, qui transcrivaient minutieusement tous les éléments accessoires de chaque diplôme, ne pouvaient pas toujours omettre un détail aussi important, qui d' ailleurs ne figure non plus dans les rares documents conservés en original. Rappelons des cas caractéristiques et précis pour lesquels l' enregistrement par les services intéressés était obligatoire à la période antérieure, ce qui est bien prouvé par les documents; je veux dire, les actes octroyant des privilèges financiers à des couvents ou des exemptions fiscales à des bâteaux, actes toujours enregistrés par les sékréta compétents, des finances, de la mer etc.[30] Les documents analogues de l' empire de Nicée ne portent aucun enrégistrement[30α]. La raison de cette abolition dépasse évidemment les cadres de la diplomatique; elle présuppose un profond changement dans l' administration et dans le procédé bureaucratique; elle présuppose que l' État de Nicée n' avait pas besoin de mettre au courant chacun de ses services séparément pour des questions touchant leur compétence. Cela prouve que l' administration est devenue plus centralisée, plus simple et en même temps moins bureaucratique, dépourvue de ce système complexe de bureaux et d' offices qui jadis étaient indispensables pour assurer au grand Empire le fonctionnement normal de l' appareil étatique. Nous connaissons en effet que les sékréta n' existaient plus en Nicée et que —ce qui est plus important encore— l' administration dépendait directement de l' empereur[31]. Le détail diplomatique que nous venons de signaler réflète justement la nouvelle structure de l' administration centrale.

Le rôle très important du mésazôn, rôle de «coordinateur» dans le gouvernement nicéen[32], s' accorde parfaitement avec cet esprit de centralisation des services publics. Je n' insisterai pas sur la fonction de ce haut personnage, après les études savantes qui lui ont été consacrées[33] — d' ailleurs ce sujet, qui pose encore

certains problèmes, dépasse les cadres de mon article. Ce qui nous importe ici c' est que le mésazôn souscrit certains documents de l' époque. Son nom —qui, disons-le, ne figure pas dans le texte des documents qu'il souscrit[33α]— est placé toujours au *recto* des actes, après la signature ou le ménologe impérial et il est introduit par la formule διὰ τοῦ...[34], suivi quelquefois par l' indication ὡς ἔθος τοῖς μεσάζουσιν ou bien ὡς ἔθος τῶν μεσαζόντων ταῖς βασιλικαῖς ἐνοχαῖς καὶ παρακελεύσεσι[35]. La formule διὰ τοῦ... n' est pas évidemment une particularité des documents nicéens: elle est déjà attestée depuis la seconde moitié du XIIe siècle[36]; mais à l' époque de Nicée elle devient beaucoup plus fréquente, sans toutefois être obligatoire même pour une catégorie précise des documents[37]. Cependant je remarque que la souscription du mésazôn ne figure que sur les actes impériaux —jamais sur les actes des fonctionnaires— et, à deux exceptions près[38], jamais sur les chrysobulles; ainsi le mésazôn souscrit— avec une certaine fréquence mais pas obligatoirement — les horismoi-prostaxeis émis à la suite d' une demande des intéressés[39] pour octroyer ou confirmer des privilèges, mais, à deux exceptions près[40], il ne souscrit pas des horismoi adressés à des fonctionnaires. Le rôle du mésazôn dans les affaires en question est difficile à préciser avec exactitude. Fr. Dölger le considère comme intervenant; J. Karayannopoulos comme rapporteur[41]. D' autre part le fait qu' il intervient à des opérations variées prouve que sa juridiction était bien large. D' ailleurs cette fonction «particulière et extraprotocolaire»[42] a été assumée pendant presque quarante ans par un personnage de toute première importance, le puissant Démétrios Tornikès, attesté comme mésazôn depuis au moins 1217 jusqu' en 1252 — date de sa mort[43]. Or, Michel Choniate l' appelle ὁ τὰ κοινὰ διέπων et Georges Acropolite τὰ κοινὰ διέπων καὶ μεσιτεύων ταῖς ὑποθέσεσιν, οἰκονόμος τῶν κοινῶν et —ce qui est très important— τὰ κοινὰ συνδιέπων τῷ βασιλεῖ[44], c' est à dire un veritable premier ministre[45]. Le fait que ce puissant personnage, homme de confiance de l' empereur, souscrit certains documents en tant que mésazôn, indique le contrôle de l' administration centrale sur le bien fondé et la validité des opérations à exécuter.

On doit également signaler un élément nouveau qui va à l' encontre de certaines idées que nous nous faisions sur la diplomatique byzantine; en effet, il est généralement admis que l' on n' écrivait pas sur la même pièce deux documents originaux, même s' ils avaient trait à la même affaire — mis à part évidemment les hypomnèseis-déèseis qui portent au *verso* les lyseis correspondantes[46]. Or, cette assertion ne s' applique pas à la diplomatique nicéenne, car j' ai relevé un certain nombre des documents ecclésiastiques de cette période qui portent au *verso* des actes de confirmation ou de renouvellement d' une date postérieure. Je mentionne ici, à titre d' exemple, les cas très caractéristique d' un sigillion hypomnèma du patriarche Germain II (1222-1240), émis en faveur du couvent de Saint Paul de Lâtros et

conservé actuellement en copie, lequel à son état original portait au dos (εἶχε καὶ ὄπισθεν, selon l' expression du copiste) un acte (une γραφή) de son successeur Manuel, daté de 1246, renouvelant le sigillion précédent[47]. Là il ne s' agit évidemment pas d' une simple note d' authentification mais d' un acte nouveau, écrit au *verso* du premier document et dûment signé et scellé du sceau en cire du patriarche Manuel. Le fait est d' ailleurs explicitement confirmé par un acte postérieur du même Manuel, où le patriarche mentionne que le sigillion de Germain II, ayant été controlé comme authentique, ἐπεσημάνθη, par lui-même et reste depuis lors en vigeur[48]. Ce verbe ἐπεσημάνθη ou bien ἐπεσημειώθη-ἐπεγράφη, est employé dans tous les cas analogues pour désigner ce procédé diplomatique[49]. Car la γραφή de Manuel n' est pas un fait isolé. La simplification bureaucratique a probablement imposé ce procédé qui a même surveçu après la reprise de Constantinople en 1261 jusqu' aux dernières années de l' empire[50].

Je n' insisterai pas sur la question des hypomnèseis-dééseis et des lyseis et sur les grands changements de fond et de forme qu' a subis ce genre de document, auquel j' ai consacré une étude à part[51].

En terminant, j' attire l' attention sur un point qui mérite d' être spécialement étudié: la langue des documents, qui devient plus simple dans sa structure et qui contient souvent des mots «démotiques» et mêmes dialectaux[52]. Cette simplification de la langue des documents illustre bien l' esprit plus réaliste et moins formaliste qui dominait à l' empire en exil; elle permet aussi de constater que la langue avait tellement évoluée qu' elle a même touché la diplomatique, un domaine qui, de par sa nature, est caracterisé d' un certain conservatisme.

Dans ce bref apercu, j' ai essayé de relever les particularités et les nouveaux éléments de la diplomatique nicéenne. Certains d' entre eux apparaissent déjà avant 1204; d' autres persistent même après 1261. Cependant à la période considérée les changements sont trop nombreux et essentiels, pour qu' ils soient attribués à un procédé normal d' évolution dans ce domaine. La diplomatique de Nicée a subi les repercussions de nouvelles conditions historiques et de nouvelles conceptions politiques. Tout en respectant —dans la mesure du possible— la tradition constantinopolitaine, la chancellerie de Nicée a su s' adapter aux nouvelles réalités et aux exigences de l' État. L' étude des documents met en lumière un appareil administratif moins complexe et plus efficace, une organisation plus centralisée, plus réaliste et plus simple à la fois.

L' étude de l' histoire et des institutions de l' époque avait déjà fait ressortit les mêmes traits caractéristiques[53]. Le témoignage des documents corrobore, d' un autre point de vue, ces constatations pour cette période particulière de l' histoire byzantine.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* L' essentiel de cet article a fait l' objet d' une communication présentée au XVe Congrès International des Études Byzantines (Section Paléographie-Codicologie-Diplomatique), Athènes 1976.

1. Voir à ce propos les remarques pertinentes d' Hélène Ahrweiler, «L' expérience nicéenne», *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975), pp. 21-40, et l' étude d' ensemble de M. Angold, *A Byzantine Governement in exile. Governement and Society under the Lascarids of Nicaea 1204-1261*, Oxford Univ. Press 1975, surtout pp. 1-45 et 97.

2. Voir Fr. Dölger, *Byzantinische Diplomatik*, Ettal 1956, surtout p. 19sq.; J. Karayannopoulos, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α΄ Αὐτοκρατορικά Ἔγγραφα*[2], Thessalonique 1972, pp. 109 sq., 116sq., 131-2, 161 et notes 4-5. Cf. aussi A. Heisenberg, «Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit», *Sitzungsber. der Bayer. Akad. der Wissensch. Philos-philol. und histor. Klasse* 1920, Abh. 10, Munich 1920, p. 54, qui parle d' une «laicisation» de l' écriture de la chancellerie impériale.

3. Cf. J. Karayannopoulos, *op. cit.*, pp. 111 et 160-161.

4. Voir Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, t. III, Munich 1932, entre les nos 1669-1892. Il est évident que le nombre des 236 documents est susceptible à certaines modifications dues à des études et éditions postérieures (nouvelles identifications, datations et découvertes, documents faux etc.); cependant ces modifications, qu'il était impossible de mentionner ici mais que j' ai évidemment prises en considération dans mon étude, ne pourraient pas changer les proportions évaluées, ni renverser mes conclusions. — Quant aux chrysobulles de l' époque nicéenne, Dölger en a enregistré 29, mais les deux d' entre eux sont faux (les nos 1822 et 1851-simple mention-concernant tous les deux le couvent de Chotzoviôtissa à Amorgos). Les 16 chrysobulles émis par les Lascarides (presque le 8% de l' ensemble) portent dans les *Regesten* de Dölger les nos suivants: 1703 (de 1219), 1708 (daté probablement en 1216: pour la date voir Marie Nystazopoulou-Pélékidou, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Β΄ Δημοσίων Λειτουργῶν*, Athènes 1980 — cité dorénavant Pélékidou, *Patmos* —, no 61), 1718 et 1720 (de 1228), 1723 (avant 1230), 1749 (de 1235), 1755 (daté en 1221 par Era Vranoussi, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Α΄ Αὐτοκρατορικά* — cité dorénavant Vranoussi, *Patmos* —, no 13), 1789-1790 (de 1246), 1807-1809 (entre 1252/3 et 1254), 1819-20 (avant 1254), 1849a (entre 1254-1258), 1853 (de 1258); de même les 11 chrysobulles émis par Michel Paléologue portent les nos 1857 et 1860 (de 1258), 1866-67, 1870-71 et 1875 (de 1259), 1873 (après mai 1259, cf. Vranoussi, *Patmos*, no 31 et p. 267), 1890 et 1892 (de 1261). À ajouter aussi le no 2067 des *Regesten* (et le no 2078 par dédoublement) que J. Lefort (*Actes d' Esphigménou*[2], no 6) a récemment daté en 1258-59.

4α. Sur 610 documents impériaux datés entre 1081-1204 et enregistrés par Fr. Dölger (*Regesten*, nos 1063-1668), 115 (presque 19%) sont des chrysobulles; leur nombre peut être même angmenté par des éditions nouvelles (cf. p. ex. *Actes de Lavra*[2], nos 43, 44, 48-52, 55, 56, 58: dix chrysobulles qui ne fiqurent pas dans les *Regesten*).

5. Voir note 4, à partir du no 1857.

6. Voir p. ex. Fr. Miklosich-I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* (cité dorénavant MM), t. IV, p. 1-282, le cartulaire concernant le couvent de Lembos qui contient plus de deux cents documents appartenant dans leur majorité à l' époque nicéenne. Cf. Hélène Ahrweiler, La politique agraire des empereurs de Nicée, *Byzantion* 38 (1959), (= Idem, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Londres 1971, no IV) p. 53.

7. Sur la politique financière et monétaire des Lascarides, voir Angold, *op. cit.*, p. 97 sq. et surtout pp. 117-118, avec la bibliographie relative à la question. Voir aussi D. A. Zakythinos, *Crise*

monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle, «L' Hellénisme Contemporain», Athènes 1948 (= Idem, *Byzance: Etat-Société-Culture*, Variorum Reptints, Londres 1973, no XI), surtout pp. 8-11 et 88. Cf. aussi dans Pélékidou, *Patmos*, no 65, le praktikon de Constantin Diogénès de 1254 (surtout ll. 24 et 27 et p. 169), qui nous permet de supposer avec certaine probabilité que le *nomisma* était alors considéré dans les transactions et la perception des impôts comme la base théorique et que les opérations se faisaient souvent en *aspra* (monnaie en argent).

8. Cf. entre autres MM IV, pp. 221-2, l' horismos de 1259 confirmant des privilèges au couvent de Lembos.

9. La prostaxis de Manuel Ier Comnène, par laquelle l' empereur octroie en 1176 des privilèges au couvent de Patmos (Vranoussi, *Patmos* , no 22, avec la bibliographie antérieure), est pour son époque un cas exceptionnel. C' est probablement pour cette raison que le document est qualifié comme ayant la vigueur d' un chrysobulle (cf. *ibid.*, ll. 23-24: *ἀντὶ χρυσοβούλλου γραφῆς*, dit expressément le texte).

10. Voir Vranoussi, *Patmos* , pour la période avant 1204 les chrysobulles nos 7 (1088), 8 (1119), 9 (1186) et 11 (1197); au contraire les empereurs de Nicée n' ont promulgué qu'une prostaxis et un horismos sur l' immunité des bâteaux de Patmos (*ibid*, nos 23 et 24 datant respectivement de 1214 et 1244) et il n' y a aucun indice que des chrysobulles, disparus actuellement, ont été émis à ce propos. Sur ce sujet, voir également Pélékidou, *Patmos*, nos 56 (1195), 58 (1197), 59 (1199), 60 (1203), pour la période avant 1204; le dossier ne contient aucun acte de fonctionnaire de l' époque nicéenne concernant les bâteaux de Patmos. Cf. Idem, «Ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς», *Σύμμεικτα τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν* de Ἐθνικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν 1 (1966), pp. 78-80.

11. Voir toujours Dölger, *Regesten*, entre les nos 1669-1892, avec toutes les reserves signalées plus haut, note 4. — `A ce chiffre on pourrait également ajouter six *θεσπίσματα-κελεύσματα* et une *προσταγή*, enregistrés également par Dölger (*ibid.*) et qui appartiennent au même genre diplomatique (voir à ce propos Karayannopoulos, *op. cit.*, p. 222 note 3).

12. Dans Dölger, *Regesten*, nos 1669-1892, j' ai p. ex. relevé 30 traités (*συνθῆκαι, σπονδαί, ἐκεχειρίαι, συμβιβάσεις*), 21 ambassades et 17 lettres adressées à des souverains étrangers, papes et autres prélats. — Sur les *συνθῆκαι*, dont le formulaire dérive de celui des chrysobulles, cf. Karayannopoulos, *op. cit.*, p. 200 sq. avec la ibliographie antérieure. Sur les diplômes, dont les ambassadeurs étaient munis, voir *ibid.*, p. 217 sq. les *προκουρατορικὰ χρυσόβουλλα*.

13. Sur le formulaire des horismoi-prostagmata voir Karayannopoulos, *op. cit.*, p. 226. Voir entre autres MM IV, p. 145, 284, des horismoi caractéristiques pour leur brieveté.

14. Cf. à titre d' exemple, Pélékidou, *Patmos*, no 50 ll. 70-80, no 51 ll. 375-385, no 52 ll. 4-42, 111-130, 149-161; *Actes de Lavra*², no 39 l. 1, no 45 l. 3, no 50 ll. 4-5.

15. Cf. p. ex. MM IV, pp. 218 (de 1230), 219-220 (de 1233); Vranoussi, *Patmos*, nos 23 (de 1214), 24 (de 1244), 25-26 (de 1258).

16. Cf. plus haut, note 9, le cas exceptionnel de la prostaxis de 1176.

17. Cf. *Actes de Lavra*², no 50 ll. 4-5, 87 et p. 267 (avant 1089), no 58 ll. 25, 50, 67-68 (avant 1109), no 65 ll. 56, 63, 76, 77, 79 (probablement de Jean II Comnène); *Actes de Xéropotamou*, no 1 ll. 9, 28 (peu avril 956); Pélékidou, *Patmos*, no 59 l. 18 (de 1199).

17α. Voir toutefois L. Petit, *Actes de Xénophon*, Vizantijskij Vremennik, Priložénie, t. X/1 (1903), no 1 ll. 74-102: un horismos de 1083(?) inséré dans une paradosis du moine Paul de la même date.

18. Sur les 110 documents de ce genre enregistrés par Dölger (*Regesten*, entre les n°s 1669-1892) 15 seulement s' appellent *prostagma* dans le texte, lesquels dans leur majorité ne sont pas des originaux: ils sont ou bien conservés en copie philologique ou bien mentionnés dans d' autres documents ou bien indirectement attestés par des sources littéraires. Tous les autres sont appelés *horismoi* et plus rarement *prostaxeis* (parfois les deux termes sont employés dans le même texte pour désigner le même document: cf. p. ex. MM IV, p. 40 l. 25 et 30) ou bien ils sont désignés par le verbe *διορίζεται (ἡ βασιλεία μου)*. Cependant ces documents sont souvent considérés comme des prostagmata du fait que ce terme figure dans le titre ou dans l' authentification. Or, dans tous ces cas le terme n' appartient pas au document original étant ajouté ultérieurement par le copiste (cf. entre bien d' autres MM IV, pp. 220-221, 221-222, 238-239). Cette addition postérieure a souvent conduit à une impression erronée de la terminologie de ces actes: le terme le plus fréquemment attesté à cette époque pour ce genre de document n' est pas le prostagma mais l' horismos.

19. Cf. p. ex. Pélékidou, *Patmos*, nos 61, 62, 65, 66. Ces points sont traités en détail dans mon étude sur «Les actes des fonctionnaires. Étude diplomatique» (à paraître).

20. Cf. toutefois Pélékidou, *Patmos*, nos 62 (de 1221 ou 1236) et 65 (de 1254); cf. aussi MM IV, p. 18 ll. 8-9, où «l' apokatastasis et praxis» de Michel Phôcas de 1235 doit avoir la vigueur d' un praktikon et périoros (καὶ ἀρκεῖν ὀφειλούσης τῇ τοιαύτῃ μονῇ ἀντὶ πρακτικοῦ καὶ περιόρου).

21. Cf. p. ex. MM IV, pp. 4-18 (l' *ἀποκατάστασις* et *πρᾶξις* de Michel Phôcas de 1235 signalée à la note précédente); pp. 146-150 (*παράδοσις καὶ ἀποκατάστασις* de Jean Alôpos de 1234), pp. 36-39 (*κρισίμη γραφὴ ἀποκαταστατική* de Jean Ange de 1235), pp. 211-212 et 224-225 (deux *γράμματα-γραφαί* de Georges Makrènos de 1256), pp. 290-295 (*διαγνωστικὴ πρᾶξις* de Stratégopoulos de 1217). Cf. aussi Pélékidou, *Patmos*, nos 61 (*ἀποκατάστασις* et *ἀποκαταστατικὴ γραφὴ* de 1216), 63 (*παραδοτικὴ ἔγγραφος* de 1246), 64 (*παραδοτικὴ ἀποκατάστασις* de 1251), 66 (*ἀποκατάστασις* de 1261).

22. Ainsi p. ex. Nicétas Katakalôn édite entre les années 1097 et 1109 un sigillion (voir Pélékidou, *Patmos*, no 55), tandis qu' en 1247 Jean Comnène Kantakouzènos signe un *sigilliôdes gramma* (voir MM IV, pp. 216-7) pour l' identification et la datation voir Hélène Ahrweiler, «L' histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1031-1317). Particulièrement au XIIIe siècles», *Travaux et Mémoires* 1, 1965, p. 144). Cf. aussi MM IV, pp. 209-210, le sigilliôdes gramma de Théodotos Kalothètos de 1259. Voir toutefois Pélékidou, *Patmos*, no 62 ll. 6 et 7, où il est fait mention de deux sigillia émis par un prôtostatôr et un duc des Thracèsiens avant 1221 (cf. *ibid.*, p. 147 notes).

23. Cf. p. ex. Pélékidou, *Patmos*, no 50 ll. 69-100, l' entalma du grand économe des fondations pieuses Matzoukès adressé à son subordonné Adam en 1073 avec l' ordre d' exécuter la paradosis des biens octroyés à Andronic Doukas.

24. Cf. *ibid.*, no 61 l. 18-23 la *γραφὴ* du parakoimômène Alexios Kratèros adressée à Adronic Mauropodos et datée de 1216, pour exécuter la paradosis du métoque de Pyrgos au couvent de Patmos. Cf. aussi MM, IV, p. 147, ll. 11-22 la *γραφὴ* de Démétrios Tornikès adressé à Jean Alôpos en avril 1234 (voir plus bas, note 33a).

25. Voir, à titre d' exemple, MM IV, pp. 4-18; le stratopédarque du thème des Thracèsiens et de Philadelphie Michel Phôcas fait en mars 1235 lui-même sur place l' apokatastasis et le périoros des biens du couvent de Lembos (cf. *ibid.*, p. 5 l. 29 sq.: *κατὰ τόπον παραγενόμενοι καὶ ἀναθεωρήσαντες πάντα τὰ προσόντα τῇ διαληφθείσῃ μονῇ κτήματα...*); il en est de même pour le duc de Thracèsiens Jean Ange qui en septembre 1235 édite son ἀποκαταστατικὴ γραφὴ après avoir examiner sur place l' affaire (*ibid.*, pp. 36-39 et surtout p. 38 l. 10 sq.: *ἐν τῷ εἰρημένῳ τοπίῳ παραγενόμεθα*). Cf. aussi *ibid.*, pp. 182-183, l' horismos de l' empereur Jean Vatatzès adressé au duc des Thracèsiens Constantin Lascaris en août 1249 (pour la date voir Ahrweiler, *Smyrne*, p. 145 et note 97), où il est dit expressément: ἡ βασιλεία μου διορίζεταί σοι *ὡς ἂν ἀπέλθῃς* εἰς τὸ χωρίον τὰ Μῆλα... *καὶ ἀναθεωρήσῃς* etc. Pour le procédé tout à fait différent appliqué à l' époque antérieure voir note suivante.

26. Voir p. ex. le cas très caractéristique du praktikon d' Adam daté en 1073, où suivant la prostaxis impériale adressée au mégas oikonomos des fondations pieuses Matzoukès, celui-ci maindate par un entalma son subordonné Adam d' exécuter l' affaire: Pélékidou, *Patmos*, no 50 et surtout l. 77: *ἀποστεῖλαί τέ τινα τῶν ὑπὸ σὲ σεκρετικῶν ὡς ἂν ποιήσῃ τὴν παράδοσιν* (dit l' empereur à Matzoukès) et l. 81 sq.: *ἐπεὶ ἀπεστάλης σύ, ὡς ἐνεργήσων, ποιῆσαι τὴν παράδοσιν* (dit Matzoukès à Adam); pour ce procédé voir, *ibid.*, p. 22. Le même procédé, *ibid.*, no 51 (sourtout l. 371 sq. et p. 40), no 52 (surtout ll. 44, 131-2, 162-3).

27. MM IV, pp. 146-147; le passage cité à la p. 147 ll. 26-29, cf. Ahrweiler, *Smyrne*, pp. 140-141. Cf. même cas plus tard, avant mais 1293: MM, IV, p. 229.

28. Voir, à titre d' exemple, Vranoussi, *Patmos*, no 3 (de 1079), pp. 28-29 et surtout le cas très caractéristique de nos 46-49, qui sont justement les actes donnant l' ordre d' enregistrement à tel ou tel bureau. Même cas dans Pélékidou, *Patmos*, no 51 ll. 418-422 et pp. 40-42, où j' ai relevé un acte donnant l' ordre d' enregistrement au sékréton du génikos logothète. Sur l' importance et le mécani-

sme de l' enregistrement, voir Fr. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts (Byzantinisches Arhiv, 9)*, Leipzig-Berlin 1927, pp. 103-104; N. Svoronos, «Les privilèges de l' Église à l' époque des Comnènes: un rescrit inédit de Manuel Ier Comnène», *Travaux et Mémoires* 1 (1965), p. 336 et note 53.

29. Cf. p. ex. MM IV, pp. 1-4 (le chrysobulle de 1228 sur les privilèges et les exemptions du couvent de Lembos) et en général *ibid.*, tous les actes du cartulaire de Lembos datant de cette époque. Cf. aussi Vranoussi, *Patmos*, nos 13 et 23-28. J' avais signalé cette particularité des documents nicéens déjà en 1976 lors de la présentation de ma communication au XIVe Congrès d' Études Byzantines à Athènes.

30. Voir p. ex. Vranoussi, *Patmos*, no 3 (de 1079), no 6 (de 1088) et surtout pp. 64 et 65, no 9 (de 1186) et p. 94; Pélékidou, *Patmos*, no 51 ll. 418-422 (de 1088), no 52 ll. 39-40 et 125 (de 1087-1088), no 57 l. 14 (de 1197), no 58 ll. 26-27 (de 1197); *Actes de Lavra*^{2}, no 67 ll. 115-121 (de 1196) et no 68 ll. 54-59 (de 1196).

30α. Cf. plus haut, note 29.-Era Vranoussi, *Patmos*, p. 134*, avait déjà remarqué que les horismoi-prostagmata émis pas les empereurs de Nicée ne portaient pas de notices dorsales (notes de validité, de confirmation etc.) On pourrait élargir cette remarque sur tous les diplômes impériaux et les actes des fonctionnaires. Les exceptions en sont extrêmement rares: 1) un acte d' Andronic Mauropodos, daté de 1216 porte au *verso* la date et la signature du duc du thème des Thracésiens Alexios Kratéros, au nom duquel Mauropodos a exécuté l' affaire (voir Pélékidou, *Patmos*, no 61 et pp. 140-141); 2) deux chrysobulles de Michel Paléologue, datés de 1259, portent au *verso* la signature du prôtoasékrétis Michel Sénacheirim (voir Vranoussi, *Patmos*, no 14 ll. 63-64 et *Actes de Lavra*^{2}, no 71 ll. 119-121); en plus le second porte sur les kollémata (*ibid.*, ll. 117-118) la notice du mésazôn *Διὰ τοῦ Τορνίκη Κομνηνοῦ 'Ανδρονίκου*. Je souligne le fait que les deux de trois exceptions datent du règne de Michel Paléoloque (sur sa politique, voir plus haut, p. 163-4).

31. Angold, *op. cit.*, surtout p. 154.

32. *Ibid.*, p. 155.

33. J. Verpeaux, «Contribution à l' étude de l' administration byzantine: ὁ μεσάζων, «*Byzantinoslavica* 16 (1955), pp. 270-296 et surtout pp. 274-5 pour l' empire de Nicée; H.-G. Beck, «Der byzantinische Ministerpräsident», *Byz.Zeit.*, 48 (1955), pp. 309-338 et surtout pp. 320-321. Cf. aussi Fr. Dölger, «Intervenienten-Vermerke in graeco-slavischen Urkunden», *Die Welt der Slaven* 5 (1960), pp. 260-265 (remarques à ce propos de Vranoussi, *Patmos*, p. 131 et note 11). Angold, *op. cit.*, pp. 155-161.

33α. Voir cependant MM IV, p. 199 l. 17sq., une diagnôsis de Démétrios Tornikès (de 1233): ἐπεὶ δὲ τὰ περὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως παρὰ τῷ περιποθήτῳ αὐταδέλφῳ τῆς βασιλείας μου, τῷ Κομνηνῷ κυρῷ Δημητρίῳ τῷ Τορνίκη ἐλαλήθησαν καὶ ἐτηρήθησαν παρ' αὐτοῦ...; MM IV, p. 147 ll. 11-22, une γραφὴ du même Démètrios Tornikès adressée à Jean Alôpos en avril 1234 (Angold, *op. cit.*, pp. 158-9); MM IV, pp. 193 ll. 24-26, mention de Démètrios Tormikès dans un acte du même Jean Alôpos, daté de 1236 (cf. Ahrweiler, *Smyrne*, p. 157). Dans tous ces cas il est fait mention de Démètrios Tornikès, sans toutefois noter sa qualité du mésazôn.

34. MM IV, pp. 44-45, 139, 145, 199-200, 219-220, 240-241, 248-249, 249-250, 284; Vranoussi, *Patmos*, nos 13 et 24; Pélékidou, *Patmos*, no 61 ll. 8-16 (notices du mésazôn Démétrios Tornikès); voir aussi MM IV, pp. 221-222 et *Actes de Lavra*^{2}, no 71 ll. 117-8 (notices du mésazôn Tornikès Komnènos Andronicos — la dernière est toutefois écrite au *verso* du document sur les kollèmata: c' est, autant que je sache, la seule exception de la période considérée).

35. MM IV, pp. 139, 145, 199-200, 219-220, 240-241, 248-9, 284. Angold, *ibid.*, p. 156, émet l' hypothèse que l' indication *ὡς ἔθος* etc. est ajouté ultérieurement par le copiste dans son effort d' expliquer la formule *διὰ τοῦ*... Toutefois, je remarque qu' il y a des documents appartenant au même cartulaire (de Lembos à l' occurence), où cette indication ne figure pas (cf. MM IV, pp. 284-9).

36. Cf. Karayannopoulos, *op. cit.*, p. 115 et note 2.

37. *Ibid.*, p. 115.

38. Voir Vranoussi, *Patmos*, no 13, chrysobulle daté de 1221; *Actes de Lavra*^{2}, no 71, daté de 1259.

39. Voir les cas signalés plus haut, note 34.

40. Voir Pélékidou, *Patmos*, no 61 ll. 8-16: l' horismos de 1216 inséré dans l' apokatastasis d' Adronic Mauropodos; MM IV, pp. 249-250: horismos de 1240.

41. Cf. Fr. Dölger, *Intervenienten-Vermerke*, *op. cit.*, pp. 264-5; Karayannopoulos, *op. cit.*, p. 115 sq.

42. Verpeaux, *op. cit.*, p. 274.

43. Sur la durée de sa fonction voir Pélékidou, *Patmos*, pp. 144-145 § 9, avec la bibliographie relative à la question.

44. Voir Michel Choniate, éd. Lambros, II, p. 356, lettre no 180; Acropolite, éd. Heisenberg, I, pp. 66, 90, 93.

45. Verpeaux, *op. cit.*, p. 274; cf. Beck, *op. cit.*, p. 320-321.

46. Sur ce genre de document voir mon étude, «Les hypomnèseis-déèseis et les lyseis byzantines. Note de diplomatique», (à paraître).

47. Voir MM IV, p. 298-300, le sigillion de Germain II portait à la fin la signature et le sceau en plomb du partiarche (cf. p. 300 ll. 9-15: + Εἶχε τὸ παρὸν ὑπόμνημα καὶ τό· Γερμανὸς ἐλέῳ Θεοῦ... etc. καὶ ἀπηωρημένην μολυβδίνην βούλλαν ἐν μὲν ἑνὶ μέρει... etc.). Aux p. 300 l. 16, p. 301 l. 7 la *γραφὴ* de Manuel, qui commence par un bref préambule (p. 300 ll. 19-25) et se termine par la phrase «καὶ διὰ πλείονα ἀσφάλειαν τῇ οἰκείᾳ ὑπογραφῇ *ὑπεσημήνατο ἔξωθεν*»; suit le mois et l' indiction et le sceau en cire du patriarche (p. 301 ll. 3-7).

48. Voir MM IV, p. 302 ll. 29-31: ὅπερ δὴ σιγίλλιον καλῶς ἔχον ἐπιγνωσθὲν καὶ τῇ ἡμῶν μετριότητι *ἐπεσημάνθη* καὶ παρ' αὐτῆς καὶ ἦν ἔχον τὸ ἀμετάπτωτον ἕως τοῦ νῦν.

49. Voir à titre d' exemple MM IV. pp. 41-43: le mégas oikonomos de la métropole de Smyrne Nicétas Kalossinarès écrit en 1237 (cf. Ahrweiler, *Smyrne*, p. 110) et signe au nom (δικαίῳ) de son métropolite un sémeiôma, qui porte au dos (p. 43 ll. 12-20) l' acte de confirmation du métropolite Georges, qui se termine par la phrase suivante: Τὸ παρὸν σημείωμα κατ' ἐπιτροπὴν ἡμετέραν γεγονὸς *ἐπεγράφη* καὶ παρ' ἡμῶν βεβαιώσεως ἕνεκα etc. De même, *ibid.*, pp. 80-84, un κρισιμόγραμμα, édité en 1251 par le nomikos de la métropole de Smyrne, porte au dos un acte de confirmation signé par le chartophylax de la même métropole: *ἐπεσημειώθη* αὐτοχείρως διὰ τὸ ἀξιόπιστον (pp. 83-84). Notons l' emploi du préposition *ἐπὶ* pour désigner ce qui est écrit ou noté *sur* le dos du document.

50. Cf. à titre d' exemple, *Actes de Kutlumus* (éd. P. Lemerle) acte no 15 de 1329, qui porte au verso le texte d' un périorismos daté de 1333; *Actes d' Esphigménou*^{2} (éd. J. Léfort), acte no 12 de 1316: au verso la confirmation etc. On retrouve plus tard le même procédé dans la diplomatique russe et rommaine: voir p. ex. Marie Nystazopoulou, «Τέσσαρα ἄγνωστα ρωσικὰ ἔγγραφα ὑπὲρ τῆς ἐν Μήλῳ Μονῆς τῆς Θεοτόκου (1656-1705)», dans *Σύμμεικτα τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν* 1 (1966), pp. 235-6 (acte no 1-2 daté de 1656 et renouvelé en 1676) et p. 242 § 3; Marie Nystazopoulou-Pélékidou et I.-R. Mircea, «Τὰ Ρουμανικὰ ἔγγραφα τοῦ 'Αρχείου τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς», *Σύμμεικτα* 2 (1970), p. 295 (acte no 14 de 1764, renouvelé en 1776 ou 1777).

51. Voir plus haut, note 46.

52. Voir à titre d' exemple: 1) MM IV, p. 187 l. 34, p. 188 l. 11 et Pélékidou, *Patmos*, no 61 l. 21, no 70 l. 9: le verbe *τηρῶ (τηρήσω)*, dans le sens d' examiner, faire une enquête: 2) MM IV, p. 105: *στηλλώσαμεν* = nous avons mis des bornes, etc. Cf. aussi les remarques de E. Vranoussi, *Patmos*, p. 90*, à propos de la prostaxis no 23 de 1214.

53. Pour la bibliographie relative à la question, voir plus haut, note 1.